

MAGYAR NYELVŐR

---

143. ÉVF. * 2019. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

Emlékkonferencia Elekfi László tiszteletére

„...nekem nincs saját nyelvtanom, csak nyelvtani elgondolásaim”

Életének 99. évében, 2018. december 10-én meghalt Elekfi László, a magyar nyelvtudomány jelentős személyisége. Munkássága meghatározó volt a nyelvészet több területén a hangtantól az alaktanon át a mondattanig, a szótárírásig, és tudományos megalapozottságúak nyelvi ismeretterjesztő írásai is.

2019. május 30-án az MTA Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztálya, amelynek évtizedeken át munkatársa volt, és amelynek nagy munkálataiban – lexikográfusként vagy előkészítőként – részt vett, tiszteletére konferenciát szervezett. A szervezők célja az volt, hogy az elhangzó előadások, amelyeket most nyomtatásban közlünk,¹ szerteágazó munkásságának minél nagyobb szeletét lefedjék, így e tanulmányokból kirajzolódik Elekfi László pályaképe is.

Gerstner Károly és Ittész Nóra

¹ Gerstner Károly előadása, amely a *Magyar Nyelv* korábbi felkérésére készült, annak idei 2019/3. számában jelent meg.

Emlékező szavak Elekfi Lászlóról

Bár nem dolgoztam soha Elekfi László környezetében, nem vettem részt olyan kutatócsoportban sem, amelynek mindketten tagjai lettünk volna, sőt magánéletünk útjai sem találkoztak, mégis kitörölhetetlenül él emlékezetemben. Legyen szabad ezt most két, mégoly lényegtelennek tűnő ténnyel alátámasztanom.

Leggyakrabban a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésein találkoztunk. Mindannyiunk számára természetesnek tűnt, hogy ő ott volt, hogy ő volt a felolvasóületek legszorgalmasabb látogatója, aki sokáig azok közé tartozott, akik gyakorta hozzá is szóltak az előadásokhoz. Volt azonban valami, ami kizárólag őt jellemezte, mondhatnám: az ő kizárólagos védjegye volt. Az, hogy minden előadáson szorgalmasan jegyzetelt. Gondoljunk csak bele: hány, de hány előadáson volt ott! Hány, de hány följegyzést írt le! Középről egyiket sem láttam, és bármennyire is fúrta oldalamat a kíváncsiság, hogy vajon mi volt a szándéka ezekkel a följegyzésekkel, soha nem kérdeztem meg tőle. Tapintatlanságnak tartottam volna. Pedig talán nem is lett volna az. Úgy véltem, hogy mint hosszú étellel megajándékozott nyelvész tudománytörténeti célra fogja felhasználni őket. Azt reméltem, hogy előbb-utóbb jelentkezik majd egy tanulmánnyal a Magyar Nyelv szerkesztőségénél, közlésre fölkinálva írását. Nem jelentkezett. Sajnos. De egy másik, vele kapcsolatos reményem sem vált valóra. Tudtam, hogy ő a Magyar Nyelvtudományi Társaság legidősebb, egyszersmind legrégebbi tagja. Könnyű volt rájönnöm, hogy milyen lehetőség kapujában állunk. Fölkértem ezért, írja meg emlékeit azokról az évekről, amelyeket ő annak idején, még a második világháború éveiben, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjaként élt meg. Abban maradtunk, hogy megírja. S hogy némi lendületet adjak neki ehhez, Gerstner Károly baráti közvetítésével eljuttattam hozzá Szathmári István alelnökünk társaságtörténeti könyvét. Többször felhívtam telefonon, és nem mulasztottam el megemlíteni, hogy tudománytörténeti ritkaság lesz a visszaemlékezése, hiszen arra nincs példa, hogy 100. életévéhez közeledő társasági tagunk emlékezzék meg személyes tapasztalok birtokában a Társaság akkori életéről, előadóiról és előadásairól. Milyen jó lenne ez a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek, de személy szerint neki is, hiszen meg nem ismételtető cselekedet kötődne nevéhez.

Sajnos, elkéstünk. Talán fél évvel. Talán néhány héttel. Ki tudja? Azóta is bánom, hogy nem korábban fordultam hozzá kéréssel.

Bennem mindvégig megmarad az a kép, hogy a szinte már kortalan Elekfi László megjelenik viseltes kézitáskájával a társasági előadóteremben már-már Pais Dezsőt idéző járásával, és mosolyogva válaszol a hogylétét firtató kérdésre.

Kiss Jenő
akadémikus
professor emeritus
ELTE BTK

Szabályok és érvényesülésük a magánhangzók kapcsolódásaiban

1. Bevezetés

A beszédhangok egymásra hatásával mind fonológiai, mind fonetikai tanulmányok sora foglalkozott az elmúlt évtizedekben. Egyetlen olyan összefoglaló mű van azonban, amely mindkét megközelítést figyelembe veszi, és igen részletesen, nagy példaanyaggal szemléltetve tárgyalja az egyes folyamatokat. Ez Elekfi László *A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai* című, 1992-ben megjelent könyve. E közel három évtizedes munkához hasonló nem készült sem előtte, sem azóta.

Visszapillantva a téma történeti vonatkozásaira, Vértes O. András a hangtan múltjáról szóló munkájában (1980) összegzett néhány érdekes megállapítást. Misztótfalusi Kis Miklós például 1697-ben megemlíti, hogy „a magyar *d t*-nek hangzik, ha *t* követi”. A 18. század végén hosszan vitatkoztak arról, hogy a magyarban van-e [h] beszédhang. A többség véleménye szerint ez csupán „lehellés”, egy magánhangzós kapcsolatban a [h] a magánhangzó sajátosságait veszi fel, tehát nem önálló szegmentum. Virág Benedek „fonológiai” elvet alkalmazott a vitában, minimálpárokat sorolt fel példaként a [h] önálló beszédhang voltának igazolására, mint *hegy/egy, húr/úr, adhatom/adatom*. Érdeemes megemlítenünk Kempelen Farkast is, aki beszélőgépezet építése során tett máig érvényes megállapításokat az egymás után ejtett beszédhangok közötti „átmenetekről” (1791), amelyek a kiejtés ezen részének valószínűsíthetően első megfogalmazásai.

A beszédhangokat ugyan egymás után ejtjük, ez azonban nem úgy történik, mint ahogy a nyomtatott betűk követik egymást. A beszédszervek folyamatos mozgásban vannak, az egy adott beszédhangra jellemző állapottól a következő beszédhangra jellemző állapotig. A beszédszervek mozgásai ennek megfelelően kisebb-nagyobb mértékben átfedik egymást az időben, és sajátosan hatnak egymás működésére. Az egymást követő beszédhangok képzése tehát nem független egymástól. Ezt a jelenséget egymásra hatásnak, azaz koartikulációnak nevezzük (pl. Beddor et al. 2002; Hardcastle 2006; Gósy 2016).

A beszédhangok egymásra hatása függ az artikulációs, a fonetikai, a fonológiai, a szociolingvisztikai tényezőktől és számos további faktortól. Noha a koartikuláció kiinduló oka a hangképző szervek relatív rugalmatlansága, ezen fiziológiai ok mellett a kiejtési gazdaságosságra törekvés is hozzájárulhat ahhoz, hogy a szomszédos beszédhangok sajátosan gyakoroljanak hatást egymás ejtésére. A különféle beszédhangok sokféleképpen következnek egymás után a szavakban és a szavak sorozataiban. Nemegyszer két (vagy több) magánhangzót kell ejtenünk egymás után. A két szomszédos magánhangzó kapcsolata a hiátus, ha a két szomszédos magánhangzó két szótagot alkot (és nem diftongus elemei). (Pontosabban – eredetileg – a két magánhangzó között lévő űrt nevezik hiátus-

nak.) Példák a magánhangzók kapcsolataira szón belül és szóhatáron: *diákok, miért, például, zenei, kimutathatóan, operaeünlés, haladni is, bántani akarom, retorika óráat*.

A szomszédos magánhangzók artikulációs konfigurációja (azaz jellemző ejtési állapota) különféle lehet; hasonlók, avagy nagyon eltérő képzésűek, illetve ugyanolyanok is kerülhetnek egymás mellé, ennek eredményeképpen a magánhangzó-kapcsolatok kiejtése különböző lehet. A világ nyelveiben előforduló szomszédos magánhangzók ejtése, azaz a hiátus feloldása nagy változatosságot mutat. Nem minden nyelvben van magánhangzó-kapcsolat, nincs például szón belül a törökben (Kabak 2007). A hiátus jellemzői, illetőleg az ejtési sajátosságok nyelvenként, sőt ugyanazon nyelven belül is változhatnak; a jelenség nyelvspecifikus (pl. Balassa 1904; Elekfi 1992; Aguilar 1999; Siptár 2002; Uffmann 2007; Padgett 2008; Markó 2012; Simango–Kadenge 2014; de Carvalho 2015; Vratsanos–Kadenge 2017). A hiátus feloldásának a világ e tekintetben elemzett nyelveiben hat módozata ismert: diftongus ejtése, mássalhangzó ékelődése a két magánhangzó közé, az egyik magánhangzó kiesése, simulóhang létrejötte, magánhangzók vegyülése és asszimiláció (pl. Casali 1998; Odden 2006; Hardcastle 2006; Kabak 2007; Gósy 2014).

A magyarban a hiátus feloldására Elekfi munkájában három nagy kategóriát találunk (ezeket erősen leegyszerűsítve mutatjuk be). Az első csoportban a felfogása szerinti kettőshangzókat tárgyalja a köznyelvben olyan példákon keresztül, mint *mauzóleum, trauma, kodein, koffein, toalet, szuahéli* vagy *krupié* (1992: 70). A második kategóriát a két szótagú magánhangzó-kapcsolatoknak szenteli több alkategóriával, mint a morfémahatáron megjelenő hiátusok (pl. *hazaenged, szökőév, beleül*), a kieső magánhangzók nagyon gyakori szavakban, amelyeket általában hibának minősít (pl. *szoc/i/alizmus, haz/a/úruló*) és a szótagösszevonások (pl. a *lilíom* [liljom] ejtése). A morfémahatáron megjelenő hiátusoknak is több alkategóriáját sorolja fel. Itt tárgyalja az [i] és [i:] magánhangzók kapcsolatait (amelyekben azonban helyteleníti a teljes értékű közelítőhang ejtését), valamint azokat a magánhangzó-kapcsolatokat, amelyeket részben sima átmenettel (ennek artikulációs jellemzőit nem részletezi), részben hangszalagzárral javasolja feloldani. Ez utóbbi vonatkozik az azonos magánhangzók találkozására is. A harmadik kategóriában a kettőnél több szótagú magánhangzó-kapcsolatokkal foglalkozik, néhány a példái közül: *meseautó, dauer, ázsiai, bioáram, tüiért* vagy *csupa ógyházi*.

Siptár fonológiai szempontból (2002) három módozatot különít el a hiátusok feloldásában: (i) a magánhangzók egyikének törlését, (ii) egy hiátustöltő hang közbeékelését és (iii) a két magánhangzó egyikének átalakítását úgynevezett félmagánhangzóvá. Nincs hiátustöltő hang akkor, ha a szomszédos magánhangzók labiálisak, hátul képzettek vagy alsó nyelvállásúak, avagy ha ezek bármilyen kombinációja valósul meg. A hiátustöltő hang kötelezően egy [j]-szerű mássalhangzó azokban az esetekben, ha a részt vevő magánhangzók egyike az [i] vagy az [i:] (mint például az *akció* és a *kérdőíves* szavakban). A [j]-szerű hang betoldása mind szón belül, mind szavak határán megtörténik. Az [e:] esetében az ejtés változó lehet, nincs kötelezően elvárt megjelenése a mássalhangzószerű betoldásnak.

A két magánhangzó között ejtett mássalhangzó minőségével (sőt megnevezésével) kapcsolatosan többféle vélemény is olvasható a szakirodalomban, amelyek azonban nem konkrét mérésekre támaszkodnak (pl. Balassa 1904; Papp 1971; Kassai 1998; Siptár–Törkenczy 2000). Az utóbbi időkben különféle szempontokból folytattak kísérleti fonetikai elemzéseket a hiátusok realizálásával kapcsolatban nem spontán beszédből származó anyagokon (Menyhárt 2006; Olaszky 2010; Markó 2012; Gósy 2014). Felolvasásos kísérletben (Gósy 2014) igazolták, hogy a hiátustöltő mássalhangzó és a [j] közelítőhang között csekély az akusztikai-fonetikai különbség. Az a hiátustöltő mássalhangzó, amelyet például a *fiam* szóban ejtünk, megegyezik azzal a mássalhangzóval, amit az *íjam* szóban képezzünk a két magánhangzó között. Nem találtak mérhető különbséget annak függvényében sem, hogy a hiátus szón belül vagy szóhatáron realizálódott.

A jelen kutatás azt a kérdést vizsgálta, hogy milyen hiátustípusok fordulnak elő a spontán közlésekben, illetve hogy milyen időtartamokban realizálódnak az egyes típusok. Az első kérdés választ kíván adni arra, hogy a fonológiai megállapításokat miként tükrözik a fonetikai tények a spontán beszéd esetében. A második kérdésre adott válasz pedig az egyes típusok temporális sajátosságait igyekszik bemutatni. Két hipotézist állítottunk föl. 1. Feltételeztük, hogy a hiátus feloldását a spontán beszédben fonetikailag komplex, többféle módozat jellemzi. 2. Feltételeztük továbbá, hogy a hiátusfeloldás típusfüggő időviszonyokat eredményez, és az egyes módozatok időtartamai különbözni fognak egymástól.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer

Huszonnégy magyar anyanyelvű fiatal női beszélő (22 és 32 év közöttiek, átlagéletkor 28 év) hanganyagát választottuk ki véletlenszerűen a BEA spontánbeszéd-adatbázisból (Gósy–Gyarmathy 2017), tekintetbe vettük azonban az életkorukat és azt, hogy valamennyien nők legyenek. Az adatközlők ép hallásúak, beszédhibájuk nincsen, budapestiek, közép-, illetve felsőfokú diplomával rendelkeznek. A felvételek közül a spontán narratívákat és a társalgásokat használtuk fel az elemzésekhez (a teljes anyag több mint 11 órát tett ki).

Adatoltuk a két magánhangzóból álló (elemezhető) kapcsolatokat, függetlenül attól, hogy morfémán belül, avagy morfémahatáron fordultak-e elő, mind a szón belül, mind a szóhatáron ejtett hiátusokat tekintetbe vettük. Valamennyit manuálisan annotáltuk a Praat programban (Boersma–Weenink 2015). Az időtartamok méréséhez meghatároztuk a hiátusok teljes tartamát (az első magánhangzó kezdetét és végét, illetve a második magánhangzó kezdetét és végét, amennyiben ejtette az adatközlő), továbbá elhatároltuk a hiátustöltő [j] mássalhangzót a megelőző és a követő magánhangzótól, ami némelykor nem volt egyszerű. Megállapítottuk továbbá a magánhangzó-kapcsolatokon belüli hangátmenetek kezdetét és végét (ahol ezek megjelentek). A szegmentálások, illetve határvonalak fő kritériumát a második formáns menetének megváltozásában határoztuk meg (mind a Praat automatikus kiíratását, mind a saját vizuális megítélésünket tekintetbe véve), figyelembe vettük továbbá a rezgésekép és a széles sávú hangszínekép információit.

A magánhangzók kezdetének és végének megállapításához az őket megelőző, illetve követő mássalhangzók akusztikai szerkezetét is figyelembe vettük, valamint a magánhangzók második formánsainak kezdetét és lecsengését tekintettük irányadónak. A pontosabb elhatárolás szükségessége esetén az intenzitás és az alaphangmagasság alakulását is elemeztük. Minden esetben percpiciósan (ismételt visszahallgatásokkal) ellenőriztük a kijelölt beszédhangokat és hangrészleteket.

Összesen 795 db mérhető magánhangzó-kapcsolatot találtunk (az [i] magánhangzóval alkotott kapcsolatok számát szükségszerűen csökkentettük, hogy ne legyen túlzottan nagy az előfordulások különbsége az egyes típusok között). Megmértük a két szomszédos magánhangzó együttes időtartamát, a hiátustöltők esetén azok időtartamát is, az átmenetek tartamát, valamint – ahol lehetséges volt – a két magánhangzó időtartamát külön-külön is adatoltuk. Összesen 1762 mérést végeztünk a Praat programban. A kiejtés és annak akusztikai következményei alapján megállapítottuk az anyagunkban előforduló különféle hiátusok jellemzőit; az azonosságuk alapján kategorizáltuk őket. Az időadatokat rendszereztük és statisztikai elemzéseket végeztünk rajtuk (egytényezős ANOVA-t használtunk) az SPSS 20-as programban 95%-os konfidenciaszinten.

3. Eredmények

A magánhangzó-kapcsolatok ejtése alapján négy fő **típust** különítettünk el, ami azt jelenti, hogy – vizsgált anyagunk alapján – a szomszédos magánhangzók ejtése négyféleképpen történhet a spontán beszédben. A négy típus: [j]-betoldás, vagyis hiátustöltés ($V_1+[j]+V_2$); átmeneti fázis létrehozása ($V_1+\text{átmenet}+V_2$); az első magánhangzó kiesése (V_2); a két magánhangzó összeolvadása (V_{1+2}). Mit jelentenek ezek a hiátustípusok?

(i) A hiátustöltés a magyarban a [j] mássalhangzó betoldását jelenti a két szomszédos magánhangzó közé. Erről a hiátustöltőről korábbi kutatásunkban igazoltuk, hogy gyakorlatilag megegyezik a magyar approximáns akusztikai-fo-netikai jellemzőivel, továbbá hogy szinte nincs különbség a morféman belül, illetve a morféma- vagy a szóhatáron adatolt hiátustöltők fonetikai sajátosságaiban. (A korábbi mérések szerint felolvasásban a hiátustöltő időtartama mintegy 6 ms-mal volt rövidebb átlagosan, mint a közelítőhangé, vö. Gósy 2014.) A jelen adatok igazolták a fonológiai megállapítást, a hiátustöltés akkor következik be ezen a módon, ha a szomszédos magánhangzók egyike [i] vagy [i:], és alternatív ejtés-ként megjelenhet az [e:] környezetében is. Példák helyesírásban: *technikai, kollé-giumban, magyarra is, jó is, bírósági ügy, diák, mióta, lelkészeinek, leíró, stadion, úriember*.

(ii) Két szomszédos magánhangzó ejtésekor hangátmenet jöhet létre, vagyis a beszélők a jellemző artikulációs helyzetek különbségét a kiejtés során átmenettel oldják fel. Példák: *kimutathatóan, elvégzése után, leérettségiztem, például, reper-toárt, külföldre akarok, alapvetően, hozzáértésemet, pálya után, fogja őket*. Ezek az átmenetek jól követhetők az első két formáns alakulásában. A magánhangzó-kapcsolatok egy részében az átmenet a két magánhangzó között jött létre, vagyis

a hangszínképen jól elkülönül a két magánhangzó tiszta fázisa és közöttük az egyik magánhangzóból a másikba tartó átmenet lenyomata. A magánhangzó-kapcsolatok egy másik részében az első magánhangzó tartalmaz egyfajta átmenetet, amelyet – jól elkülöníthetően – a második magánhangzó tiszta fázisa követ. Az átmenetes magánhangzó-kapcsolatok – úgy tűnik – nem függenek a magánhangzók minőségétől vagy sorrendiségétől, minden esetben tapasztaltuk a kétféle helyzetű hangátmenetet. Valószínűsíthető, hogy a nagyobb kontextus vizsgálata, például az adott szótag elhelyezkedése a szóban és egyéb fonetikai jellemzők elemzése ad választ az átmenetek sajátosságaira.

(iii) A magánhangzó-kapcsolatok harmadik típusa a kiesés, amikor az egyik magánhangzó törlődik, ez anyagunkban – gyakorlatilag kivétel nélkül – az első magánhangzó volt. A beszélő tehát leegyszerűsíti a hiátus ejtését úgy, hogy csak a második magánhangzót realizálja. Példák: *ugye én* (ejtés: ugyan), *egyértelműen* (ejtés: egyértelmen), *de azok* (ejtés: azok), *volna ezt* (ejtés: volnezt), *homoszexuális* (ejtés: homoszexális), *megértette és* (ejtés: megértettés).

(iv) Két magánhangzó összeolvadásáról beszélünk akkor, ha két teljesen azonos (legfeljebb fonológiai, ill. fonetikai időtartamában eltérő) magánhangzó kerül egymás mellé, és ezek egyetlen, relatíve hosszú magánhangzóként realizálódnak. Ez a hiátusok negyedik típusa. Példák: *énekesi is* (ejtés: énekesis), *hozzállás* (ejtés: hozzáállás), *sajtóosztály* (ejtés: sajtóosztály), *bácsi írta* (ejtés: bácsirta), *leegyszerűsít* (ejtés: legyszerűsít), *lenne egy* (ejtés: lennegy), *beleesett* (ejtés: beleesett), *hobby is* (ejtés: hobbyis), *hogya arról* (ejtés: hogyharról). Elméletileg ez a típus is felfogható lenne kiesésnek, két tény is azonban indokolni látszik, hogy külön kategóriaként tárgyaljuk. Egyfelől az, hogy artikulációs szempontból a jelenség nem egyszerűen kiesés. A két szomszédos magánhangzó együttes tartama rövidül, a kiejtett egyetlen magánhangzó időtartama azonban hosszabb lesz, mint az ugyanazon magánhangzóé a spontán beszédben. Egyfajta „pótlónyúlás” jön létre. Másfelől, a két azonos (vagy csak időtartamában különböző) magánhangzó összeolvadásakor nem fordulhat elő hangátmenetes ejtés (ritkán glottalizáció vagy hangszalagzár tapasztalható). A kiesés típusába a [j]-t nem tartalmazó, különböző szomszédos magánhangzókat kategorizáltuk, de ezeket a magánhangzó-kapcsolatokat hangátmenettel is ejtheti a beszélő.

Noha a fonetikailag meghatározott négy hiátustípus egyértelműen definiálható, és az ejtésüket tekintve jól elkülönülnek egymástól, azt látjuk, hogy a hiátusfeloldásban bizonyos ingadozások előfordulhatnak, amelyek átívelnek az egyes típusokon. Például a [j]-betoldás szabályszerűen megjelenik ugyan az [ε, e:] magánhangzók [i]-vel alkotott kapcsolataiban (pl. *mi(j)ért*, *zene(j)i*), de előfordulnak olyan ejtések is, amikor a beszélő átmenettel oldja fel a hiátust, például *érinti és*, *valaki egyetemre* (az idetartozó esetek anyagunkban szóhatáron fordultak elő). Mint említettük, nagyobb mértékű átfedés tapasztalható bizonyos magánhangzó-kapcsolatok hangátmenetes vagy kieséses feloldásaiban, annak ellenére, hogy a kapcsolat tagjai azonosak. Anyagunkban például kieséssel realizálódtak a *középkorúakra*, az *egyértelműen* szavak, avagy az *érezze az*, a *ha egyedül* szókapcsolatok, míg átmenettel ejtették az előzőekkel megegyező magánhangzó-kapcsolatot tartalmazókat, mint *központúan*, *végűek*, *zeneakadémia*, *fogja enni*. Sőt ugyan-

azon szavak és szókapcsolatok is megjelentek kieséses és átmenetes feloldással, például az *alapvetően* vagy a *külföldre akarok* esetében. Sem a beszélőkhöz, sem az adott szavakhoz nem voltak ezek a váltakozó hiátusfeloldások köthetők, és számos, különböző magánhangzó-kapcsolatban adatoltuk őket, tehát a magánhangzó minősége sem tűnt meghatározónak (mindezek további, nagy anyagon történő elemzéseket igényelnek). Jellegzetesek az egyéni hiátusfeloldási stratégiák, amelyek sporadikusan jelennek meg a beszélőknél, nagy valószínűséggel egy-egy adott kontextus hívja elő őket, olykor ugyanazon szó esetén realizálódnak más-más módon (leggyakoribb a glottalizáció megjelenése; elvértve a hiátustöltő [j] hiányával is találkoztunk, utóbbira példa: *komplikáció, valaki egyetemre*).

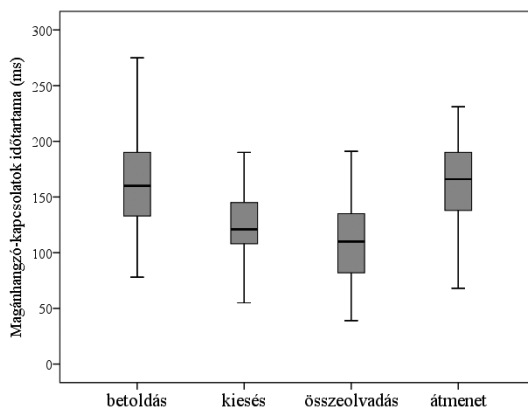
A következőkben az elemzett 795 hiátus **előfordulásait** tárgyaljuk. Anyagunkban 52,3% (416 db) magánhangzó-kapcsolat szón belül, a többi szóhatáron fordult elő. A szóban, illetve szóhatáron előforduló hiátusok nem különböztek jelentősen a típustól függően, kivételt képez a két azonos (vagy csak időtartamában különböző) magánhangzó esete (pl. *beleegyezik, sajtóosztály, megtudni így, ennyire elfogadható*). Anyagunkban ebben a típusban a szóhatárokon előforduló magánhangzó-kapcsolatok meghaladták a 80%-ot. Ezek az adatok csak tendenciaszerű jelzések, hiszen (mint írtuk) nem minden előfordulást vettünk figyelembe az adatoláskor. (Megjegyezzük, hogy a szóösszetételekben a két szó határán előforduló magánhangzó-kapcsolatok voltaképpen szóhatáron megjelenő előfordulásoknak is számolhatók lennének.) Az előfordulások eltérései több és többféle okra vezethetők vissza. Nyilvánvalóan meghatározó az adott magánhangzó gyakorisága, valamint a nyelv szókészlete, illetve a beszélő témája, amely értelemszerűen korlátozza a mentális lexikon aktiválását. Az [i] például a spontán magyar beszédben a negyedik leggyakoribb magánhangzó (Beke et al. 2012), így várhatóan egy másik magánhangzóval alkotott kapcsolata relatíve gyakori előfordulást fog mutatni. Ez természetesen növelni fogja a hiátusok előfordulási gyakoriságának ezt a típusát. Hozzájárul ehhez az is, hogy a birtoktöbbsítő jel (pl. *problémáid*), avagy egy melléknévképzős szó egy magánhangzóval kezdődő szóval alkotva szókapcsolat (pl. *tanulási évek*) ugyancsak növeli ezeknek a hiátusoknak az előfordulását a többivel szemben. Az [u] például relatíve ritka a magyarban, mindössze 53 db olyan magánhangzó-kapcsolatot adatoltunk, amelynek egyik tagja ez a magánhangzó volt. Anyagunkban [iu] kapcsolat 38 esetben fordult elő (pl. *gimnázium, július, tudniuk*), de [ui] egyetlen egyszer sem. (A beszédhang gyakorisága természetesen önmagában nem minden esetben magyarázó tényező.) Bizonyos szó- és toldalék-morfémák ugyancsak gyakran előidéznek a hiátus létrejöttét, például *ami, és, után, akkor, ez*, a határozott névelők, egyes igekötők, az *-i* melléknévképző, a *-ni*, egyes birtokos személyjelek, az *-on, -en, -ön* határozóragok (és folytathatnánk). Elekfi László példaanyaga számos szóösszetételt tartalmaz, illetve sok olyan példaszót, amelyek nagy része (mai szemmel) ritkának tekinthető az élőbeszédben (bár egy szó használati gyakorisága elsősorban a témától és a beszélőtől függ), például *poentíroz, aszúállomány, faól, esküokmány, kolloid, pióca, nüanszíroz, rúnatrás, csőágy, kettéágazik, műintézet* (1992: 70–2).

A magánhangzók kapcsolatai rendkívüli változatosságot mutatnak, hiszen gyakorlatilag nincs olyan fonotaktikai szabály, amely valamely magánhangzó-

kapcsolatot tiltana a magyarban (ez persze nem jelenti azt, hogy minden esetet képvisel szó vagy szókapcsolat). Ez vonatkozik a sorrendiségre is (vö. Szende 1973). Anyagunkban például 26-féle olyan magánhangzó-kapcsolat fordult elő, amelyet a beszélők átmenettel realizáltak. A hiátusok megjelenése tehát egyfelől lexikális kérdés, hogy tudniillik milyen szavakban és hányban fordulnak elő (és hogyan alakul ezek használati gyakorisága a vizsgált spontán szövegekben), másfelől egyes morféma-kapcsolatok hatással a hiátus létrejöttére (mind szón belül, mind szóhatáron). A szintaktikai szabályok is befolyásolhatják a szavak egymásutániségének alakulását. Mindez természetesen hatással van az egyes típusok gyakoriságára. Várhatóan leggyakrabban a betoldással ejtett magánhangzó-kapcsolatok fordultak elő, arányuk anyagunkban 51% volt. A többi típusba tartozó hiátusokat lényegesen ritkábban adatoltuk, 20%-ban az átmenettel realizálódókat, a kiesés és az összeolvadás pedig majdnem azonos arányokat mutatott, 14%-ot, illetve 15%-ot, tehát együttvéve 29%-ot. Mindezek a jelen anyagra vonatkozóan tekinthetők közel reálisnak.

Az **időtartamok** esetében elemeztük a magánhangzó-kapcsolat teljes időtartamát, ami a hiátustöltés esetében a két magánhangzó és a hiátustöltő időtartamának összegét jelentette, az átmenetes hiátusfeloldás esetén pedig a két magánhangzón kívül tekintetbe vettük a kettő között előforduló átmenetek időtartamát is. A kiesés és az összeolvadás eseteiben egyetlen magánhangzó mért időtartamát elemeztük. Az 1. ábra a négy hiátustípus időtartamadatait szemlélteti.

1. ábra Magánhangzó-kapcsolatok időtartamai (medián és szóródás)

A hiátustöltővel feloldott magánhangzó-kapcsolódások átlagos időtartama 165 ms, az átmenettel realizáltaké gyakorlatilag ugyanennyi, 164 ms. A másik két típus esetén az időtartam kisebb; az első magánhangzó kiesése esetén 126 ms, az összeolvadásoké pedig 112 ms. A statisztikai elemzések szignifikáns különbséget igazoltak az időtartamokban a típus függvényében ($F(3, 794) = 83,629, p = 0,001$). A Tukey post hoc tesztek szerint nem volt szignifikáns eltérés a hiátustöltővel és az átmenettel realizált hiátusok időtartama között ($p = 0,985$), a többi esetben

igen (a p értéke a hiátustöltés és a kiesés, illetve a hiátustöltés és az összeolvadás között 0,001; a kiesés és az összeolvadás között pedig 0,018 volt). A hiátustöltővel és az átmenettel megvalósított magánhangzó-kapcsolatok időtartama nyilvánvalóan hosszabb, mint az egyetlen magánhangzót tartalmazóké a kiesést és az összeolvadást követően. Ez utóbbi két hiátusfeloldási stratégiában a magánhangzók időtartama azonban hosszabb, mint egyetlen magánhangzóé, vagyis a beszélő (bár valószínűleg nem tudatosan) törekszik annak jelzésére, hogy két szomszédos beszédhangot valósít meg az ejtésben.

1. táblázat. Az első és a második magánhangzó időtartama a hiátustöltőt és az átmenetet tartalmazó hiátusok esetében

Hiátus típusa	Magánhangzók időtartama (ms)			
	Első magánhangzó		Második magánhangzó	
	átlagos időtartam	átlagos eltérés	átlagos időtartam	átlagos eltérés
[j]-t tartalmazók	53	18	64	21
átmenetet tartalmazók	75	20	89	22

A hiátustöltővel megvalósított magánhangzó-kapcsolódások esetében a két magánhangzó időtartama szignifikánsan különbözik egymástól, annak ellenére, hogy a különbség mindössze 11 ms átlagosan ($F(1, 404) = 58,053, p = 0,001$). Az átmenettel ejtett hiátusok esetében a két magánhangzó különbsége szintén szignifikáns ($F(1, 313) = 34,108, p = 0,001$), itt az eltérés 14 ms. Összevetve a két típus magánhangzóinak időadatait, jól látszik, hogy a hiátustöltő mássalhangzó mintegy „redukálja” a megelőző és a követő magánhangzók időtartamát az átmenettel ejtett magánhangzókéhoz képest. Úgy tűnik, így mintegy kiegyenlítődnek a magánhangzó-kapcsolatok átlagos időtartamai, az értékek gyakorlatilag ugyanazok.

Elemeztük a hiátustöltő [j] hangok időtartamait, az átlagérték 48 ms-nak adódott (átlagos eltérés: 17 ms, határértékek: 20 ms – 100 ms), vagyis a betoldott mássalhangzó – várhatóan – mindkét magánhangzó időtartamánál rövidebb volt. A már említett korábbi kísérletben a hiátustöltő [j]-re kapott időérték felolvasott mondatokban 52 ms-nak adódott (Gósy 2014); a mért időtartamok tehát nagyon hasonlóak, függetlenül a beszédstílustól. Az első és a második magánhangzó között megjelenő átmeneteknek az átlagos időtartama 51 ms volt (átlagos eltérés: 21 ms, határértékek: 17 ms – 99 ms). Meghallgatva a két magánhangzó között szegmentált átmeneteket, azok nem egyszer [ø]-szerű hang benyomását keltették. Az időértékek arra utalnak, hogy úgy a hiátustöltő mássalhangzó, mint az átmenet időtartama hasonló az ejtésben.

A kiesés és az összeolvadás ugyan egy-egy magánhangzó ejtését eredményezte, az időtartamuk a típus függvényében mégis matematikailag igazolhatóan különböző volt, az átlagértékek különbsége 14 ms. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a kiesés után megmaradó magánhangzók miért hosszabbak valamivel, mint a két magánhangzó összeolvadásából kialakult értékek. Kieséskor is feltételezhetünk valamiféle pótlónyúlást, ami jelezheti a beszélő (nem tudatos) szándékát annak jelzésére, hogy az adott kontextusban két különböző magánhangzót valósít

tott meg valamilyen módon. A megnövekedett időtartam kialakulását befolyásolhatják az adott magánhangzók minőségi eltérései, illetve a különféle előfordulási gyakoriságuk is. Nem zárhatók ki egyéb, például kontextuális tényezők sem, amelyek esetleges hatásának kimutatása további elemzéseket igényel.

4. Következtetések

Kutatásunkban spontán beszédben előforduló magánhangzó-kapcsolatokat elemeztünk fiatal felnőttek ejtésében. Megállapítottuk, hogy négy típus különíthető el a hiátusok megvalósításában, a betoldás, az átmenet, a kiesés és az összeolvadás. A temporális viszonyok azt mutatták, hogy a betoldásokat és az átmeneteket tartalmazó magánhangzó-kapcsolatok teljes időtartama igen hasonló, míg a másik két megvalósítás eredménye szignifikánsan rövidebb. A kiejtett két szomszédos magánhangzó közül a második ejtése adódott hosszabbnak.

Az első hipotézisünk szerint a hiátus feloldása a spontán beszédben fonetikailag komplex, többféle módozat jellemzi, vagyis némileg összetettebb, mint a fonológiai megközelítésben leírtak. A feltételezésünk tehát igazolódott. A fonológiai osztályozás három hiátusfeloldási módozatot sorol fel (Siptár 2002). A magánhangzók egyikének törlése fonetikailag is igazolható volt, ez a kategória a kiesés. Ez a fonológiai törlődés értelmezhető a két azonos magánhangzó összeolvadására is, bár fonetikailag a folyamatok (az előbbihez képest) eltérőek. Kieséskor a második (a megőrzött és kiejtett) magánhangzó nem tartalmazza az első (a törlődött) magánhangzó fonetikai sajátosságait. Ekkor a fonológiai és a fonetikai tervezés komplexebb, mint az összeolvadás megvalósításakor. Összeolvadáskor mindkét magánhangzó artikulációs jellemzői értelemszerűen megőrződnek, hiszen megegyeznek (nem számítva az esetleges időtartambeli eltéréseket). A hiátustöltő hang beékelődését a két magánhangzó közé szintén alátámasztották a mért és elemzett adataink, a [j] mássalhangzó jelenik meg a hiátusfeloldásban az adott kritériumok teljesülése esetén (e mássalhangzónak csak az időtartamát vizsgáltuk ebben a kutatásban, más fonetikai paramétereit nem).

Elekfi László kategóriái is (mint említettük) hasonlóak az általunk megállapított hiátustípusokhoz, de a megnevezésük nem teljesen azonos. Az általa külön kategóriaként felvett, morfémahatáron előforduló hiátusokat sima ejtésűeknek tartja, mindkét magánhangzó kiejtését javasolja a megfelelő nyomatékkal (1992: 71). Érdekes, hogy a példái között főként szóösszetételek szerepelnek, illetve igekötős szavak, amelyek a legváltozatosabban tartalmaznak különféle szomszédos magánhangzókat. Az azonos hangminőségek esetén Elekfi hangszalagzárról ír az ejtésben, illetve a nyomatékkal látja biztosítva a két magánhangzó megfelelő artikulációját, amelyet további hangerőkülönbséggel, illetve hangmagasság-különbséggel javasol megvalósítani. Megemlíti kieséseket azonos és nem azonos szomszédos magánhangzók esetén, ezeket vagy nyelvjárásinak, vagy norma alattinak minősíti. Elekfi László [j]-féle kapcsolóhangot vár el a kiejtésben, ha a szomszédos magánhangzók nyílásfoka között nagy a különbség, illetve az egyikük [i] vagy [i:] (vö. részletesen 1992: 71–2). A jelenséget hangbetoldásnak neve-

zi. Ugyanakkor csak a nem teljes értékű [j] mássalhangzót tekinti megfelelőnek, ha teljes értékű a képzés, akkor azt népiesnek, nyelvjárásiának ítéli. Elekfi László osztályozása alapvetően fonológiai kiindulást és szemléletet tükröz, minden esetben részletezi azonban a mintegy harminc évvel ezelőtti kiejtési vélekedéseket mint fonetikai vonatkozásokat, és minősíti a hiátusfeloldási stratégiákat.

A második hipotézisünk az volt, hogy a hiátusfeloldás típusfüggő időviszonyokat eredményez, vagyis az egyes módozatok időtartamai különbözni fognak egymástól. Ez a feltételezésünk nagyrészt, de nem teljes egészében teljesült. Kimondható, hogy az egyes hiátusfeloldási stratégiák specifikus temporális viszonyokkal jellemezhetők. Ennek eredményeképpen matematikailag igazolhatóan különböznek egymástól azok az esetek, amikor a beszélő egy vagy két magánhangzót realizál a hiátus ejtésekor. Ezért térnek el a [j]-betoldásos és az átmenetes hiátusok a kiesésektől és az összeolvadásoktól. Nem különbözik egymástól, sőt adatainkban csaknem megegyezik a [j]-betoldásos és az átmenetes magánhangzó-kapcsolatok teljes időtartama. Ez nyilvánvalóan magyarázható azzal, hogy amennyiben a beszélő mindkét magánhangzót kiejti, akkor hosszabb időre van szüksége az artikulációs folyamatok megvalósításához, függetlenül attól, hogy a magánhangzók kvázitiszta fázisán túl mi jellemzi még a magánhangzó-kapcsolatot. A [j]-betoldásos és az átmenetes hiátusfeloldások alapvetően hasonlóak abban, hogy a magánhangzók között (vagy az egyik magánhangzóban) valamiféle plusz hang realizálódik; fogalmazhatunk úgy, hogy az egyik típusban egy mássalhangzó, míg a másikkban (percepciósan) valamiféle magánhangzó. Jellemző ugyanakkor mindkét típusra, hogy a másodikként ejtett magánhangzó időtartama szignifikánsan hosszabb, mint az elsőé. Ennek a magyarázata valószínűsíthetően a gazdaságos ejtésre törekvéssel és az artikulációs tervezéssel van összefüggésben (l. lentebb részletesebben).

A kiesések eseteiben (anyagunkban kivétel nélkül) a törlődés az első magánhangzót érintette. Úgy véljük, hogy ennek az okát egyfelől az ejtés gazdaságosságában, másfelől az előre tervezés beszédproduktív folyamatában kell keresnünk. Más megfogalmazásban: a beszélő törekszik az artikulációs gesztusok mind egyszerűbb kivitelezésére, valamint a beszédproduktív folyamatban jellemzően előre tervez. A gazdaságosságra, egyszerűsítésre törekvés idézi elő a törlődést, amelyet napjainkban fokoz az időkorlátozás érzése, ennek következtében mind többet próbálunk közölni relatíve rövid időtartamban. A megakadásjelenségek elemzése is igazolta, hogy az anticipációk a „jó hibák”, mert arra utalnak, hogy a beszélő az elkövetkező beszédrészt tervez, és olykor túl korán ki is ejti (ami hiba, bár „jó” hiba). Az anticipációk egyszersmind az előre tervezés igazolásai. Példák a beszédhangot érintő anticipációkra: *szokszor* (*sokszor* helyett), *bahajthatatlan* (*behajthatatlan* helyett), *tökörrel* (*tükörrel* helyett), *barnya nyelvű* (*barna nyelvű* helyett), *magasz kopasz* (*magas kopasz* helyett) (vö. Gósy et. al. 2008). Az első magánhangzó törlődése a kapcsolatban valószínűsíthetően annak a következménye, hogy a beszélő az időben később következőt részesíti előnyben a rejtett előre tervezés megvalósulásaként. Ugyanezek magyarázhatják azt is, hogy a hiátusjelenség két kiejtett magánhangzója közül a második a hosszabb, függetlenül a hangátmenet helyétől.

Az időtartammérések megerősítették, hogy az egyetlen magánhangzó ejtését eredményező hiátusfeloldási stratégiák (kiesés és összeolvadás) következtében a kiejtett magánhangzó időtartama relatíve megnyúlik a spontán beszédben szokásosan ejtett magánhangzók tartamához képest. Ez egyfajta jelzésként is értékelhető a beszédpartner számára, hogy egy specifikus produkciós stratégia következményét észleli (még akkor is, ha az sem a beszélő, sem a hallgató beszédpercepció mechanizmusa számára nem tudatos működési eredmény).

A magyar beszédhangok és ezen belül a magánhangzók különféle kapcsolódásainak részletes elemzése még elvégzendő feladat, amelyhez korszerű módszertan áll rendelkezésre. A jelen kutatás eredményei egy kis szelettel járultak hozzá az elkövetkező munkálatokhoz.

SZAKIRODALOM

- Aguilar, Lourdes 1999. Hiatus and diphthong: Acoustic cues and speech situation differences. *Speech Communication* 28: 57–74.
- Balassa József 1904. *Magyar fonétika. A hangok és a beszéd fiziológiai elemzése*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Beddor, Patrice S. – Harnsberger, James D. – Lindemann, Stephanie 2002. Language-specific patterns of vowel-to-vowel coarticulation: acoustic structures and their perceptual correlates. *Journal of Phonetics* 30: 591–627.
- Beke András – Gósy Mária – Horváth Viktória 2012. Gyakorisági vizsgálatok spontán beszédben. *Beszédkutatás 2012*: 259–76.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2015. *Praat: doing phonetics by computer* (version 5.1). <http://www.praat.org/> (2015. november 8.).
- Carvalho, Orphão Fernando de 2015. Syllable structure and hiatus resolution in Squiliq Atayal. *Language and Linguistics* 16/3: 347–68.
- Casali, Roderic F. 1998. *Resolving hiatus*. Garland, New York–London.
- Elekfi László 1992. *A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai*. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 20. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gósy Mária 2014. A palatális közelítőhang kétféle funkciójában. *Beszédkutatás 2014*: 17–40.
- Gósy Mária 2016. Beszédhangok viselkedése a spontán beszédben. In: Bóna Judit (szerk.): *Fonetikai olvasókönyv*. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest, 13–23. <https://www.scribd.com/doc/293278101/Fonetikai-olvasokonyv-pdf>.
- Gósy Mária – Horváth Viktória – Bata Sarolta 2008. Szabálytalan „előzés” a beszédprodukciónban. *Magyar Nyelvőr* 132: 442–61.
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya 2017. A BEA beszélt nyelvi adatbázis tízéves fejlesztése és kutatási eredményei. *Magyar Nyelvőr* 141: 70–82.
- Hardcastle, William 2006. Coarticulation. In: Brown, Keith (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier, Amsterdam, 501–5.
- Kabak, Bariş 2007. Hiatus resolution in Turkish: An underspecification account. *Lingua* 117: 1378–411.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kempelen, Wolfgang von 1791. *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine*. Wien.
- Markó, Alexandra 2012. Boundary marking in Hungarian V(#)V clusters with special regard to the role of irregular phonation. *The Phonetician* 105–6: 7–26.
- Menyhárt Krisztina 2006. Koartikulációs folyamatok két magánhangzó kapcsolatában. *Beszédkutatás 2006*: 44–56.

- Odden, David 2006. Kimatuumbi: Phonology. In: Brown, Keith (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Elsevier, Amsterdam, 198–206.
- Olaszy Gábor 2010. Az [i] + V és V + [i] hangkapcsolódások akusztikai elemzése a hiátustöltés magyarázatához. *Beszédkutatás 2010*: 76–81.
- Papp István 1971. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Padgett, Jaye 2008. Glides, vowels, and features. *Lingua* 118: 1937–55.
- Simango, Silvester Ron – Kadenge, Maxwell 2014. Vowel hiatus resolution in ciNsenga: An Optimality Theory analysis. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies* 32/1: 79–96.
- Siptár Péter 2002. Hiátus. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 85–98.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Szende Tamás 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Nyelvtudományi Értekezések 81. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Uffmann, Christian 2007. Intrusive [r] and optimal epenthetic consonants. *Language Sciences* 29: 451–76.
- Vértes O. András 1980. *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vratsanos, Alyssa – Kadenge, Maxwell 2017. Hiatus resolution in Xitsonga. *Stellenbosch Papers in Linguistics Plus (SPiL Plus)* 52: 175–96.

Gósy Mária
egyetemi tanár
Nyelvtudományi Intézet,
ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és
Fonetikai Tanszék

SUMMARY

Gósy, Mária

Rules and realizations in hiatus resolution in spontaneous Hungarian speech

Vowel hiatus is resolved through various mechanisms across languages. This paper focuses on hiatus resolution types and their temporal patterns in spontaneous speech. Spontaneous speech samples of 24 young female speakers were selected from the BEA database. Vowel clusters occurring both within and across words were analysed (795 items). The duration of the vowels of the clusters as well as the hiatus fillers were measured from the first glottal pulse to the last glottal pulse of the vowel. Four hiatus resolution types were defined: (i) insertion of a [j]-like filler between the vowels, (ii) transition phase within the vowel cluster, (iii) vowel deletion, and (iv) vowel fusion. Temporal data showed a tendency of coarticulation economy ranging from insertion to deletion of segments.

Keywords: vowel hiatus, resolution types, occurrence, durations.

Brassai, Elekfi és a mondat dimenziói¹

1. Bevezetés

Egy ismert aforizma szerint az európai filozófia története tulajdonképpen nem más, mint lábjegyzetek Platónhoz (Whitehead 1979: 39). Ha a magyar mondat és különösen a magyar szórend kutatástörténetére fordítjuk figyelmünket, akkor – a túlzással járó veszélyeket vállalva – Brassai Sámuel állíthatjuk Platón helyére. Ő az, aki a legalapvetőbb kérdések egy jó részét már feltette, és akinek válaszai mindmáig inspirálják akár nagyon különböző elméleti irányzatok képviselőit is.

Ismeretes például, hogy Brassai csak Chomskyhoz mérhető hatással volt É. Kiss Katalin generatív magyar mondatnani munkájának az elindulására (vö. É. Kiss 1987: 36). A jelen tanulmányban azonban egy másik tudománytörténeti láncolattal foglalkozom: azzal, amelynek fő láncszemei Brassai Sámuel és Elekfi László, közbülső láncszemként Kocsis Lénárd, valamint e hagyomány folytatójaként az Osiris Nyelvtannak az elemi mondatokról szóló fejezete (Imrényi 2017). Azt kívánom igazolni, hogy e hagyományon végigvonul – más-más megfogalmazásban – az a gondolat, hogy a mondat „formai jelöléssel asszociált jelentésviszonyok többdimenziós hálózata” (Imrényi 2017: 679).

Az érvelést az alábbi Elekfi-szövegrész előlegezi meg:

[Brassai] azzal nyitott új utat a mondatelemzés számára, hogy felismerte az ige és igehatározók viszonyától nagyrészt független másfajta viszonyulást a mondatban. „Kétféle viszony lehet tehát a mondatrészek között: szubjektív és objektív; az első szerint a mondathangsúly osztja két részre a mondatot, míg a másodikat főképp a ragok, névutók jelölik” – írja Kocsis Lénárd [1902: 32], és nagyon helyesen állapítja meg a dolgozata végén, hogy e kétféle viszony megkülönböztetése Brassainak egyik legegészségesebb gondolata (Elekfi 1950: 357).

A szövegrészben lépten-nyomon a *viszony*, *viszonyulás* szavakkal találkozunk, ami nézetem szerint a mondat hálózatos szemléletére utal. Másrészt kifejeződik, hogy két elem között egyidejűleg többféle viszony is fennállhat – ez pedig a hálózat többdimenziós jellegét domborítja ki. A tanulmány 2. részében a mondat hálózatos felfogását igazolom Brassai és Elekfi gondolkodásában, majd a 3. részben a mondat többdimenziós struktúraként való értelmezésére mutatok rá Brassai, Ko-

¹ A tanulmány a szerző posztdoktori kutatása (PD 120934) keretében készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból valósul meg. A kutatást az NKFIH K 129040 számú projektuma is támogatta.

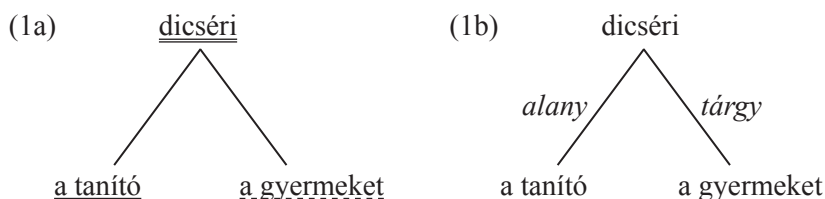
csis és Elekfi munkáiban. A 4. rész az Osiris Nyelvtan mondatan elemzőmódját ismerteti, az 5. pedig összefoglalja az eredményeket.

2. A mondat hálózatos megközelítése (Brassai, Elekfi)

Elekfi László alighanem az elsők között használta a „hálózat” kifejezést a mondat szerkezet leírására. Mint kimondja, „A mondat felépítésében [...] igen nagy szerepet visz az igének főnevekkel való kapcsolata, az ún. adverbális syntagmák hálózata” (Elekfi 1956: 215). E terminus más helyütt a 20. századi magyar szintaktikai szakirodalomban – tudomásom szerint – nemigen fordul elő, helyette olyan kifejezésekkel élnek a szerzők, mint a „viszonylánc” (Berrár 1989: 82), az „összefüggésláncolat” (Elekfi 1964: 368) vagy a „szerkezetszövedék” (Rácz 1968: 266).

Mit is jelent azonban a mondat hálózatos szemlélete? Jó stratégiának látszik, ha egy ismert hálózattípusból, a családból indulunk ki, és első lépésben ezt az analógiát alkalmazzuk. Ahogyan egy család elemi egységekből (a családtagokból) és viszonyaiból áll, úgy a mondat hálózatos megközelítése is viszonylag elemi, tipikusan szóalaknyi egységek és viszonyaik leírását jelenti. És ahogyan a családszerkezet vizsgálatakor nem az egységek önmagukban való jellemzése az érdekes, hanem viszonyaik feltárása, úgy a mondat hálózatos leírásában sem az egységek (pl. „ez egy főnév, ez egy ige”), hanem a viszonyok kategorizációja áll a középpontban. Sőt azt is mondhatjuk, hogy ebben a szemléletben az egységek kizárólag egymáshoz képest léteznek, egymáshoz képest azok, amik. Ahogyan Hjelmlev írja, „egy totalitás nem dolgokból, hanem viszonyokból áll” (Hjelmlev 1961 [1943]: 23, saját fordítás).

A közoktatásban elterjedt hagyományos mondatelemzés is a mondat hálózatos felfogásán alapul (vö. Imrényi 2018). Igazoljuk ezt az alábbi ágrajzokkal.

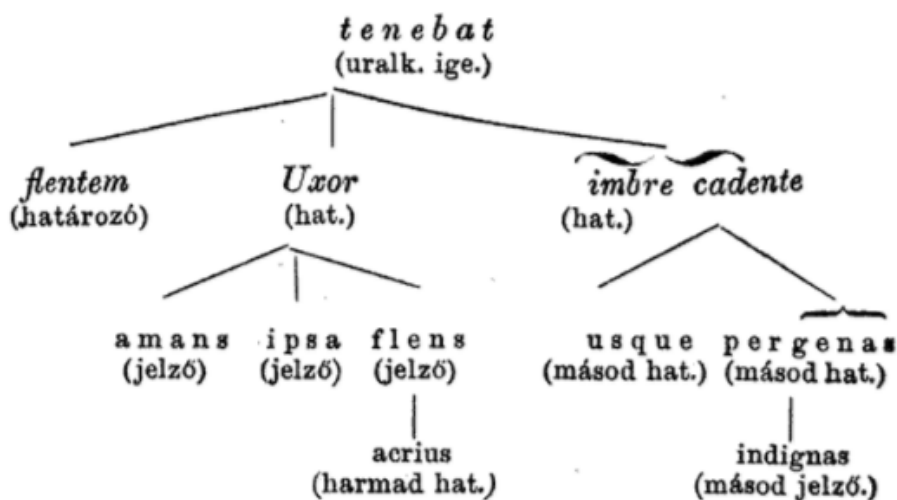
A Keszler szerk. (2000)-ben érvényesített eljárás az *A tanító dicséri a gyermeket* mondathoz az (1a) elemzést rendeli, az egyes mondatrészeket megkülönböztető aláhúzással jelölve. Ez tipográfiai szempontból előnyös, de ahhoz a téves benyomáshoz vezethet, mintha a mondat úgy „épülne fel”, hogy valamit, ami már eleve állítmány, összeépítünk valamivel, ami már eleve (önmagában is) alany, és valamivel, ami már eleve tárgy. Miközben a ragozott igeről esetleg mondhatjuk, hogy „eleve állítmány”, az *a tanító* kifejezés nem „eleve alany”, hanem e minősége az alaptaghoz való viszonyának a függvénye (más mondatban lehetne állítmány is vagy akár birtokos jelző). Az alany, tárgy stb. kifejezések tehát viszonyokra

utalnak, ezért célszerűbb őket a gráf éleirez rendelni, az (1b)-ben látható módon. Ugyanakkor a két ágrajz a lényegét tekintve egyenértékű.

A példamondat Brassaitól származik (l. Brassai 2011 [1864]: 257), folytassuk tehát azzal a kérdéssel, hogy Brassai vajon azonosulna-e a bemutatott elemzéssel, legalábbis ami az ágrajz szerkezetét illeti. Az alábbi szövegrészből egyértelműen kiderül, hogy igen.

Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vasallusait az igehatározókat [= bővítményeket]. [...] [A]z ige fejedelemsége nem kényuralom, s alattvalói nem rabszolgák, hanem törvényesen szabályozott viszonyaik vannak urokhoz és egymáshoz, autonomiájuk, némi rangfokozatuk, s egy bizonyos feudalismus, melynek jelszava, szintűgy mint ama történelminek, a „nulle terre sans seigneur” [nincs föld úr nélkül] (Brassai 2011 [1860]: 48).

A szövegrész a MONDAT és a FEUDÁLIS TÁRSADALOM fogalma között létesít megfelelést; Brassai a CSALÁDNál is alkalmasabb metaforikus forrástartományt talált a MONDAT mint céltartomány számára (a „forrástartomány” és „céltartomány” kifejezésekhez vö. Lakoff–Johnson 1980). Imrényi (2013)-ban részletesen foglalkoztam a két tartomány közötti megfelelésekkel. Ami a feudális társadalomban a fejedelem, az a mondatban az ige. Egy úr és egy vazallus aszimmetrikus viszonyának a mondatban egy alaptag és egy bővítmény kapcsolata felel meg. Ahogyan egy úrnak több vazallusa lehet, de minden vazallus csak egy urat szolgálhat, úgy a mondatban is érvényesül, hogy egy alaptagnak több bővítménye lehet, de minden bővítmény csak egy alaptaghoz tartozik. Végül a „nincs föld úr nélkül” kitétel

1. ábra. Brassai függőségi elemzése egy latin mondatról

mondattani implikációja, hogy minden szóalak része a struktúrának. Ez Keszler szerk. (2000)-ben nincs így – vö. a „szervetlen mondatrészeket” –, többek között ez is motiválja az Imrényi (2017)-ben javasolt többdimenziós leírást.

A fent idézett szövegrész nem hagy kétséget afelől, hogy Brassai a **függőségi nyelvtan** képviselője – egy igen régi múltra visszatekintő mondatelemzési hagyományé, amelynek legismertebb csúcsteljesítménye Lucien Tesnière-hez fűződik (Tesnière 1959). Aligha kell azonban jobb bizonyíték arra, hogy Brassai valóban e hagyományhoz tartozik, mint egy latin mondat szerkezetének a fenti ábrázolása (Brassai 1873: 7, idézi Wacha 2005: 88, vö. Imrényi–Vladár megj. e.).

Összefoglalásul, mind Elekfi, mind Brassai a mondat hálózatos szemléletét követte. Noha – mint a következő részben látni fogjuk – Elekfi gyakran élt szófaji, azaz az elemi egységeket kategorizáló címkékkel, a hangsúlyt arra helyezte, hogy a mondat viszonyok rendszere: „hálózat” (Elekfi 1956: 215); „összefüggésláncolat” (Elekfi 1964: 368). Brassai pedig a feudális társadalom és a mondat analógiája nyomán a mondat egy olyan hálózatos, igeközpontú elemzéséhez jutott el, amely a függőségi nyelvtan hagyományába illeszkedik.

3. A mondat mint többdimenziós struktúra (Brassai, Kocsis Lénárd, Elekfi)

Egy hálózat egydimenziós, ha az elemek között csak egyféle kapcsolat van, és többdimenziós vagy multiplex, ha két elem között egyidejűleg többféle viszony is fennállhat (vö. Kovács 2011: 91). Többdimenziós hálózat például egy családi vállalkozás, amelyben az egyik dimenziót a rokonsági, a másikat a munkatársi kapcsolatok alkotják. Ebben a részben azt mutatom ki, hogy a mondatszerkezet többdimenziós elemzése némiképp implicit formában már Brassainál megvan, ezt bontja ki Kocsis Lénárd, majd Elekfi.

A feudális társadalom metaforája és az előző részben látott ágrajz alapján azt gondolhatnánk, hogy Brassai modellje egydimenziós: ahogyan egy úr és egy vazallus között csak egyféle viszony van (ami a feudális társadalom ábrázolását illeti), úgy egy alaptag és egy bővítmény között is (a szintaktikai ágrajzban). Ugyanakkor az alábbi mondat Brassai-féle elemzése határozottan többdimenziós.

(2) A GYERMEK játszik.

A fenti mondat annak a hangzásbeli változatnak felel meg, amikor *a gyermekre* erős hangsúly esik, az ige pedig hangsúlytalanul követi; a mondat a *Ki játszik?* kérdésre válaszol. A mai magyar nyelvészetben megszokott módon az ige előtti hangsúlyos (a generatív elemzés szerint „fókusz”-szerepű) kifejezést nagybetűs írásmóddal jelöltem.

Brassai elemzése szerint ebben a mondatban *a gyermek* egyrészt **nevező**, másrészt **jelző**. Ami különösen fontos lesz számunkra, az az, hogy mindkét kategória az ígéhez fűződő viszonyra utal, mégpedig lényegi természetük szerint egy-egy jelentésviszonyra, amelyhez formai oldalon valamilyen jelölőeszköz tartozik.

A *nevező* terminus a latin *nominativus* 'alanyeset' szó szerinti fordítása. A *nevező* és a további esetek megnevezése Brassai rendszerében természetesen nem az esetvégződésekre vonatkozik (csupán), hanem az ilyen esetű névszói szóalakokra. És Brassai mindig arra törekszik, hogy leírja egy adott esetalakú bővítmény szerepét a mondatban, az alaptaghoz fűződő jelentésviszony szerint.

Brassainak az ige alanyesetű bővítményére vonatkozó szemantikai meghatározása a következő: „a nevező jelelte dolog a cselekvő ige cselekvényét cselekszi, a szenvedőt szenved, s a közép igéének állapotában van” (Brassai 2011 [1864]: 199). Az alanyesetű bővítvány jelentése tehát valamilyen tematikus szerep (pl. ágens vagy páciens), az azonban, hogy melyik tematikus szerepről van szó, az alaptag típusán (igenemén) múlik. A (2)-es példamondatban *a gyermek* a JÁTSZÁS eseménytípusához tartozó JÁTSZÓ SZEMÉLYT (az ágens egyik altípusát) fejezi ki. Formai oldalon a morfológiának jut jelölő szerep: a *játszik* ige lehetséges bővítványai közül az fejezi ki a JÁTSZÓ SZEMÉLYT, amelyik alanyesetben áll, és amellyel az ige számban és személyben megegyezik.

A (2)-es mondatban ugyanakkor *a gyermek* nemcsak nevező típusú bővítvány, hanem jelzője is az igének Brassai szerint. E funkciót a hangsúlyozás és a szórend jelöli: akkor jelző a nevező, amikor közvetlenül az ige előtt áll, és hangsúlyos („accentusos”), míg utána az ige hangsúlytalan. Brassai megfogalmazásában:

Mínthogy [...] a nevező használatában az accentus rajta vagy nem rajta léte nyelvünkben nevezetes különbséget tesz, méltó, hogy ki is jeleljük és nevezzük az ige eleibe helyezett accentusos nevezőt jelzőnek [...]. Mert valósággal abban a viszonyban áll az igéhez, a miben a névmellék a névhez” (Brassai 2011 [1864]: 211).

Brassai javaslata, mint látjuk, az ige előtti hangsúlyos bővítvány és a főnévi alaptagot megelőző melléknévi jelző között von párhuzamot. Ahogyan (2)-ben *a gyermek* elveszi és magához vonja az ige hangsúlyát, az Brassait (2011 [1864]: 217) a *piros rózsza* prozódijára emlékezteti. A jelentés oldalán az analógiát Brassai azzal indokolja, hogy az ige jelzője „a cselekményt részletez[i] és a maga által jelelt körülményre szorít[ja]” (Brassai 2011 [1864]: 211–2) – éppúgy, ahogyan a *piros* jelzőként egy altípusra szorítja a főnévi alaptag jelölését.

Az elemzés tartalmát könnyű bírálni: például az, hogy az igének csak egyetlen jelzője lehet (Brassai 2011 [1864]: 266), nem áll összhangban azzal, amit a főnév jelzővel való bővítésekor tapasztalunk. Számunka azonban fontosabb, hogy kimutattuk: Brassai többféle jelentésviszonyt is feltár *a gyermek* és a *játszik* között, amelyek közül az elsőt a morfológia, a másodikat pedig a szórend és a hangsúlyozás jelöli. Az összevetés érdekében érdemes kiemelni, hogy míg a generatív nyelvtanban (É. Kiss 2002: 78) a fókusz nem az igéhez fűződő jelentésviszonyok egyik típusaként értelmeződik, addig Brassainál a jelző kategóriája igen.

Brassai elemzése ugyan többdimenziós, de ez némiképp implicit marad, általános fejtegetéseiben e gondolat nem jelenik meg. Kocsis Lénárd ezzel szemben az *Ég a falu / A falu ég* és a *Játszik a Pali / A Pali játszik* mondatpárok alapján a következő észrevételt teszi.

[A] felsorolt két-két mondatpár csak részben fejez ki mást, végeredményben ugyanazt a tényt jelenti. Olyasféle dologgal állunk szemben, mint mikor egy és ugyanazon épület homlokzatát más és más pontról fotografáljuk le. [...] Kétféle viszony lehet tehát a mondatrészek között: szubjektív és objektív; az első szerint a mondathangsúly osztja két részre a mondatot, míg a másodikat főképp a ragok, névutók jelelik (Kocsis 1902: 32).

Csak futólag említem meg, hogy Kocsis ezzel a meglátásával Langacker (2001: 146) elgondolásait előlegezi meg. Langackernél a mondat jelentésének és formájának a feldolgozása is több szálon fut egyidejűleg. A jelentés szálai (az eredetiben: *conceptualization channels*) közé tartozik az ábrázolt szituáció, amelyet ő az *objective situation* névvel illet, illetve az információs szerkezet, amely már a megfigyelés/megfigyeltetés módjával kapcsolatos. Míg az ábrázolt szituációt elsősorban a szavak szegmentális szerkezete fejezi ki, addig az információs szerkezetet döntően a szórend és a prozódia.

Elekfi a Prágai Iskolától átvette az aktuális mondattagolás fogalmát, és ez – mivel a hagyományos mondatrészek szerinti elemzéstől sem vett búcsút – szintén egy többdimenziós elemzéshez vezetett. Mint írja.

Aktuális mondatról akkor beszélünk, ha a mondat nyelvtani szerkezetén túl arra is tekintettel vagyunk, hogy a szóban forgó (lexikai és grammatikai elemekből álló) konstrukció egy adott beszédhelyzetben vagy egy leírt szöveg összefüggésében meghatározott közlési funkciót tölt be. [...] Ahol az újnak és a hozzá képest réginek, tudottnak az összekapcsolásában világosan ki-mutatható a mondatot alkotó kétféle nyelvi elem közt a határ, ott beszélünk aktuális mondattagolásról (Elekfi 1986: 17).

Míg a Prágai Iskola a téma/réma fogalompárt alkalmazta az aktuális mondattagolás leírására (vö. Mathesius 1975), addig Elekfinél a téma és propozitum terminusokkal találkozunk. Ahogy Elekfi fogalmaz, „a propozitum a mondanivaló lényegét a mondat másik tagjára, a témára vonatkoztatva fejezi ki” (Elekfi 1986: 24). Nézzük meg most egy konkrét példán az elemzés működését. Mint Elekfi megfigyeli, „lehet [...] témaszakasz az ige pusztá tárgya, propozitum pedig igei szerkezet, például alanyos” (1964: 357); ezt *A gyermeket dicséri a tanító* mondat szemlélteti. A teljes elemzést a (3) alatti elvont képlet fejezi ki. Amikor pedig a szavakat is tartalmazza az ábra, akkor a példamondat téma/propozitum tagolódását a (4)-ben látható módon jelöli Elekfi (1964: 357).

$$(3) \quad \begin{array}{c} T \subset P \\ N \rightarrow V \rightarrow \leftarrow N \end{array}$$

$$(4) \quad \underline{A.gyermeket} \mid \underline{dicséri} \mid \underline{a.tanító.}$$

A (3)-beli kétsoros képlet egy többdimenziós, hálózatos elemzés: az egyik dimenzióban a T (téma) és a P (propozitum) viszonya kap helyet, a másikban pedig

„az igének főnevekkel való kapcsolata, az ún. adverbális syntagmák hálózata” (Elekfi 1956: 215). A korabeli felfogásnak megfelelően az alanyos szintagmát még nem alárendelő, hanem hozzárendelő viszonyként ábrázolja Elekfi; ezt jelölik az egymás felé mutató nyilak. És noha nem a viszonyok, hanem az egységek vannak explicit módon kategorizálva (a szófaji címkékkel), ennek tipográfiai okai is lehetnek. Végül kiemelendő az elemzéssel kapcsolatban, hogy ami az egyik dimenzióban elemi egység, az egy másikban komplex hálózatrész lehet (vö. Imrényi 2017: 726). A *dicséri a tanító* az aktuális tagolás szerint a mondat proposituma (P), a mondatrészek szerinti elemzésben viszont kéttagú, alanyos szerkezet (V→←N).

Összefoglalásul, Brassai, Kocsis és Elekfi egyaránt többdimenziós struktúráként írja le a mondatot. A dimenziók párhuzamosan, más-más szempontból elemzik a mondatokat. Mint Elekfi az aktuális tagolás kapcsán megjegyzi: „Aho- gyan a szótár rendszerbe foglalja egy nyelv szavait [...], a szintaxis a nyelv szintagmáit, úgy most már egy olyan rendszerünk is van, amely egyik szempontja lehetne a nyelv mondatai áttekintésének” (Elekfi 1964: 368).

4. A mondat mint többdimenziós hálózat az Osiris Nyelvtanban

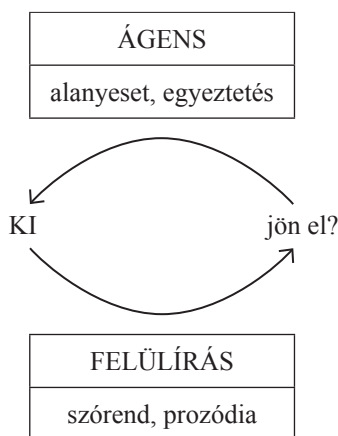
Terjedelmi okokból itt csak nagyon röviden vázolom a mondat többdimenziós hálózatként való elemzését az Osiris Nyelvtannak az elemi mondatokról szóló fejezete szerint (Imrényi 2017). A mondat a javasolt megközelítésben formai jelöléssel asszociált jelentésviszonyok többdimenziós hálózata. A jelentés három dimenziója (D1, D2, D3) Halliday (2014) szisztémikus-funkcionális nyelvtanára emlékeztet, és az alábbi kérdéseket vizsgálja.

- D1: Milyen folyamatot ábrázol a mondat? Ennek milyen szereplői, körülményei vannak?
- D2: Az ige (pontosabban a magmondat, vö. Imrényi 2017: 703) határozza-e meg a mondat közlési funkcióját? A mondat az ábrázolt folyamat létezését, megtörténtét állítja-e?
- D3: Hogyan kontextualizálja a beszélő az üzenetet a hallgató számára? Hogyan segíti elő annak könnyebb feldolgozását és szándékolt értelmezését?

A D1 és a D2 dimenziók működését a *Ki jön el?* mondat elemzése szemléltetheti. A D1 dimenzió szerint a *ki a jön el* alanya. A 3. részben elmondottaknak megfelelően az alanyi viszony jelentése, hogy a bővítmény az alaptag igenemének függvényében kifejez valamilyen tematikus szerepet. Az *eljön* ige szóelőfordulása esetén az alany az ELJÖVŐ SZEMÉLYT (mint ágenst) jelöli. Formai oldalon az ige lehetséges bővítményei közül az felel meg ennek a szereplőnek, amelyik alanyesetben áll, és vele az ige számban és személyben megegyezik.

A D2 elemzésének kiindulópontja, hogy az egyenes szórendű, kijelentő módú igealak (pl. *eljön*) egy sematikus pozitív kijelentő mondat, úgynevezett protoállitás (Imrényi 2007: 717). Nemcsak előhívja az ELJÖVETEL eseménytípusá-

nak egy példányát, hanem ennek a példánynak a megtörténtét, (itt éppen jövőbeli) létezését állítja. A *János eljön* példában az alany pusztán kidolgozza, részletesebben meghatározza az alanyi referenst, a mondat az *eljön* protoállítástól „öröklí” közlési funkcióját. A *Ki jön el?*-ben viszont a *ki* meggátolja az *eljön* igealakhoz kötődő állító (pozitív kijelentő) funkciónak a teljes mondat szintjén való érvényesülését. A teljes mondat nem az eljövétel tényét állítja, hanem rákérdez egy szereplő kilétére. Ez a javaslat szerint a *ki* és az igealak közötti felülíró művelettel (jelentésviszonnyal) modellálható, amelyet formai oldalon a szórend (megelőzés, szomszédosság, inverzió) és a prozódia (a felülíró kifejezés főhangsúlya, az ige hangsúlyvesztése) jelöl. A mondat ábrázolása:

2. ábra A *Ki jön el?* mondat
többdimenziós elemzése

A viszonyokhoz tartozó dobozokban a felső sor a jelentésviszonyt, az alsó az ennek jelöléséhez hozzájáruló formai megoldásokat határozza meg.

A D3 dimenzió úgynevezett kontextualizáló viszonyokat tartalmaz (l. Imrényi 2017: 743–59). A kontextualizálók szerepe az üzenet feldolgozásának megkönnyítése, illetve a szándékolt értelmezés elősegítése. E megközelítésben a személyhez-dologhoz kötést megvalósító topik a kontextualizálók egyik altípusa számos más altípussal együtt. Ezek közé tartozik az időbeli-térbeli elhelyezés (pl. *tegnap*), az episztemikus modalitás (*valószínűleg*), az evidencialitás (*állítólag*) és az értékelő attitűd (*szerencsére*) kifejezése stb. Az a mondat, hogy *A gyermeket a tanító tegnap szerencsére valószínűleg megdicsérte*, nem kevesebb mint öt kontextualizáló viszonyt tartalmaz. A kontextualizáció fogalmával egységesen kezelhetők a topikok és a generatív nyelvtanban mondathatározónak nevezett összetevők (vö. É. Kiss 2002: 20). A javaslat közel áll Brassai elgondolásához, az inchoativum fogalomértelmezéséhez, amely éppen az altípusok változatosságának felismerésén alapul (Brassai 2011 [1860]: 52–4).

5. Összefoglalás

Az Osiris Nyelvtan mondattan fejezete szerint a mondat formai jelöléssel asszociált jelentésviszonyok többdimenziós hálózata. A tanulmányban emellett érveltem, hogy ez a gondolat végigvonul egy magyar tudománytörténeti hagyományon, amelyet Brassai Sámuel, Kocsis Lénárd és Elekfi László neve fémjelez. A javaslat szorosan kapcsolódik továbbá Halliday (2014) szisztémikus-funkcionális nyelv-tanához, illetve Langacker munkáihoz is (vö. különösen Langacker 2001, 2015).

SZAKIRODALOM

- Berrár Jolán 1989. Alany és állítmány. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatnana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 79–93.
- Brassai Sámuel 2011 [1860–1888]. *A magyar mondat*. Válogatta Elekfi László és Kiefer Ferenc. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Brassai Sámuel 1873. *Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére*. MTA, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Reidel, Dordrecht.
- É. Kiss Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Elekfi László 1950. A százötven éves Brassai Sámuel. *Magyar Nyelv* 46: 351–9.
- Elekfi László 1956. Az ige alanya és az alanytalan igék. Szempontok az igék jelentéstani rendszerezéséhez. In *Pais- emlékkönyv*, 214–20.
- Elekfi László 1964. Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények*, 331–70.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondatnani és formai felépítése. (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra.)* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Halliday, M.A.K. 2014. *Halliday's introduction to Functional Grammar*. 4th edition. Revised by Christian Matthiessen. Routledge, London & New York.
- Hjelmslev, Louis 1961 [1943]. *Prolegomena to a theory of language*. [English translation by F. J. Whitfield.] University of Wisconsin Press, Madison.
- Imrényi András 2013. Constituency or dependency? Notes on Sámuel Brassai's syntactic model of Hungarian. In: Szigetvári Péter (ed.): *VLLxx. Papers Presented to László Varga on his 70th Birthday*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 167–82.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris, Budapest, 664–760.
- Imrényi András 2018. A mondat egy teljesen hagyományos elemzése. In: Balázs Géza – Lengyel Klára (szerk.): *Grammatika és oktatás – időszerű kérdések: Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Inter Nonprofit Kft., Budapest, 49–56.
- Imrényi András – Vladár Zsuzsa megj. e. *Sámuel Brassai in the history of dependency grammar*. Keszler Borbála szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kocsis Lénárd 1902. A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. *Nyelvészeti Füzetek* 3. Athenaeum, Budapest.
- Kovács László 2011. Hálózat kutatás és szociolingvisztika. *Magyar Nyelvtan* 135: 90–6.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12: 143–88.
- Langacker, Ronald W. 2015. Descriptive and discursive organization in Cognitive Grammar. In: Jocelyne Daems–Eline Zenner–Kris Heylen–Dirk Speelman–Hubert Cuyckens (eds.): *Change of paradigms – new paradoxes: recontextualizing language and linguistics*. De Gruyter Mouton, Berlin & Boston, 205–18.
- Mathesius, Vilém 1975. *A functional analysis of present day English on a general linguistic basis*. Mouton, The Hague.

- Rác Endre 1968. Mondattan. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 205–457.
- Tesnière, Lucien 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Klincksieck, Paris.
- Wacha Balázs 2005. Brassai előtt, Brassai után. In: Péntek János (szerk.): *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 83–104.
- Whitehead, Alfred N. 1979. *Process and reality*. Free Press, New York.

Imrényi András
egyetemi docens
Eszterházy Károly Egyetem, Eger

SUMMARY

Imrényi, András

Brassai, Elekfi and the multidimensional analysis of sentences

The paper argues that the author's multidimensional analysis of Hungarian clauses has its precedents in the works of Hungarian linguists of the past, namely those of Sámuel Brassai, Lénárd Kocsis and László Elekfi. It is demonstrated that Brassai was a dependency grammarian who classified dependents along multiple dimensions. Kocsis made Brassai's somewhat implicit assumptions about the multidimensional nature of the clause more explicit. Elekfi, building on the Prague School as well as on Brassai, developed a multidimensional description by combining the traditional (largely dependency-based) analysis of sentences with the study of functional sentence perspective. Finally, the author's proposed approach recognizes three dimensions, with separate representations accounting for frame semantic meaning, speech function and contextualization.

Keywords: clause structure, Sámuel Brassai, László Elekfi, dependency grammar, multidimensional network.

A mutató, személyes és rejtett névmások megoszlásáról – Elekfi László megállapításai nyomán

1. Bevezetés

Elekfi László több tanulmányban is foglalkozott az anaforikusan használt *őket* és *azokat* névmások megoszlásával (Elekfi 1979, 1980). E kérdés Brassai (1846, 1859, 1861), Arany János (1968), Szarvas Gábor (1886), Simonyi Zsigmond (1903) óta foglalkoztatta a kutatókat, és a nyelvvelő irodalom is gyakran adott tanácsot a közvéleménynek ezzel kapcsolatban. Elekfi az 1970-es években újra feléledő diszkusszióba kapcsolódott be (l. Rácz 1971: 271; Tompa 1976: 244–9; Kemény 1975; Szepesy 1975; Soltész–Bán 1976; Szepesy 1978; stb.). Sokatmondó a Magyar Nyelvben megjelent kétrészes írásának alcíme: *Azokat – őket* (Nyelvvelésünk tudományosságáért). Elekfi pontosabbá és megalapozottabbá kívánta tenni a korábbi impresszionisztikus megfigyeléseket; olyan általánosítások megfogalmazására törekedett, amelyek a példák szélesebb körére terjednek ki, mint a korábbi leírások. Írásomban tovább szeretnék menni az Elekfi László által megkezdett úton: kiegészítem Elekfi László megállapításait és az azóta született idevágó tanulmányok empirikus megfigyeléseit, és a névmások jegyeiből vezetem le az anaforikusan használt névmástípusok viselkedését.

2. Elekfi László megállapításai

Elekfi Lászlót egy Magyar Nyelvőr-beli vita (Szepesy 1975, 1978; Soltész–Bán 1976) indította az *őket-azokat* használatának, megoszlásának az elemzésére. A vita résztvevői nemcsak azt a laikusok körében élő vélekedést akarták meghaladni, miszerint a személyes névmás személyre, a mutató névmás dologra vonatkozik, hanem azt a Szarvas Gáborig visszavezethető nézetet is, hogy „az előzményben megnevezett dologra hangsúlytalanul csak a személyes névmás tárgyalakja (ill. annak paradigmájához tartozó személyragos határozószó) a magyaros” (Elekfi 1980: 176). Ezt az általánosítást sokféle megfigyeléssel, ellenpéldával egészítették ki – de Elekfi, joggal, úgy érezhette, hogy a megfigyelések túlságosan esetlegesek, nem állnak össze koherens, védhető általánosításokká. Nézeteit a Nyelvvelő kézikönyv *őket* szócikkében fejtette ki legtömörebben. Bár ezt a szócikket hárman jegyzik (Elekfi László, Kovalovszky Miklós és Rácz Endre), a szócikk nyilvánvalóan Elekfi László 1980-as tanulmányára épül. Fő megállapításai a következők:

i. Ha a névmási tárgy hangsúlytalan, és az előző tagmondatban csak egyetlen többes számú főnévi mondatrészt van, *őket*-tel utalunk vissza rá:

- (1) **A nagybajuszú kalászok** szelíden ringatóztak, ha egy-egy kis széláram felizgatta **őket**.
- ii. Az *azokat* is használható, ha szembeállítást fejez ki, vagy ha erősebb hangsúlyt kap:
- (2) Miért mindig az újságokat bújod? Itt vannak **a könyvek**, olvasd el **azokat!**
- iii. Dologra vonatkoztatva helyénvaló és ízes, magyaros az *őket*, ha az állítmányt követi hangsúlytalanul:
- (3) **A cipők** pontosan elkészültek, már tegnap elvitték **őket**.
- iv. Ilyen helyzetben is csak akkor használunk *őket* névmást, ha az előzmény alany, vagy nem mondathangsúlyos más főnévi mondatrész:
- (4) **A könyveit** rendbe rakta, de a takarítónő össze-vissza dobálta **őket**.
- v. Ha az előzmény hangsúlyos és nem alany, inkább mutató névmással utalunk rá vissza:
- (5) Először **a könyveit** rakta rendbe, de az asszony össze-vissza dobálta **azokat**.
- vi. A hangsúlytalan *azokat* elsősorban akkor jó, ha megelőzi az állítmányt:
- (6) **A közlekedési szabályok** elsősorban akkor hatékonyak, ha **azokat** mindenki megtartja.
- vii. Ha az előzményben több személyről és több dologról volt szó, a több dologra *azokat* névmással utalunk vissza:
- (7) A vendégek kialakítottak ugyan **három gólhelyzetet**, de ki is hagyták **azokat**.
- viii. Személyre utalva is használhatjuk a mutató névmást, ha az előzmény nem alany, hanem más mondatrész:
- (8) Ahelyett, hogy tárgyalni kezdtek volna **a törzs vezetőivel**, letartóztatták **azokat**.
- ix. Használhatjuk az *azokat* személyre vonatkozó visszautalásként, ha érzelmi vagy eszmei távolságtartást akarunk éreztetni vele:
- (9) Pártunk nem rejti véka alá **a hibáit**, hanem mindig feltárja **azokat**.

x. Néha a hangsúlytalan egyes számú névmást is ki kell tenni (például igenév mellett, amely személyragjával nem utalhat tárgyra), és az ilyen *őt* vonatkozhat dologra is:

(10) **A nyelvet** nem lehet elszakítani az **őt** kialakító és használó társadalomtól.

Elekfi a birtokos jelzői névmások, illetve az egyes számú *őt/azt* használatával kapcsolatban is tett megállapításokat.

xi. Kitehető a mutató névmás birtokos jelzőként, ha az előzménye nem alany és nem téma:

(11) Megtanultuk **az összetett mondatot** és **annak** fajait.

Elekfi Magyar Nyelv-beli tanulmányának 2. része általánosabb szintre emeli az *őket-azokat* problémát. Elekfi megkülönbözteti a laikus és a tudományos, az alkalmazott nyelvészet részét képező nyelvművelést. A személyes vélekedésen, nyelv-érzéken alapuló nyelvhelyességi tanácsokat a laikus nyelvművelés körébe sorolja, és az *őket-azokat* kérdést tárgyaló neves nyelvészek vélekedéseinek nagy részét is laikus nyelvművelésként értékeli – előre vetítve a 80-as, 90-es évek nyelvműveléssel kapcsolatos nagy vitáját.

3. Generatív szemléletű általánosítások

Míg a nyelvművelő célzatú tanulmányok és Elekfi László figyelme is elsősorban a tárgyi szerepű többes számú *őket-azokat* megoszlásának leírására irányult, a generatív keretben készült elemzések a személyes és mutató névmások megoszlását valamennyi mondatrészi szerepre kiterjedően igyekeztek leírni, és a leírásokban a „helyénvaló, ízes, magyaros” típusú megállapításoknál egzaktabb megfogalmazásokra törekedtek. A korai generatív elmélet felfogásának megfelelően Pléh és Radics (1976), Antal (1976), valamint É. Kiss (1978) elemzésében az anaforikus névmások az ismétlődő tartalmas főnévi csoportok transzformációjával, azaz névmással való helyettesítésével jönnek létre. Pléh és Radics legfontosabb megállapítása, hogy a személyes, illetve mutató névmás közti választás nemcsak a pronominalizálandó kifejezés [+élő] vagy [-élő] jegyétől, valamint hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltától függ, hanem szerepet játszik benne a pronominalizálandó kifejezésnek és előzményének mondatrészi szerepe (alany vagy egyéb bővítmény volta) is – amint ezt a (12) alatti példa mutatja:

(12) **A kislú** meglátta **a bácsit**, de **az** nem üdvözölte *pro/őt*.

A kitett vagy rejtett személyes névmás az előző tagmondat alanyára, a mutató névmás pedig a tárgyra utal. Ugyanakkor a (13) alatti példa ellentmondani lát-

szik ennek az általánosításnak, hiszen a mutató névmás vonatkozik az alanyi előzményre:

(13) **Marinak** tetszik **Péter**, de **az** nem kedveli *pro/őt*.

Pléh és Radics úgy oldja fel ezt az ellentmondást, hogy a *tetszik* ige dativusi vonzatát mélyszerkezeti alanyként elemzi.

Antal (1976) a pronominalizációban részt vevő főnévi csoportok [+/-határozott] jegyének relevanciájára hívta fel a figyelmet.

É. Kiss (1978) elemzésében a korábban felmerült szempontokon túl a névmásnak és előzményének topik vagy fókusz volta is szerepet játszik a névmástípusok megoszlásában:

(14) Határozott főnévi csoport funkcióban, anaforikusan

I. *Zéró névmás* jelenik meg, ha a névmás

- a) [+nominativus/+egyes számú accusativus, **-fókusz**, **-kontrasztív**], és **[-topik]**,

vagy

- b) **[+topik]**, és **az előző (tag)mondat topikjával vagy alanyával korreferens**.

II. *Távolra mutató névmás* jelenik meg a felszínen, ha a névmás

- a) [-humán, **+topik/+fókusz**], vagy

- b) több lehetséges antecedense van, és közülük **a nem alannal korreferens**.

III. *Személyes névmás* jelenik meg a felszínen minden egyéb esetben.

A *Syntax of Hungarian: Nouns and Noun Phrases* (2018) Farkas Judit és Alberti Gábor által írott 1.1. fejezete kimerítően, csaknem 70 oldalon tárgyalja az anaforikusan használt névmások megoszlását (l. még Alberti–Farkas 2018). Elemzésük fontos újítása, hogy Cardinaletti és Starke (1994) nyomán az anaforikus névmásoknak nem két, hanem három típusát különböztetik meg. Ezek a következők: személyes névmások (pl. *én, te, minket, őket*), a személyes névmások gyenge változatai (alany- és egyes számú tárgyesetben nem hangzó *pro*, továbbá *benne, velük, hozzánk* stb.), valamint mutató névmások (*az, azokat, abból, azoknak* stb.) Farkas és Alberti öt tényezőtől vezeti le a névmástípusok közötti választást: (1) a névmás esete, (2) az antecedens [+humán] vagy [-humán] volta; (3) az antecedens információszerkezeti szerepe, (4) a névmás információszerkezeti szerepe; (5) az

antecedens specifikussága. (Alberti és Farkas [2018] mutatott rá először, hogy a tulajdonnévnel kevésbé specifikus antecedensre való visszautaláskor inkább mutató, mint személyes névmást használunk.) Külön általánosítások vonatkoznak az *is*-től módosított névmásokra. Alberti és Farkas a fenti öt tényező minden lehetséges kombinációjában tesztelte a különféle névmástípusok elfogadottságát, és – tekintve, hogy gyakran egynél több opció is lehetségesnek bizonyult – kvantifikálta és vizuálisan is ábrázolta a változatok értékelését.

4. A névmási rendszer

Elekfi László stratégiáját követve az anaforikus névmások eloszlására vonatkozó általánosításokat megkísérlem az Alberti és Farkas (2018) által azonosított három névmástípus univerzális jegyeiből, a magyar mondat szerkezet sajátágaiból és egy univerzális gazdaságossági elvből levezetni.

4.1. Személyes névmások

A személyes névmásokat univerzálisan a [személy], [résztevő] és [beszélő] jegyek kombinációjából felépülő jegyhalmazoknak tekintik. A [személy] jegy – legalábbis a magyar esetében – szó szerint értendő; tehát a személyes névmások humán referensre vonatkoznak (bár lentebb tárgyalandó meghatározott esetben a [személy] jegyük törölhető). A *mi* és *ti* [többes] jeggyel is el van látva. Az *ők* esetében a *-k* többesjel a [többes] jegy hordozója. Az *őbennük*, *őhözájuk* típusú alakokban a személyragvégi *-k* fejezi ki a többességet. A [beszélő], [résztevő] és [személy] jegyek között implikációs hierarchia áll fenn: a [beszélő] jegy implikálja a [résztevő] jegyet, a [résztevő] jegy pedig implikálja a [személy] jegyet – ezért e három jegy csak az alábbi kombinációkban fordulhat elő:

én: [beszélő, résztevő, személy]
te: [résztevő, személy]
ő: [személy]
mi: [beszélő, résztevő, személy, többes]
ti: [résztevő, személy, többes]
ők: [személy, többes]

Személyes névmással csak specifikus főnévi csoportra utalhatunk, tehát a fenti jegykombinációkhoz egy [+specifikus] jegy is járul. A személyes névmások [+specifikus] jegye nem jelenti azt, hogy csak [+specifikus] előzményük lehet – lásd a (15)-ös példát:

(15) Ma **hallgatók** jönnek ide konzultálni. **Ővelük** ötig tudok foglalkozni.

A [+specifikus] jegy azt kódolja, hogy főnévi csoport megnevezettje preszupponált, már jelen van a társalgási univerzumban. Minthogy az anaforikus névmások mindig egy korábbi megnevezettre utalnak vissza, esetükben ez szükségszerűen teljesül.

4.2. Gyenge névmások

Cardinaletti és Starke (1994) névmáselmélete a személyes névmásokat erős és redukált névmásokra osztja. Az utóbbiak sok nyelvben további két osztályra bonthatók: klitikumokra és gyenge névmásokra. A magyarban nincsenek névmási klitikumok; az erős személyes névmásokkal a gyenge névmások állnak szemben. A gyenge névmásokat a magyarban a személyrag által kötött rejtett névmással, az úgynevezett *próval* azonosítom. Az igei személyrag nominatívusi és accusatívusi *prót* köthet (pl. *lát-lak_{i,j}*, *pro_i*, *pro_j*); a névutón és a birtokszón megjelenő személyrag ragtalan *prót* (*pro_i*, *mellett-em_i*; *a* *pro_i*, *kert-em_i*), az infinitívuson megjelenő személyrag pedig datívusban álló *prót* (*pro_i*, *elmenn-em_i*). Íme néhány erős névmás – gyenge névmási pár:

Erős:		Gyenge:
<i>ő</i>	–	<i>pro</i>
<i>ők</i>	–	<i>pro</i>
<i>téged¹</i>	–	<i>pro</i>
<i>őt</i>	–	<i>pro</i>
<i>őbele</i>	–	<i>pro bele</i>
<i>mivelünk</i>	–	<i>pro velünk</i>
<i>tihozzátok</i>	–	<i>pro hozzátok</i>
<i>őrajta</i>	–	<i>pro rajta</i>

A gyenge névmási paradigma hiányos: az *őket* névmásnak nincs gyenge *pro* változata (mivel a tárgyas ragozás a határozott tárgynak csak a jelenlétét kódolja, a többségét nem); ezért szuppletív gyenge változatként a hangsúlytalanul ejtett erős névmás használandó, vö.

- (16) a. Megjött **a vendég**. Mindjárt üdvözlöm **pro/?öt**.
 b. Megjöttek **a vendégek**. Mindjárt üdvözlöm ***pro/őket**.

A * szimbólum az adott változat helytelenségét, a ? szimbólum a jelölt voltát fejezi ki. (16a)-ban azért jelölt az erős névmás használata, mert megsérti a (17) alatti univerzális gazdaságossági elvet:

¹ Az egyes szám 1. és 2. személyű rejtett tárgyak esetében az uráli Inverz Topikalitási Megszorítás maradványaként az igei személyragból csak áttételesen vezethető le a *pro* száma és személye (kivéve a *látlak* típusú igealakokat) – I. E. Kiss (2013).

- (17) Minimalizáld α -t (azaz használd a lehető legredukáltabb névmási változatot).

(Cardinalett–Starke 1994)

Mint Elekfi (1980) rámutatott, a személyrag nélküli melléknévi és határozói igenév nem engedélyez *pro* tárgyat, ezért az ilyen igenév mellett gyenge névmási tárgyként is a hangsúlytalan *öt/öket* névmás használandó:

- (18) a. **A vendég** kezet fogott az **öt/*pro** üdvözlő házigazdával.
b. **A házigazda** tósztot mondott, majd **öt/*pro** követve a vendég is.

- (19) Az e félévi tananyag **az ige** és az **öt/*pro** bővítő mondatrészek.

Érdekes módon a főnévi igenév engedélyezhet tárgyi *prót* – nemcsak akkor, amikor az igenéven megjelenő birtokos személyrag egybeesik a tárgyas igeragozás megfelelő alakjával (20a), hanem akkor is, amikor a személyrag az ige alanyi ragozásnak felel meg (20b), sőt akkor is, amikor az igenév egyáltalán nem visel személyragot (20c).

- (20) a. Megjött **a vendég**. Le kellene ültetned **pro**.
b. Megjött **a vendég**. Illene üdvözlőnk **pro**.
c. Megjött **a vendég**. Sietek üdvözölni **pro**.

A gyenge névmások közül [személy] jegye csak az 1. és 2. személyű névmásoknak van, mivel azok [résztvevő] jegye implikálja a [személy] jegyet. A [résztvevő] jeggyel nem bíró 3. személyű *pro* – erős névmási megfelelőjével ellentétben – dologra is utalhat. A (21)–(23) alatti mondatpárokban az (a) mondatok élő alanya helyettesíthető akár erős, akár gyenge névmással (bár az erős névmás használata jelölt lehet a gazdaságosság elvének megsértése miatt). A (b) mondatok élettelen alanyára viszont csak a [személy] jegy nélküli gyenge változattal utalhatunk.

- (21) a. **Péter** elesett → **Ő/pro** elesett.
b. **A város** elesett → ***Ő/pro** elesett.
- (22) a. Megnéztem **az újszülöttet**. → Megnéztem **?öt/pro**.
b. Megnéztem **az új kiállítást**. → Megnéztem ***öt/pro**.
- (23) a. Bízom **a kollégáimban**. → Bízom **?őbennük/pro bennük**.
b. Bízom **az ígéretekben**. → Bízom ***őbennük/pro bennük**.

A gyenge névmásként szereplő szuppletív *öket* és az igenevek mellett megjelenő szuppletív *öt* szintén vonatkozhat élettelen referensre is, lásd a (24) és a (19) alatti példákat:

- (24) Megnéztem **az új fényképeket**. → Megnéztem **öket**.

Egyesek nyelvváltozatában nem törölődhet az *őt* és *őket* [személy] jegye; ők inkább az *azt*, *azokat* névmásokat használják élettelen referensre való utaláskor, a névmások nyomatékosítást kifejező [deiktikus] jegyét semlegesítve – lásd (25a, b). Bizonyára olyan beszélők is vannak, akik ingadoznak a két megoldás között.

- (25) a. Ezen a polcon vannak **az új szerzemények**, hogy mindenki láthassa **azokat**.
 b. Az e félévi tananyag **az ige** és az **azt** bővítő mondatrészek.

A gyenge névmások osztják az erős névmások [+specifikus] jegyét, így például nem vonatkozhatnak predikatív főnévi kifejezésre:

- (26) Péter **tanár**. Én is ***ő/*pro** leszek.

A hangalak nélküli gyenge névmás használatának fizikai korlátai is vannak. Hangalak nélküli gyenge névmás nem viselhet főhangsúlyt (27a), nem állítható kontrasztba (27b), nem lehet simulószó (klitikum) támasza (27c), és nem lehet mellérendelt kifejezés tagja (27d):

- (27) a. **ŐK/*pro** késnek mindig el az óráról.
 b. **Ők/*pro** mindig elkésnek az óráról, **mi** nem mindig.
 c. **Ő/*pro is mindig** elkésik az óráról.
 d. A mai órán feleltetni fogom **őt/*pro és Marit**.

A hangalakkal bíró gyenge névmások viszont viselhetnek főhangsúlyt, kontrasztba is állíthatók, továbbá lehetnek simulószótámaszok és mellérendelt kifejezések tagjai is. Erős változatukhoz hasonlóan megjelenhetnek a mondat operátorpozícióiban (topikként, kvantorként és fókuszként) is; ekkor azonban csak személyre utalhatnak, azaz erős névmásként viselkednek:

- (28) a. **ŐBENNÜK/BENNÜK** bízom a legjobban.
 b. **Őbennük/bennük** mindig megbízhatunk; **a többiekben** nem mindig.
 c. **Őbennük/Bennük is** bízom.
 d. **Őbennük/Bennük és a kollégáimban** megbízom.

4.3. A mutató névmás

Élettelen referensre nem csak gyenge névmással utalhatunk. A [személy] jegy nélküli, élettelen referensre is utalni képes erős névmás az *az* mutató névmás. Az *az* névmásnak [deiktikus] és [távoli] jegye van. A [deiktikus] jegy nyomatékosítást, a [távoli] jegy pedig kontrasztív értelmet kölcsönöz neki. Kontrasztivitása abból fakadhat, hogy a [közeleli]-[távoli] ellentétpár két alternatívát kínál fel, így a [távoli] jegyű *az* alternatívák közötti választásként is értelmezhető.

Erős névmással utalunk vissza az élettelen előzményre, ha a névmás operátorfunkciót tölt be, azaz topikként (29a), fókuszként (29b) vagy kvantorként (29c) szerepel.

- (29) a. Bekapcsoltam **a porszívót. Attól** nagyon fél a kutya.
- b. Bekapcsoltam **a porszívót. ATTÓL** ijedt meg a kutya.
- c. Bekapcsolom **a porszívót. Attól is** fél a kutya.

Az ige utáni semleges mondatszakaszban a (17) alatti gazdaságossági elvnek megfelelően a gyenge névmás a jelöletlen választás:

- (30) a. Itt a gyógyszered, ne felejtsd el **pro/?azt bevenni!**
- b. Jancsi fél **az oltástól**, de a többi gyerek nem fél **tőle/?attól**.

Mivel a mutató névmásnak nincs [személy] jegye, alapesetben élettelen referensre vonatkoztatjuk, de humán referensre is utalhatunk vele, ha szükség van nyomatékossgot implikáló [deiktikus] vagy kontrasztot implikáló [távoli] jegyére – például kontrasztív topik (31a) vagy fókusz helyzetben (31b), vagy akár az ige után is:

- (31) a. **Az elsősök** már levizsgáztak. **Őket/Azokat** írásban vizsgáztattam.
- b. **Az elsősök** már levizsgáztak. Csak **ŐKET/AZOKAT** vizsgáztattam írásban.
- c. **Az elsősöket** nem ismerem. Majd te vizsgáztatod **AZOKAT**, én meg a többieket.

Ugyanakkor kvantortól kötött névmásként élő megnevezett esetén csak személyes névmás használható:

- (32) a. **Mindenki**_i azt remélte, hogy **ő_i/*az_i** fog nyerni.
- b. **Mindenki**_i megígérte, hogy **tőle_i/*attól_i** semmit nem fognak megtudni.

Humán referens esetén is a mutató névmást használjuk topikváltáskor a nem várt, új topik jelölésére. Erre a szerepe is kontrasztivitása teszi alkalmassá.

- (33) Jancsi intett **Juliskának**, de **az/?ő** nem vette észre.

A (34) alatti mondattípusban bizonyára az az ellenmondás váltja ki a kontrasztív értelmű névmás használatát, amely az előzmény és a névmás mellérendelő viszonya és a referenseik közötti rész-egész viszony között fennáll:

- (34) A karmester jól megoldotta **a VII. szimfóniát** és **annak/??pro** nehéz második tételét.

Mint Elekfi László rámutatott, a mutató névmás használata a referenstől való távolságtartó attitűd kifejezésére is szolgálhat. Ez is a névmás [távoli] jegyének lehet a következménye.

Az *az* a személyes és a gyenge névmásoktól eltérően [+/-specifikus] jegyű, így nem specifikus – akár predikatív – főnévi csoport pronominalizálására is alkalmas:

- (35) a. A családukban mindenki **tanár**, de én nem vagyok **az**.
 b. Csak **buborékos ásványvíz** van, de **azt** nem kérek.²

Az alábbi minimális párban az *ők* névmást inkább néhány specifikus elsős hallgatóra, az *azok* névmást az elsős hallgatók osztályára vonatkoztatjuk:

- (36) Konzultáltam **néhány elsős hallgatóval**. **ŐKET/AZOKAT** tanítom legszívesebben.

4.4. Az erős és a gyenge névmások megoszlása

Az erős és a gyenge névmások megoszlását elsősorban a (17) alatti gazdasági elv határozza meg. Eszerint mindig a gyenge névmást választjuk, ha lehet. Használhatjuk a gyenge változatot, ha a névmásnak nincs operátorszerepe, tehát az ige után álló egyszerű bővítmény (és nem mellérendelő szerkezet egyik tagja) – lásd (37a; 38a). Nem választható viszont a gyenge változat, ha a névmás operátor, azaz topik (37b; 38b), kvantor (37c; 38c) vagy fókusz (37d; 38d):

- (37) Kész **a pörkölt**.
 a. – Nem kérek **belőle/?abból**.
 b. – **Abból/*belőle** nem kérek.
 c. – Csak **abból/*belőle** kérek.
 d. – **Abból is/*belőle is** kérek.
- (38) Jancsi nem szereti **a sötétséget**.
 a. – Nagyon fél **tőle/?attól**.
 b. – **Attól/*tőle** nagyon fél.
 c. – **Attól/*tőle** fél a legjobban.³
 d. – Jancsi megijedt **a fehér köpenytől**. **Attól is/*tőle is** fél, nemcsak az orvostól.

² Ha egy nem specifikus főnévi csoport új referenst vezet be, referense a következő állításban már ismertnek, az őt megnevező főnévi csoport pedig specifikusnak is tekinthető. Ennek megfelelően (30b) második tagmondatában az *azt* névmást tárgyas ragozással is állhatna; ekkor az *azt* [+specifikus] jegyű volna.

³ Az igeekötőként/igemódosítóként funkcionáló gyenge névmás akkor is lehet fókusz vagy kontrasztív topik, ha dologra vonatkoztatjuk; de ilyen esetekben valójában nem a névmás van kontrasztba állítva, hanem az igeekötős ige (*beletesz* ↔ *szór*; *rálép* ↔ *mellélép*):

- (i) Bele nem teszek cukrot, csak a tetejére **szórok** valamennyit.
 (ii) Nem rá léptem a virágra, hanem **mellé** léptem.

E példából arra következtethetünk, hogy topik-, kvantor-, illetve fókuszszerepet csak erős névmás viselhet. Kérdés azonban, hogy ez az általánosítás hogyan terjeszthető ki a hangalak nélküli gyenge névmásokra, például az alábbi esetekre:

- (39) a. **Pörkölt** volt ebédre, és (**pro?**) nekem nagyon ízlett (**pro?**).
 b. **Pörkölt** volt ebédre, de (**pro?**) én nem kértem (**pro?**).

Ha az ige előtti topik-, kvantor- és fókuszpozíciók mind erős névmást kívánnak, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a hangtalan névmási alany és tárgy mindig az ige mögött áll, vagy hangzó névmás hiányában maga a személyrag funkcionál gyenge névmásként. Egy másik lehetséges magyarázat szerint csak a fókusz- és a kvantorfunkciókhoz szükséges mindig erős névmás; a topikszerepű névmásnak csak akkor kell erősnek lennie, ha kontrasztív. Ugyanakkor az élettelen referensre utaló nem alanyi névmások topikhelyzetben általában kontrasztív értelműek. E feltételezés esetén (39a) második tagmondatának rejtett alanyi névmása a tagmondat élén áll, (39b) második tagmondatának rejtett tárgyi névmása viszont a tagmondat végén.

A (28) alatti és a (38–39) alatti példák összevetése azt mutatja, hogy a *prót* tartalmazó, de hangalakkal bíró (*pro*)*bele*, (*pro*)*velük*, (*pro*)*rajta*, (*pro*)*mögötte* típusú névmási kifejezések nem egyformán viselkednek élő és élettelen referens esetén. Ha élettelen referensre vonatkoznak, nem állhatnak operátorpozícióban, ahogy ezt a gyenge névmásoktól elvárjuk. Élő referens esetén viszont az erős névmást kívánó ige előtti pozíciókban is megjelenhetnek. Ezt a helyzetet úgy írhatjuk le, hogy a *prót* tartalmazó névmási határozóknak és névutós kifejezéseknek van egy [személy] jegyű, erős névmási változata, és egy személyjegy nélküli (másként [+/-személy] jegyű) gyenge névmásként viselkedő változata is.

5. Összefoglalás

Az anaforikus névmástípusok használatára vonatkozó fenti, szerteágazónak látszó megfigyeléseink az alábbi pontokban összegezhetők:

1. A személyes névmások [személy] jegyűek, így humán referensre vonatkoznak. A mutató névmásnak nincs [személy] jegye, így humán és nem humán előzményre is utalhat. A személyes névmások és a mutató névmás erős névmások.

2. A néma *pro* és annak névutószerű esetraggal vagy névutóval ellátott alakjai gyenge névmások. A *pro* használatát személyrag engedélyezheti. A személyragozási paradigmák sajátjaiból következően a gyenge névmások paradigmája hiányos; hiányzik a többes számú tárgyi *pro*, valamint melléknévi és határozói igenevek mellett az egyes számú tárgyi *pro* is. Ezeket az erős névmások megfelelő alakjaival pótoljuk. A beszélők egy része a megfelelő személyes névmás [személy] jegyének törlésével, másik része a megfelelő mutató névmás [deiktikus] és [távoli] jegyének törlésével hoz létre szuppletív alakokat. A gyenge névmásoknak nincs [személy] jegyük.

3. Míg a személyes és a gyenge névmások [+specifikus] jegyűek, a mutató névmás [+/-specifikus], ezért predikatív főnévi kifejezésre is utalhat.

4. Gyenge névmás nem hordozhat operátorfunkciót.

5. A gazdaságossági elvből következően, ahol lehetséges a gyenge névmás használata, ott az a jelöletlen választás. Ez a helyzet az ige utáni argumentumpozíciókban.

6. Amikor a névmás (i) főhangsúlyos, (ii) kontrasztív intonációt hordoz, (iii) simulószó (*is, sem*) kapcsolódik hozzá, vagy (iv) mellérendelés egyik tagja, akkor hangalak nélküli gyenge névmás nem használható.

7. Az erős személyes névmások határozóragos és névutós alakjaiban rejtve maradhat a névmási alaptag, azaz, a *vele, hozzátok, mellette* típusú kifejezések [személy] jegyű erős névmásként is funkcionálhatnak.

8. Mutató névmással akkor utalunk humán antecedensre, ha ezt a mutató névmás [deiktikus/nyomatékos] és/vagy [távoli/kontrasztív] jegye indokolja.

A névmástípusok jegyei táblázatos formában:

Névmások	Jegyek	erős	személy	specifikus	deiktikus-távoli (kontrasztív)
<i>én, te ő, mi, ti,ők, őket, engem, téged, minket, titeket, énnekem, terád, ötőlük</i>		+	+	+	
<i>pro, őket, (őt), vele, hozzájuk, nála, rájuk, tőle, ...</i>		-	+/-	+	
<i>velem, hozzájuk, nála, rájuk, tőle, ...</i>		+	+	+	
<i>az, azt, attól...</i>		+	+/-	+/-	+

A névmástípusok használatát e jegyek határozzák meg. A magyar mondat ige előtti operátorpozíciói erős névmást kívánnak. Az ige után (illetve a (28) alatti szerkezet elemzésétől függően topikpozícióban) a gazdaságosság elvéből következően gyenge névmást használunk, kivéve, ha a névmás kontrasztív jegye vagy [-specifikus] volta mutató névmást indokol.

SZAKIRODALOM

- Alberti Gábor – Farkas Judit 2018. The case of competing back-referencing pronoun variants with information structural functions in Hungarian. In: Bartos, Huba – den Dikken, Marcel – Bánréti, Zoltán – Váradi, Tamás (eds.): *Boundaries Crossed, at the Interfaces of Morphosyntax, Phonology, Pragmatics and Semantics*. Springer, Cham, 263–78.
- Antal László 1976. Gondolatok a magyar pronominalizációról. *Magyar Nyelv* 72: 271–81.
- Arany János 1968. Visszatekintés. In: *Összes művei XI*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 217–57.
- Brassai Sámuel 1846. Az irodalmi magyar nyelv második kocsintása. *Erdélyi Híradó* 1846: 31–2, 47–8, 71–2, 142–3.
- Brassai Sámuel 1859. Adalék okmányok... *Magyar Nyelvészet* IV: 118–23.
- Brassai Sámuel 1861. Mégis valami a fordításról. *Szépirodalmi Figyelő* I/32: 497–501.
- Cardinaletti, Anna – Michal Starke 1994. The typology of structural deficiency. On the three grammatical classes. *University of Venice Working Papers in Linguistics* 4(2).
- Elekfi László 1979. Hogyan utaljunk vissza: *őket?* *azokat?* *Magyar Nyelvőr* 103: 421–6.
- Elekfi László 1980. *Azokat – őket* (Nyelvművelésünk tudományosságáért). *Magyar Nyelv* 76: 176–87, 323–30.

- É. Kiss Katalin 1978. A határozott főnévi csoport pronominalizációja. *Magyar Nyelv* 74: 445–52.
- Farkas Judit – Alberti Gábor 2018. Characterization. In: Alberti Gábor – Laczkó Tibor (eds.): *Syntax of Hungarian, vol. 1-2: Nouns and noun phrases*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 5–151.
- J. Soltész Katalin – Bán Ervin 1976. Mikor *őket*, mikor *azokat*? *Magyar Nyelvőr* 100: 258–62.
- Kemény Gábor 1975. Köznyelvi hibák – sportnyelvi hibák. *Magyar Nyelvőr* 99: 405–13.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészet Tanulmányok* 11: 262–77.
- Rácz Endre 1971. *A magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1903. *Helyes magyarság*. Athenaeum, Budapest, 87–9.
- Szarvas Gábor 1886. A mutató névmásról. *Magyar Nyelvőr* 15: 7.
- Szepesy Gyula 1975. *Őket–azokat*. *Magyar Nyelvőr* 99: 414–24.
- Tompa József 1976. A magyar nyelv el-AZ-osodása. *Anyanyelvi olvasókönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 244–9.

É. Kiss Katalin
Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

É. Kiss, Katalin

On the distribution of demonstratives, personal pronouns and pro

Relying on the empirical observations of László Elekfi, this paper aims to derive the distribution of the diverse types of pronouns used for anaphoric reference from the features of the pronouns. Personal pronouns are claimed to have the feature values [+strong, +person, +specific]. Demonstratives have these features valued as [+strong, +/-person, +/-specific], and they also have the features [+deictic, +distal/contrastive]. *pro* is [-strong, +/-person, +specific]. [*pro* + P] can act either as a personal pronoun, sharing the features [+strong, +person, +specific], or as a *pro*, having the features [-strong, +/-person, +specific]. The preverbal operator positions of the Hungarian sentence only accept strong pronouns. The distribution of personal pronouns and demonstratives in these positions depends on whether the referent is human, and whether there is a contrast involved. As a result of the economy principle ‘Minimize α ’, we find weak pronouns postverbally. The paradigm of weak pronouns is deficient; the plural accusative is represented by a suppletive form (a personal pronoun for most speakers, and a demonstrative for some).

Keywords: anaphoric reference, personal pronoun, *pro*, demonstrative pronoun, strong, weak pronoun.

Stilisztika és nyelvművelés Elekfi László munkásságában

1. A *Ki kicsoda* 2009 számára készített lexikoncikkben Elekfi László a következőket sorolta fel kutatási területeiként: magyar, német és általános nyelvészet, fonetika, verstan, mondattan, lexikográfia (Hermann szerk. 2008: 285). Ebben a felsorolásban tehát a stilisztikát és a nyelvművelést nem említette meg. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ezeken a területeken is eredményesen működött, maradandó értékeket alkotott.

Amikor 2006-ban az a megtiszteltetés ért, hogy bizottsági tag lehettem Elekfi László nagydoktori védésén, véleményemben többek között ezeket mondtam: „Az MTA doktora cím odaítélésével a tudományos közösség régi adósságát törleszti Elekfi Lászlóval szemben, akitől annyi kiváló művet és szellemi indíttatást kapott az elmúlt hat évtized során. [...] Elekfi László nemcsak tudományos teljesítményével, tiszteletet parancsoló életművével példa valamennyiünk számára, hanem emberi habitusával is.

Elekfi László munkásságának két olyan mozzanatára szeretném most felhívni a figyelmet, amelyek ebben az életműben talán nem központi jelentőségűek, de számomra – szakmai érdeklődésem jellege miatt – elsődleges fontosságúvá váltak.

Az egyik a Petőfi verseinek mondattanáról írott nagyszabású monográfia [...], amely témája és célja szerint nem stilisztikai munka ugyan, de tele van olyan ötletekkel, kezdeményezésekkel, amelyeket a stilisztikai kutatás és elemzés is hasznosíthat.

A másik észrevétel, hogy Elekfi László munkásságában érvényesül bizonyosfajta nyelvművelői szemlélet és törekvés is. Hadd emlékeztessenek arra, hogy munkatársa, mégpedig egyik legfontosabb munkatársa volt a kétkötetes *Nyelvművelő kézikönyvnek*, s részvételével (több nagy elméleti cikk megírásával) jelentékenyen növelte annak szakmai színvonalát. [...] Jó látni, hogy az ő munkásságában nem kerül szembe egymással az elméleti igényesség és a gyakorlati (értsd: stilisztikai és nyelvművelési) alkalmazhatóság szempontja.”

Az élet úgy hozta, hogy most egy kissé bővebben is kifejtethetem, milyen szerepet játszott Elekfi László életművében a stilisztikai és a nyelvhelyességi szemlélet érvényesülése, és hogy mi mindent köszönhet munkásságának ez a két, a nyelvtudomány peremterületén zajló kutatási tevékenység.

2. Elekfi László csak két évig (1962-től 64-ig) vett részt a *Petőfi-szótár* szerkesztésében – ami az ő különlegesen hosszú életében szinte csak epizódnak számított –, mégis egyike volt Petőfi legjobb ismerőinek. Kandidátusi értekezése (1975), illetőleg ezen alapuló monográfiája (1986) nemcsak mondattani és szövegtani munka, hanem stilisztikai is. Figyeljünk arra, hogy a könyvnek nem ez lett a címe: „Az aktuális mondattagolás (Petőfi versein szemléltetve)”, hanem ez: „Petőfi

verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)”. Ez tehát legalább annyira stilisztikai mű, mint mondattani. Ezt támasztja alá az az „előszó helyett” a kötet élén álló bevezetés is, amely többek között ebben jelöli meg a vizsgálat célját és módszereit: „Most a korábban kifejtett jelenségek finomabb elemzéséről, a felvázolt elmélet további kibontásáról és stilisztikai, poétikai alkalmazásáról lesz szó. [...] Sokféle összefüggés van a vers mondatainak megalkotása (a mondatformák) és az egész vers megszerkesztése közt. Ennek az összefüggésnek több oldalú feltárása értekezésem fő feladata. [...] Ahol [...] valami összefüggést véltem fölfedezni a mondat felépítése és az egész vers mondanivalója közt, ott nem akartam elhallgatni észrevételeimet” (Elekfi 1986: 12).

Elekfinak ez a könyve: stílusjellemezés monografikus igénnyel, ezen belül három ragyogó stíluselemzéssel (*Mivé lesz a föld?, Alkony, Föltámadott a tenger...*). Különösen az *Alkony* elemzése jelentős, mert rámutat arra, hogy a látszólagos eszköztelenség mögött milyen kifinomult és sokrétű költői eszköztár rejlik. Mind a három elemzés, ha eltérő sorrendben is, ugyanazokból a részekből tevődik össze: 1. a mondatok aktuális tagolása, 2. a szavak jelentéstartalma, 3. a vers ritmikái felépítése. Ezek közül különösen a 2. tekinthető stilisztikai érdekűnek, de áttételesen a többi is.

A *Föltámadott a tenger...* elemzése a versből készült műfordításokra is kiterjed. A fejezet öt német, két francia, egy finn és egy orosz műfordítást hasonlít össze az eredetivel és egymással a tartalom, a verselés, a stíluseszközök használatá stb. szempontjából. Ezekből a finom elemzésekből sokat tudhatunk meg arról, milyen korlátokat szab (egyben azonban milyen lehetőségeket is nyújt) a fordító számára a nyelvek különbözősége.

Ennek kapcsán meg kell említenünk, hogy maga Elekfi is készített műfordításokat, tudtommal egyetlen költő, a német Stefan George verseiből. Az első két verset még 1942-ben és 43-ban publikálta a Jelenkor hasábjain. Később egész kis kötetnyi műfordítást adott át a Franklin Társulat „Kétnyelvű klasszikusok” sorozata számára, de a társulat székházát Budapest ostroma során bombatalálat érte, és a kézirat megsemmisült. Ámde a kéziratok, mint Bulgakovtól tudhatjuk, „nem égnek el”: a fordító rekonstruálta, egyszersmind javította, csiszolta egykori műfordításait, és 1997-ben négyet közzé is tett belőlük: kettőt az Új Emberben, kettőt más helyen. Az Új Ember-beli publikációt egy cikkel is kísérté „A századelő német humanista költője: Stefan George” címmel. (A bibliográfiai adatokat l. Bolla szerk. 2005: 460–1, 472.) Hat évvel később pedig kötetbe gyűjtötte George-fordításait német–magyar kétnyelvű kiadásban (George 2003).

Mivel magyarázható, hogy ezt a költőt (és csak őt) fordította? Német szakosként (bár sok más nyelven is kitűnően tudott) érthetően a német nyelvű költészetből merített – de miért éppen Georgét? Erre némi fényt vet az az előszó, amelyet „George németisége és európaisága” címmel az említett fordításkötet élére helyezett. Ebben többek között ezeket írja: „Ha stílusirányzatokat akarunk megállapítani ebben a sajátosan egyéni hangú lírában, a szimbolizmus mellett felfedezhetjük a szecesszió jegyeit is. [...] George és társai olyan elveket követtek, melyeket az utókor aztán expresszionizmusnak nevezett: belső világukat akarták kivetíte-

ni versekben” (Elekfi 2003: 9). De talán nem csupán ez a stílusbeli gazdagság, sokszínűség vonzotta a fordítót, hanem az az erkölcsi magatartás is, amelyet az említett előszó végén így jellemzett: „A költőnek a durvasággal szembe forduló szépségideálját és humanizmusát, mely az egységes Nyugat-Európát vallja otthonának, de német hazáját mégsem tagadja, ma is időszerű szem előtt tartani” (uo. 10). Ennek jegyében George utolsó kötetének címét (*Das neue reich* – George következetesen kis kezdőbetűvel írta a főneveket) Elekfi így fordította magyarra: *Az új ország*, hogy elejét vegye a „Reich”-re, az imperialista német birodalomra való asszociációnak. Ezt a kötetet a német költő kis formájú remek ciklusával zárja, *A dal* címmel. Ez visszatérést jelez a szépség kultuszához: „Hol szó nincsen, ott semmi sincs” (*A szó*). A kötet záróverse a háborúban értelmetlenül elpusztult fiatal barát és költőtárs, Bernhard von Uxkull emlékét idézi, aki 1918 júliusában egy katonatársával kölcsönös öngyilkosságot követett el (vö. Norton 2002: 552–3). Elekfi László műfordítói kvalitásait hadd jellemezzem ennek a versnek az idézésével (George 2003: 249):

Te karcsú, tiszta gyertyalángszál,
Te hajnalfény, szelíd derű,
Nemes törzsről fakadt virágszál,
Rejtett kis forrás, egyszerű,

Velem vagy napsütötte réten,
Körülborzongsz, ha este lett,
Fényt vetsz árnyékos útra nékem,
Hús szellő, forró lehelet.

Te vagy a vágó, az eszme bennem,
Minden lélegzetem te vagy,
Itallal téged szűr a nyelvem,
Illatok csókja mind te vagy,

Nemes törzsről fakadt virágszál,
Rejtett kis forrás, egyszerű,
Te karcsú, tiszta gyertyalángszál,
Te hajnalfény, szelíd derű.

A verset 1940-ben fordította az akkor húszéves Elekfi László, és 2000-ben, nyolcvanéves korában véglegesítette a szöveget. Ennek a finom szépségű kis költeménynek a fordítása tehát kerekén hatvan évet fog át.

A filológiai teljesség kedvéért meg kell említenem, hogy van Elekfi Lászlónak két stilisztikai jellegű tanulmánya is, bár ezek nem tartoznak életművének fő vonalába. Talán személyes kapcsolat, felkérés is meghúzódott annak háttérében, hogy a nagy tudós vállalta ennek a két, meglehetősen egyenetlen színvonalú verseskötetnek a méltatását. Az egyik cikk Makkai Ádám nyelvész, műfordító és költő „Jupiter szeme” címmel közreadott összegyűjtött és válogatott verseivel

foglalkozik (Elekfi 1992), a másik Lőrinczki Lajos „Az én világképem” című kötetét ismerteti (Elekfi 2008).

Ezek a tanulmányok sok kitűnő részletmegfigyelésből, észrevételből tevődnek össze, de nem vállalkoznak a két költő portréjának ezeken alapuló megrajzolására. Makkai könyvéről szóló cikkét ezzel vezeti be: „A könyv tartalmának, gondolatvilágának részletes elemzése helyett itt elsősorban nyelvi és verstani vonatkozásaival érdemes foglalkozni” (Elekfi 1992: 287). A továbbiakban példákon szemlélteti a költő újszerű szóösszetételeit, metaforáit és a 19. század költői stílusát a jelenkor nyelvhasználatával vegyítő anakronizmusait a „Petőfi Sándor halála után írott költeményei” ciklusban (pl. „Embertársam, te lóra tett ulánus! Vademberként döfsz, nincs davaj-gitárod”). Az elismerő megjegyzések mellett nem mulasztja el szóvá tenni a nyelvhelyességi és helyesírási hibákat sem (*köztudott* ’köztudomású’, *egyenlőre* ’egyelőre’, *-nak, -nek* rag elhagyása; *kommunikáció elemélet, kérdés feltevés, villany írógép*). Egy helyütt végképp kiesik a béketűrésből, és ezt írja: „Feljajdul az ember, ha ilyet olvas: »megszállottja ama ’Egy Gondolatnak’« [...] itt *amaz* az odaillő alak akkor is, ha a rá következő magánhangzó előtt idézőjel következik” (uo. 296). A stíloselemző Elekfiből ezen a ponton előbújik a nyelvművelő, és „feljajdul” az *ama, amaz* rossz egyeztetése miatt.

A másik stílusjellemezés címében Lőrinczki Lajos kötetét „»ronda« remekmű”-nek nevezi. Sok példát ad a stíluszintek keverésére (nyelvjárási, argó- és idegen szavak, vulgáris és trágár szavak stb.), és ezt általában nem kifogásolja, hanem hatáskeltő eszköznek minősíti. Csak egy ízben lázad fel a sajátos szóhasználat ellen, amikor a költő az egyik vers végén ezt írja: „Az élet virulens. Mindenből élet árad.” Ez talán félreértésből ered: „Hiszen a *virulens* annyi, mint ’mérgező, fertőző’ (csak hangalakja emlékeztet a *virulóra*)” (Elekfi 2008: 177). Egészeiben véve a példaanyag nem igazolja, hogy ez a kötet remekmű volna, még ha „ronda” is.

3. Ezzel pedig már át is tértem előadásom másik fő témájára, Elekfi László nyelvművelő tevékenységére. Ez a tevékenység legszembeötlőbb módon a Nyelvművelő kézikönyv két, egyenként több mint ezeroldalas kötetében nyilvánult meg, amelyeknek kb. egytized részét ő írta. Ez saját számításom szerint 366 nyomtatott oldalt tesz ki, egy egész könyvet a könyvben. S milyen könyvet! Ez tartalmazza az összes elvi, összefoglaló szócikket a beszéd, hangképzés, kiejtés, továbbá a hangsúly, hanglejtés és szórend témakörében. Természetesen ő írta az *e* és *ë* hangról (az ún. zárt *e*-ről) szóló cikket is, amelyben állást foglalt a zárt *e* köznyelviségének megőrzése mellett. A második kötetben kapott helyet a mutató névmásról és az *őket* – *azokat* – *ezeket* névmások visszautaló használatáról szóló cikke (ezeknek jelentőségéről később lesz szó).

A hanglejtés cikkének összesen 29 oldalából 19 oldal esik a jelenség leírására és 10 oldal a hanglejtésbeli hibák tárgyalására. Kétharmad-egyharmad arány a leíró és a hibáztató részek között, a leíró javára, ez egy ilyen célú műben jó arálynak mondható. A helytelenítő rész hangvételére hadd idézzem mindjárt az első megállapítást: „Nem hat természetesnek, ha valaki gyakran használ mély fekvést a szokásos középfekvés helyett, különösen mondatok végén, de sokszor egyes hangszakaszok, beszédütemek végén is. Aki mindenáron határozott befefe-

jezést akar adni mondatainak, ne a lehető legmélyebb hang felé törekedjék, mert ennek az lesz a következménye, hogy az utolsó szótagokban átlépi saját hangterjedelmének alsó határát, hangja kellemetlen nyekergésfélébe vész el[,] s a mondat vége érthetlenné válik. Helyesebb, ha valamivel a középszint alatt éri el a nyugvópontot” (Grétsy–Kovalovszky főszerk. 1980: 774). Szenteljünk némi figyelmet a fogalmazás érthető voltának (elvégre laikusokhoz beszél), egyben azonban árnyaltságának, higgadtságának és pedagógusi határozottságának is. A hanglejtés cikke a nyelvemelő irodalomban addig nem tapasztalt részletességgel tárgyalja a jelenséget; még az olyan finomságokra is ad példát, mint a „kacér felhívás” dallama: Ráérek ma es^{te}... (763). Ugyan honnan ismerhette?

Elekfi másik olyan nagy terjedelmű munkája, amelynek nyelvemelő vonatkozásai is vannak, a Wacha Imrével közösen írt, „Az értelmes beszéd hangzása” című könyve (Elekfi–Wacha 2003). MTA doktori téziseiben Elekfi pontosan, oldalszám szerint megjelöli, mely fejezetek származnak tőle (Elekfi 2004): a hangsúlyozásról (15–105), a hanglejtésről (107–65), az írásjelek és a kiejtés kapcsolatáról (307–25), a versmondásról (368–768), az éneklés közbeni szövegejtésről (386–90) szólók. De a többi, a Wacha által kidolgozott részeket is átnézte, mint írja, „lektori szempontú ellenőrzésnek” vetette alá (uo.) Eközben – Wacha Imre visszaemlékezése szerint – sokat és hevesen vitakoztak: „Hosszú éveken, évtizedeken át voltunk közvetlen munkatársak, remélem[,] barátok is, és természetesen szakmai vitatársak, olykor nagyon éles vitákban” (Bolla szerk. 2005: 473).

Ennek az értékes műnek sajátos jelleget kölcsönöz az a körülmény, hogy a leíró nyelvészeti, mondatfonetikai alapvetést stilisztikai és nyelvhelyességi megjegyzések kísérik. Például a versmondás utolsó példajaként Dsida Jenő *Arany és kék szavakkal* című versén mutatja be Elekfi László, milyen a kifejező (átértett és átérzett) versmondás. Az énekelt szöveg ejtéséről szóló kis fejezet pedig a „rossz példát mutató táncdalénekesek” bírálatával zárul, akik torz, kásás ejtésükkel, rikácsolásukkal, a magyar szótagok időértékének semmibe vételével, hadarásukkal és „lepegésükkel” (a szótagok elnyújtásával) káros hatást gyakorolnak köznyelvi kiejtésünkre (Elekfi–Wacha 2003: 390). Vajon mit szólna most a két kitűnő szerző a rapperek „magyar” szövegmondásához?

Egy önvallomásából tudhatjuk, hogy nyelvhelyességi érzékenységének családi háttere is volt: „Nyelvészeti nézeteim alakulását már gimnazista koromban befolyásolták a nyelvemelő, nyelvtisztasági törekvések. Családi asztalunknál gyakran folytak apró kérdéseken nyelvhelyességi viták. Édesapám, Eckerdt Elek matematika–fizika szakos kereskedelmi iskolai tanár volt [...] tudatosan került az otthon náluk [...] használt németes szavakat, és ha véletlenül mégis előkerült a *nahkaszli*, a *spejz*, anyámmal együtt azonnal kijavítottuk” (Sz. Bakró-Nagy–Kontra szerk. 1991: 24). Nem meglepő tehát, hogy korai nyelvemelő cikkei a Magyarországon utolsó évfolyamaiban jelentek meg. Az egyik széljegyzet (Elekfi 1948) egy „korunkban elharapódzott pongyola szólam”, a *ha csak egy mód van rá...* ellen tiltakozik, és helyette a *hacsak van rá mód* vagy a megengedő *ha csak egy mód van is rá* formát ajánlja. A másik kis cikk (Elekfi 1949) azt helyteleníti, hogy a zeneművek és intézmények (színházak, zenekarok) német, angol vagy francia nevét nem fordítják le magyarra. „A műsor írója kényelmes volt, és nem szánta rá

magát arra, hogy az idegen címekeket lefordítsa. Lusta volt magyarul gondolkozni.” Két évvel ezután, immár egy egészen más történelmi helyzetben, védelmére kel a *vízerőmű* szónak (Elekfi 1951), amelyet a Magyar Nyelvőr szerkesztősége a *vízi erőmű* formával kívánt helyettesíteni. A szakemberek a *vízerőmű* összetélt használják, és ez jól beleillik a *gőzerőmű*, *hőerőmű* sorába, állapítja meg a mindössze tizenkét soros jegyzet. Közvetlenül alá tördelve azonban ott van B. Ö. (= Beke Ödön) több mint egyoldalas válasza. Beke ekkor a folyóirat szerkesztője volt, és sűrűn hivatkozik a Szabad Népre, amely „mindig a *vízierőmű* [rövid *i*-vel és egybeírva! K. G.] kifejezést használja”. Ebben az időben a Szabad Néppel nem volt ajánlatos vitába szállni: a fiatal jegyzetíró nem reflektált a szerkesztői válaszra, és ezzel a „vita” véget is ért. Mai nyelvhelyességi tanácsadó könyveink azonban lényegében Elekfi László akkori véleményét osztják: „A *vegyi ipar* és a *vízi erőmű* helyett a szaknyelv a *vegyipar* és a *vízerőmű* összetélt használja. Ez [utóbbi] kifogástalanul belesimul a *hőerőmű*, *atomerőmű*-féle összetételek sorába” (Grétsy–Kovalovszky főszerk. 1985: 463; ugyanígy, de még határozottabban: Grétsy–Kemény szerk. 2005: 607).

Talán nem meglepő, hogy Elekfi László ezután évekig nem írt nyelvművelő cikket. Csak 1963-tól kezd publikálni a Gyorsírók Lapja (későbbi címén: Gyors- és Gépírók Lapja) hasábjain, majd 1972-től egy másik szaklapban, a Magyar Grafikában. Ez a kb. 40 cikk kivétel nélkül helyesírási tárgyú, és a gyorsírók, gépírók, nyomdászok munkáját kívánja segíteni. Elekfi László szerzői bibliográfiája csak 1997-ig áll rendelkezésünkre (l. Bolla szerk. 2005: 460–73), de ha sor kerül az utolsó bő húsz esztendő termésének a számbavételére is, minden bizonnyal az fog kiderülni, hogy kisebb nyelvművelő cikkeinek száma megközelíti a százat. Utolsó éveiben – Grétsy László biztatására – az Édes Anyanyelvünkben is publikált ilyeneket: a 2009-es évben két, a következő évben négy cikke jelent meg. Ezek az írásai nem helyesírási tárgyúak, hanem a következő témákkal foglalkoznak: szükséges szóismétlések, a birtokos jelző ragjának az elmaradása, a megengedő *is* kötőszó szórendje, szövegűség és világos stílus, az *érintve van* típusú szerkezet helyessége. A két utolsó cikk lábjegyzete szerint ez a kettő utánközlés a SzóVilág, a Magyar Gyorsírók és Gépírók Országos Szövetségének közlönye nyomán. Tehát ott is publikált életének utolsó éveiben. Jó lenne összegyűjteni az 1998–2018 közötti időszak bibliográfiáját és kiadni Elekfi kisebb nyelvművelő cikkeiből egy olyan válogatást, amelyet ő adott közre Ferenczy Géza írásából (Ferenczy 1980).

Befejezésül tekintsük át Elekfi László néhány nagyobb, elvi állásfoglalásokat és módszertani útmutatásokat is tartalmazó tanulmányát. Az első ilyen a Magyar Nyelvben jelent meg 1980-ban két részben „*Azokat – őket* (Nyelvművelésünk tudományosságáért)” címmel (Elekfi 1980a). A cikk ahhoz a vitához kapcsolódik, amelyet Szepesy Gyula indított el az *azt, azokat* mutató névmási alakok visszautaló használatának a helyességéről. Elekfi lényegében csatlakozik Szepesy véleményéhez, de néhány ponton finomítja. Most nem az az érdekes elsősorban, hogy **mit** mond erről a nyelvhelyességi kérdésről, hanem az, hogy **hogyan** mondja, és milyen elvi következtetéseket von le belőle.

Számomra különösen érdekessé teszi Elekfi Lászlónak ezt a cikkét az a körülmény, hogy az addigi nyelvművelő felfogást a Hivatalos nyelvünk kézikönyve

második kiadásának **mutató névmás** szócikkén szemlélteti, amelynek, mi tagadás, én voltam a szerzője (Grétsy szerk. 1978: 234–6), bár természetesen Grétsy László szerkesztői ellenőrzésén is átesett. A hagyományos szabály lényege abban foglalható össze, hogy az előzményben megnevezett dologra hangsúlytalanul csak a személyes névmás tárgyragos alakjával utalhatunk vissza, a mutató névmás ilyenkor nem magyaros. Elekfi ezt a szabályt (szerinte álszabályt) Szarvas Gábornak egy Magyar Nyelvőr-beli cikkére vezeti vissza, amelynek megállapításait kritika nélkül átvette Simonyi Zsigmond, Nagy J. Béla, Rácz Endre és Tompa József is. (Vagyis nem kerültem valami rossz társaságba ezzel a lexikoncikkkel...)

A pontatlanság, mint Elekfi rámutat, a *csak* szóban rejlik: van, amikor a mutató névmás a jó, vagy az is jó a beszédkörnyezettől és a mondat hangsúlyviszonyaitól függően. Tehát nem azokat a példamondatokat kifogásolja, amelyeket a nyelvhelyességi tanácsadó könyv ajánl, hanem azokat, amelyeket hibáztat. A négy példa a következő volt (a hibáztatott mondatot idézőjelbe téve, a helyette ajánlott dőlt betűs szedéssel közlöm):

„Hiteles másolat adható közokiratról, ha azt az érdekelt ügyfél kéri.”
Hiteles másolat adható közokiratról, ha az érdekelt ügyfél kéri.

„A takarékbetét és annak kamata mentes mindennemű adó és az örökösödési illeték alól.”
A takarékbetét és kamata mentes mindennemű adó és az örökösödési illeték alól.

„A Magyar Népköztársaság a katonai attasék kinevezésével kapcsolatban igényli, hogy a küldő állam azok nevét kinevezés előtt előzetesen közölje.”
A Magyar Népköztársaság a katonai attasék kinevezésével kapcsolatban igényli, hogy a küldő állam kinevezés előtt előzetesen közölje a nevüket.

„A továbbfejlődés irányát megfogalmazó számos új jogszabályt vagy újszerű szabályozást csakis azok ismeretében tudjuk helyesen végrehajtani.”
A továbbfejlődés irányát megfogalmazó számos új jogszabályt vagy újszerű szabályozást csakis ezeknek ismeretében tudjuk helyesen végrehajtani.

A tévedés tehát nem abban van, hogy az ajánlott megoldások helytelenek (mert nem azok), hanem abban, hogy az eredetiek sem hibásak. Az *azt, annak, azok(nak)* ilyen használata nem idegenszerű, hanem magyar nyelvi sajátosság, amely részben a mondat hangsúlyviszonyain (az aktuális mondattagoláson), részben érzelmi okokon alapul (a mutató névmás eltávolítást, elmarasztalást fejezhet ki a pozitív vagy semleges személyes névmással szemben).

Az idegenszerűség vádját azzal cáfolta meg Elekfi, hogy az eredeti hivatali nyelvi mondatokat az ELTE német tanszékének valamelyik oktatójával németre fordíttatta, és ebből kiderült, hogy a hibáztatott szerkezetek nem német mintára mennek vissza. Sőt egy esetben éppen az ajánlott megoldás az, amely megfelel a németnek (*ezeknek ismeretében = in Kenntnis dieser*).

Dolgozatának második részében két kérdést is felvet Elekfi László: Tekinthető-e a nyelvművelés alkalmazott nyelvtudománynak? Mik a nyelvművelés tudományosságának kritériumai, garanciái? Ezekre a kérdésekre azt a választ adja, hogy a nyelvművelés egészében nem minősíthető alkalmazott nyelvtudománynak, „nem mindenfajta nyelvművelés nyelvtudomány. Van laikus nyelvművelés, és van tudományos nyelvművelés. Nyelvművelést végez az is, aki helytelenít, rosszall egy-egy divatozó vagy akár régóta meggyökerezett nyelvi jelenséget, vagy akár rámutat egy-egy alkalmi hibára, sőt ki is javítja azt, idegen szó helyébe magyart ajánl stb. Ez még nem tudomány. [...] Csak az adatok és összefüggések kellő feltárásával és a jelenségek rendszerben való szemléltetésével, no meg száz évnél jóval régebbre visszanyúló történeti ismeretében válhat tudományossá a nyelvművelés” (Elekfi 1980a: 327).

Mai szemmel olvasva az emelhető ki mindebből, hogy Elekfi nem azt mondja, hogy nincs szükség nyelvművelésre, hanem hogy jobban, átgondoltabban, tudományosabban kell azt végezni. Ennek a törekvésnek a jegyében készült el a Nyelvművelő kézikönyv második kötetének **mutató névmás** és **őket – azokat – ezeket** szócikke. Ezeket Elekfi előzetesen közzé is tette a Magyar Nyelvőr 1979/4. számában, és a következő elvi bevezetéssel látta el: „Korszerű nyelvművelésünknek ebben a kérdésben is rugalmasabbnak kell lennie, hiszen nem új divatról, nem is idegenszerűségről, hanem hagyományos és sajátos névmáshasználatról, továbbá finom stiláris különbségekről van szó. [...] A bonyolult szövegbeli viszonyokat és a különféle feltételek kombinációit figyelembe véve ez a szabály [ti. a személyes és a mutató névmás szövegbeli előzményre visszautaló használatára vonatkozó szabály] nem nagyon egyszerű” (Elekfi 1979: 421–2). A tanulság mindebből nem az, hogy a nyelvművelés káros, ártalmas, szükségtelen tevékenység, hanem az, hogy nyelvművelésünknek rugalmasabbá, tudományosabbá kell válnia, hogy jobban betölthesse rendeltetését.

Ebben a szellemben beszélt Elekfi László az 1992. októberi nyelvművelő konferencián is (Elekfi 1993). Előadásának témája a „félíg jelölt birtokos szerkezetek hibás használata” volt. A jelenséget hadd szemléltessem egy mai internetes példával: „Az elmúlt napok bizonyára szomorúan teltek Cristiano Ronaldo családjában, sajtóhírek szerint ugyanis *nemrég elhunyt a sztárfocista menyasszonya, Georgina Rodríguez édesapja*” (https://rangado.24.hu/nemzetkozi_foci/2019/02/01/gyaszszornyu-tragedia-ronaldo-csaladjaban/). A birtokos jelző ragjának elhagyása miatt első olvasásra azt hihetjük, hogy „a sztárfocista menyasszonya” hunyt el, holott nem ő halt meg, hanem az édesapja. Körültekintőbb megfogalmazásban a hír így hangzott volna: „...nemrég elhunyt a sztárfocista menyasszonyának, Georgina Rodrígueznek az édesapja.” A *-nak, -nek* birtokosrag elmaradását Elekfi László annyira káros nyelvi jelenségnek tartotta, hogy előadásának végén tőle szokatlanul éles hangot üt meg: „A szóban forgó fogalmazási jelenség annyira elterjedt és annyira sokrétű, hogy ezen egyes eldugott nyelvhelyességi cikkek nem sokat segítenek. A tendencia megállításában számottevő eredményt csak akkor remélhetünk, ha a jelenség visszaszorítására ösztüzet nyitunk. [...] De talán még többet érne a személyes ráhatás és meggyőzés. Ki kellene keresni azokat a közírókat, tévé-szinkronfordítókat, hírszövegezőket (MTI!), akik a legtöbbet hibáznak a bir-

tokviszony megrövidítésében, levelet írni nekik, s ebben rákérdezni, miért írták ezt és ezt így, és elfogadnák-e a pontosabb, szabályosabb alakot. Ha válaszuk nem kielégítő, folytatni kellene a levelezést tárgyilagos érvekkel. Ilyen levelezést egy-egy lap szerkesztőjével vagy rovatvezetőjével is lehetne folytatni” (Elekfi 1993: 450–1).

Igy fest tehát a nyelvművelő Elekfi László másik, harcias oldala. Napjaink tudományos és közéleti viszonyai között a meggyőzésnek ez a módja kivihetetlennek, sőt naivnak látszik. Nekem magamnak például soha nem jutott volna eszembe, hogy levélben forduljak ahhoz az újságíróhoz, aki következetesen *voksnak* nevezi a szavazást *voksolás* helyett. De tiszteltremélt az a vállalkozó kedv, amellyel az ekkor 73. életévében járó tudós befolyásolni akarja a nyelvhasználatot. (Nem tudom azonban, hogy valaha is belefogott ilyen levelezésbe. Ennél sokkal több és fontosabb feladata volt: ekkor folytak például a Magyar ragozási szótár munkálatai.)

Hadd tegyek említést, személyes okokból is, arról a tanulmány méretű és alaposságú ismertetésről, amelyet Elekfi László a *Mondd és írd!* című nyelvművelő kötetéről írt (Elekfi 1994). Ennek ugyanis – a helyesírási részt kivéve, amelyet Szántó Jenő gondozott – én voltam a szerkesztője. A tanulmánynak is beillő könyvismertetés rengeteg apróbb-nagyobb észrevételt tett, nem csupán helytelenítőket, hanem elismerőket is. Most újraolvasva a cikket, meglepve látom, hogy a legtöbb kifogása talán éppen az én cikkeimmel szemben volt (a szerzők nevét nem írta ki, csak lapszámmal jelezte, melyik cikkről van szó). A részletek már nem fontosak: van, amiben igaza volt, van, amiben felfogásbeli különbség volt köztünk, végül van két olyan is, amelyben ma is fenntartom akkori véleményemet. Akkor, sajnos, nem vitattam meg vele ezeket a kérdéseket, és most már nem is tehetem meg. De megmarad a jó érzés, hogy ilyen kitüntető figyelemben részesítette munkánkat.

1997-ben megkezdődött a nyelvművelés létjogosultsága körüli, ma már csendesedő, de még mindig tartó polémia. Elekfi Lászlót ebben a harcban tudtommal nem érte semmiféle támadás, és ő sem vett részt benne. (Megint csak: más dolga volt.) De még írt egy vitacikket a *rám fér, rád fér* különírása mellett (Elekfi 2001), és helyesírási cikkel köszöntötte Grétsy Lászlót annak 70. születésnapján (Elekfi 2002). Az előbbinek a befejezése a nyelvművelő Elekfi László búcsúüzenetének is tekinthető: „A személyragos előtagok különírásáról [...] nagyon helyesnek látom a helyesírási szakértők döntését. Aki mégis éreztetni akarja a *ráhagy* igének és néhány társának sajátos jelentését a személyragozásban, ám írja egybe, nem követ el nagy hibát. (Sokan megteszik.) De az ajánlott írásforma továbbra is az, amit a helyesírási szabályzat sugall és a Nyelvművelő kézikönyv világosan kifejt: az igekötő személyragozása szófajt változtat, névmási határozószóvá teszi az igekötőt, ezért különírandó” (Elekfi 2001: 253). Ebben a pár sorban benne van egész nyelvművelői magatartása. Határozottan állást foglal egy helyesírási kérdésben, de nagyvonalúan hozzáteszi, hogy az sem követ el nagy hibát, aki eltér a szabálytól. Vagyis a szabály alkalmazásában a lélektani és a stilisztikai szempontoknak is teret enged.

4. Így fonódott össze stilisztika és nyelvművelés Elekfi László munkásságában. Ennek példaként hadd idézzem azt a mondatát, amellyel 1977-ben a magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán tartott előadását befejezte: „Ez a látszólag egyszerű szófajtani probléma tehát [ti. hogy személyes vagy mutató névmással utaljunk-e vissza] igen mély mondattani, stilisztikai és szövegtani összefüggések feltárásával oldható csak meg” (Elekfi 1980b: 305). Milyen előnyösen különbözik ez a megfontolt beszédmód mind a szenvedélyes „nyelvvédők”, mind a nyelvművelést eltörölni kívánó nyelvészek hangvételeitől! Persze ahhoz, hogy valaki ilyen visszafogott legyen, olyan sokat kell tudni, amennyit ő tudott.

Kemény Gábor
prof. emeritus
Miskolci Egyetem
ny. tud. tanácsadó
Nyelvtudományi Intézet

SZAKIRODALOM

- Bakró-Nagy Marianne, Sz. – Kontra Miklós szerk. 1991. *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk. 2002. *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bolla Kálmán szerk. 2005. *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások I.* Új Mandátum Könyvkiadó – Zsigmond Király Főiskola, Budapest.
- Elekfi László 1948. Ha csak egy mód van rá... *Magyarosan* 17: 59–60.
- Elekfi László 1949. Elfelejtünk magyarul? *Magyarosan* 18: 28–30.
- Elekfi László 1951. Vízermű. *Magyar Nyelvőr* 75: 189.
- Elekfi László 1979. Hogyan utaljunk vissza: *őket?* *azokat?* *Magyar Nyelvőr* 103: 421–6.
- Elekfi László 1980a. *Azokat – őket* (Nyelvművelésünk tudományosságáért). *Magyar Nyelv* 76: 176–87, 323–31.
- Elekfi László 1980b. Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. In: Imre–Szathmári–Szűts szerk. 299–305.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László 1992. Észrevételek egy nyelvész lírai vallomásairól. *Magyar Nyelvőr* 116: 287–97.
- Elekfi László 1993. Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai. *Magyar Nyelvőr* 117: 447–51.
- Elekfi László 1994. Mindennapi nyelvművelés – és még néhány gondolat. *Magyar Nyelvőr* 118: 15–26.
- Elekfi László 2001. Személyragozott igekötők? *Magyar Nyelvőr* 125: 250–3.
- Elekfi László 2002. Álljunk meg egy szóra! Vagy kettőre? háromra? In: Balázs–A. Jászó–Koltói szerk. 139–42.
- Elekfi László 2003. George németisége és európaisága. In: George 5–10.
- Elekfi László 2004. *Predikatív viszonyok értelmezése és szerepe (különösen a magyar szakirodalomban)*. Doktori értekezés tézisei. Budapest.
- Elekfi László 2008. Stílus- és verssajátóságok egy „ronda” remekműben. Lőrinczki Lajos: Az én világképem. Győr, é. n. [2005], Marosi-Print Kft. *Magyar Nyelvőr* 132: 171–81.
- Elekfi László – Wacha Imre 2003. *Az értelmes beszéd hangzása. Mondatfonetika. Kitekintéssel a szövegfonetikára*. Szemimpex Kiadó, Budapest.

- Ferenczy Géza 1980. *Magyarán (Válogatott cikkek, tanulmányok, előadások)*. Szerk. Elekfi László. Tankönyvkiadó, Budapest.
- George, Stefan 2003. *Auswahl aus den Gedichten von Stefan George költeményeiből (válogatás)*. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Elekfi László. Uránusz Kiadó, Budapest.
- Grétsy László szerk. 1978. *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*. Második, átdolgozott kiadás. Pénzügyminisztérium, Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Első kötet. A–K. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. Második kötet. L–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005. *Nyelvművelő kézisótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hermann Péter szerk. 2008. *Ki kicsoda 2009*. MTI, Budapest.
- Imre Samu – Szathmári István – Szűts László szerk. 1980. *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Norton, Robert E. 2002. *Secret Germany: Stefan George and His Circle*. Cornell University Press, Ithaca & London.

SUMMARY

Kemény, Gábor

Stylistics and language cultivation in László Elekfi's work

László Elekfi is generally held to have been an outstanding researcher in the fields of phonetics, (poetic) prosody, syntax, lexicography, as well as Hungarian, German, and general linguistics. The author points out that, in addition, he also made valuable contributions to stylistics and language cultivation. His monograph on the syntax of Sándor Petőfi's poetry and functional sentence perspective is a work on stylistics, too. The author furthermore reminds the reader that Elekfi was not merely a researcher but also an active practitioner of the translation of poetry: he translated a volume-sized set of Stefan George's poems. He was also a senior contributor to "A Handbook of Language Cultivation": he wrote nearly 400 pages of entries of that encyclopaedia on phonetics, prosody, syntax, etc. He discussed issues of correctness in language in a number of thoroughly argued papers, and he also published 100 or so minor popularizing contributions, mainly on orthography. Concerning language cultivation, his opinion was that it is not superfluous but it has to be practised with more deliberation than heretofore, and with sufficient exploration of linguistic data and their interconnections.

Keywords: functional sentence perspective, officialese, foreignisms, translation of poetry, language cultivation, stylistics, stylistic analysis, characterization of style, syntax of poetry.

A Magyar ragozási szótár alkalmazásának tanulságai

1. Bevezetés

Elekfi László Magyar ragozási szótára unikális vállalkozás a magyar lexikográfiában. Ahogy a bevezetőjében írja: „Egy- és kétnyelvű szótáraink legnagyobb részéből mindeddig hiányzik a magyar szavak paradigmatiszta alakjainak **rendszeres** feltüntetése” (5; kiemelés tőlem: L. K.). A kötet így hiánypótló szerepet tölt be, 10 cél mentén határozva meg a funkcióját (5–6). (1) A magyar szókészlet nyelvtani alakrendszerének jellemzését kívánja adni mintegy 70 ezer címszón keresztül; (2) a szavak belső szerkezetének bemutatására vállalkozik (összetételek, igekötős igék stb.); (3) eligazítást nyújt szófaji kérdésekben; (4) feltünteti a ragozhatatlan és a korlátozottan ragozható szavak sorát; (5) megmutatja az ingadozó alakokat, és egyben eligazít a felhasználhatóságukat illetően a köznyelv grammatikai normáját szem előtt tartva; (6) segíti a magyar mint idegen nyelvet tanulókat a magyar morfológiai rendszer áttekintésében és elsajátításában; (7) ahol szükséges, eligazít kiejtési kérdésekben; (8) alkalmassá teszi a morfológiai rendszer egészének információit a továbbdolgozásra; (9) felhasználhatóvá teszi a morfológiai rendszer információit más szótárak számára (itt elsősorban az ÉKsz. későbbi átdolgozására gondol a szerző); (10) felhasználhatóságot biztosít statisztikai elemzések számára.

Jól látható, hogy Elekfi László öt olyan célt fogalmaz meg (1–5), amelyek a 80-as évek uralkodó nyelvészeti háttérfeltevéseinek megfelelően rendszerszintű összeggést kívánnak adni, továbbá öt olyat (6–10), amelyek a gyakorlati felhasználhatóság felé mutatnak.

A szótár 1994-ben jelent meg, alapvetően a Kéziszótár kiegészítéseként, a megjelenést pedig több évtizedes manuális adatgyűjtő munka előzte meg az ÉKsz. címszóállományát alapul véve. A strukturalista morfológia elméleti háttérfeltevéseit felhasználva (vö. a magyar szakirodalomban pl. Antal 1961, 1964; Berrár 1975; Deme 1969; Lotz 1974; Papp 1969; Velcsovna 1988, Laczkó 2017) a szótár nagyon szigorúan formális kiindulású, és a fentieknek megfelelően rendel nyelvtani, morfológiai funkciókat a címszavakhoz. A továbbiakban először szófaji alapon összegezem a szótárban megjelenő grammatikai információk, a nyelvtani funkciók rendszerszerűségét, majd bemutatom a szócikkek felépítését és a szótár alapvető kezelhetőségét, végül pedig kitérek azokra a problémákra, valamint ezek megoldási javaslataira, amelyek a szótár koncepcionális felhasználásakor jelentkeztek. Utóbbi esetben a nagyszótári alkalmazhatóság kerül a középpontba.

2. Grammatikai információk a ragozási szótárban

Mínthogy a magyar nyelvben a két alapvető szófaj, az ige és a főnév, éppen morfológiai jegyeik alapján élesen és átjárhatatlanul elkülönülnek egymástól, mindenképpen célszerű a két nagy szófaji kategóriát külön bemutatni, ahogy a ragozási szótárban is két nagy táblázatcsoport található: az igeragozási és a névszóragozási paradigmák (a főnevekkel együtt szerepelnek a melléknevek), amelyek kiegészülnek az úgynevezett egyéb paradigmákkal, jelesül a névmásokkal, a számnevekkel és a határozószókkal, valamint a hiányos ragozású névszókkal.

2.1. Az ige

Az igék esetében a következő grammatikai információk jelennek meg a szótárban a paradigmához tartozás meghatározásakor. Az igerag úgynevezett kumulatív grammatikai toldalék, azaz egy adott rag alapvetően három grammatikai funkciót jelöl: az alany nyelvtani számát és személyét, valamint a tárgyhatározottságot; továbbá jelmorfémákkal jelölődik az igen az időbeli és a módbeli lehorgonyozottság is. Ebből következően az igeragozási paradigma toldalékmorfémákkal történő jelölése a kijelentő mód jelen és múlt időben, a feltételes mód jelen időben és a felszólító mód jelen időben határozódik meg, minden esetben az általános és a határozott ragozás mentén 6-6 alakban, plusz 7. formaként az egyes szám első személyű alanyra és második személyű tárgyra utaló *-lak/-lek* rag egészíti ki a hat alapesetet. Nyilvánvalóan, a formai kritériumoknak megfelelően az igei nyelvtani funkciók közül az analitikus, vagyis segédigével szerkesztett alakok, azaz a kijelentő mód jövő idő (*futni fog*), valamint a feltételes mód múlt idő (*futott volna*) nincs feltüntetve az igeragozási táblázatban. Megjelennek azonban az automatikus vagy részben (pl. a tárgy-as-tárgyatlan dichotómia szerinti) automatikus képzős alakok, elsőként az igenévképzők. A főnévi igenévi formák külön egységként, személyrag nélkül és a teljes szám-személy paradigmában jelen vannak, a háromféle melléknévi igenév, valamint a kétféle határozói igenévi alak (*-va/-ve* képzős forma „módot jelentő, egyidejű”, a *-ván/-vén* képzős „okot jelentő, előidejű” minősítéssel¹) az egyéb, képzős alakok között található a további képzőkkel: *-hat/-het*, *-ható/-hető*, *-ás/-és*, *-at/-et/-tat/-tet* (műveltető), *-atik/-etik/-tatik/-tetik* (szenvedő). Arra nézve, hogy a ható képző és az összetett képzőnek tekinthető *-ható/-hető* formák, valamint a műveltető és szenvedő képzős alakok, továbbá az egyetlen szófajváltó főnévképző felvétele vajon releváns-e a morfofonológiailag kondicionált tőalternáció szempontjából, a szótár előszava nem ad valódi magyarázatot. Az igeragozási paradigmák beosztása tehát az alábbiak szerint alakul (1. táblázat; Elekfi–Laczkó 2006: 800).

¹ A mai nyelvi tudás feltehetően nem igazolja ezt a distinkciót, sokkal inkább az sejthető, hogy a *-ván/-vén* képző archaizálódik.

1. táblázat. Az igeragozási paradigmák beosztása

Kijelentő mód jelen idő	Feltételes mód jelen idő	Felszólító mód jelen idő
1 egysz 1. sz ált ragozásban	21 egysz 1. sz ált ragozásban	31 egysz 1. sz ált ragozásban
2 egysz 2. sz ált ragozásban	22 egysz 2. sz ált ragozásban	32 egysz 2. sz ált ragozásban
3 egysz 3. sz ált ragozásban	23 egysz 3. sz ált ragozásban	33 egysz 3. sz ált ragozásban
4 tbsz 1. sz ált ragozásban	24a tbsz 1. sz ált ragozásban	34a tbsz 1. sz ált ragozásban
5 tbsz 2. sz ált ragozásban	24b tbsz 2. sz ált ragozásban	34b tbsz 2. sz ált ragozásban
6 tbsz 3. sz ált ragozásban	25 egysz 3. sz ált ragozásban	35 tbsz 3. sz ált ragozásban
7 egysz 1. sz 2. sz-ű tárgyra utaló ragozásban	26a egysz 1. sz 2. sz-ű tárgyra utaló ragozásban	36a egysz 1. sz 2. sz-ű tárgyra utaló ragozásban
8a egysz 1. sz hat ragozásban	26b egysz 1. sz hat ragozásban	36b egysz 1. sz hat ragozásban
8b egysz 2. sz hat ragozásban	26c egysz 2. sz hat ragozásban	37 egysz 2. sz hat ragozásban
9 egysz 3. sz hat ragozásban	27 egysz 3. sz hat ragozásban	38 egysz 3. sz hat ragozásban
10 tbsz 1. sz hat ragozásban	28a tbsz 1. sz hat ragozásban	39a tbsz 1. sz hat ragozásban
11 tbsz 2. sz hat ragozásban	28b tbsz 2. sz hat ragozásban	39b tbsz 2. sz hat ragozásban
12 tbsz 3. sz hat ragozásban	29 tbsz 3. sz hat ragozásban	39c tbsz 3. sz hat ragozásban
Kijelentő mód múlt idő	Főnévi igenév	Egyéb, képzős alakok
13a egysz 1. sz ált ragozásban	30 szragozatlanul	40 folyamatos mn-i ign
13b egysz 2. sz ált ragozásban	30a egysz 1. sz ragozásban	41 befejezett mn-i ign
14 egysz 3. sz ált ragozásban	30b egysz 2. sz ragozásban	42 beálló mn-i ign
15a tbsz 1. sz ált ragozásban	30c egysz 3. sz ragozásban	43 (módot jelentő, egyidejű) hat-i ign
15b tbsz 2. sz ált ragozásban	30d tbsz 1. sz ragozásban	44 (okot jelentő, előidejű) hat-i ign
16 tbsz 3. sz ált ragozásban	30e tbsz 2. sz ragozásban	45 ható ige
17a egysz 1. sz 2. sz-ű tárgyra utaló ragozásban	30f tbsz 3. sz ragozásban	46 ható mn-i ign
17b egysz 1. sz hat ragozásban		47 igei fn
17c egysz 2. sz hat ragozásban		48 műveltető ige
18 egysz 3. sz hat ragozásban		49 szenvedő ige
19a tbsz 1. sz hat ragozásban		
19b tbsz 2. sz hat ragozásban		
20 tbsz 3. sz hat ragozásban		

Látható, hogy a sematikus paradigmátáblázat egyszerre jeleníti meg az igeragozás komplex rendszerét. Így a részletes paradigmátáblák használatakor szem előtt kell tartani azt, hogy ha például egy igének csak tárgyatlan jelentése van, akkor annak mindig hiányzik a 7–12, 17–20, 26–29, 36–39 és 49 jelzésű alakja, és ezt automatikus sémaként kell kezelni, vagyis a részletes táblázatok külön nem jelölik ezeket a hiányokat. Hasonlóképpen azoknál az igéknél is így kell eljárni, amelyek csak 3. személyben használatosak, bizonyos formák hiánya automatikusan következik az ige jellegzetességéből. Minden más esetben a paradigmatiszta alakok hiányát jelzi a szótár.

2.2. A főnév és a melléknév

A főnév ragozási paradigmájának alapsémája jelentős eltérést mutat az igééhez képest. A ragok nem kumulatív jelentésűek, vagyis érvényes rájuk az úgynevezett analitikus affixáció, azaz egy adott toldalékmorféma egy adott nyelvtani funkciót képvisel (vö. Laczkó 2017). Ebből következően nyilván a főnevek teljes ragozási sora sokkal több alakból áll, mint ami a táblázatban látható (2. táblázat; Elekfi–Laczkó 2006: 801), hiszen az alaktani síkok mentén újabb paradigmatis alakok rendszere jön létre (pl. a többes számú alakok esetragos formái). Ezek nyilvánvalóan szabályos mintákkal előállíthatók, így a variációkat nem szükséges feltüntetni. Az alapsémát a főnévi esetragok rendszere adja (az esetragok kérdéshez lásd Antal 1960, 1961; Kiefer 1987, 1998), a ragozási szótárban szigorúan a formai szempontok alapján, a toldalék alakváltozatai szerint csoportosítva. Ehhez jön a vitatható besorolású (képzőtulajdonságokkal is bíró) *-nként* és *-stul/-stül* rag, a többesjel, valamint a kettős referenciapontszerkezettel rendelkező birtokos szerkezet (vö. Tolcsvai Nagy 2005) teljes paradigmája. Továbbá itt is megjelenik egy úgynevezett „egyéb” kategória, amely a melléknév modalsi-essivusi toldalékát (*-an/-en* vagy *-ul/-ül*, a szigorú formai kritériumrendszert itt figyelmen kívül hagyva), a fokozást, az *-é* birtokjelet és sajátos módon az *-ú/-ű* melléknévképzőt tartalmazza. Rendkívül korlátozott használata miatt érthetően nem szerepelnek a táblázatban a *-képp/-képpen*, az *-anta/-ente*, a *-kor* és a *-lag/-leg* toldalékok (a hagyományos leíró nyelvtanokban a ragok között tárgyalják őket; lásd Balogh 2017: 202). Vitatható azonban a *-szor/-szer/-ször* rag táblázatbeli hiánya, hiszen a hagyományosan tőszámnévnek nevezett csoporton belül automatikus toldaléknak számít (*egyszer, kétszer, ezerszer, milliószor* stb.).

2. táblázat. A névszóragozási paradigmák beosztása

Alapvető ragos alakok	Birtokviszonyra utaló jeles alakok
0 alanyeset	11 egysz 1. sz-re vonatkozó alak
1 kétalakú helyhatározós esetek	12 egysz 2. sz-re vonatkozó alak
1a <i>-ba/-be</i> ragos alak	13 egysz 3. sz-re vonatkozó alak
1b <i>-ban/-ben</i> ragos alak	14 tbsz 1. sz-re vonatkozó alak
1c <i>-ból/-ből</i> ragos alak	15 tbsz 2. sz-re vonatkozó alak
1d <i>-nak/-nek</i> ragos alak	16 tbsz 3. sz-re vonatkozó alak
1e <i>-nál/-nél</i> ragos alak	17 egysz 1. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
1f <i>-ra/-re</i> ragos alak	18 egysz 2. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
1g <i>-ról/-ről</i> ragos alak	19 egysz 3. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
1h <i>-tól/-től</i> ragos alak	20 tbsz 1. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
2 háromalakú helyhatározós eset	21 tbsz 2. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
<i>-hoz/-hez/-höz</i> ragos alak	22 tbsz 3. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
3 egyalakú határozóragos esetek	Egyéb jeles vagy ragos alakok
3a <i>-ért</i> ragos alak	23 <i>-é</i> birtokjeles alak
3b <i>-ig</i> ragos alak	24 <i>-ú, -ű</i> képzős mn
4 többalakú helyhatározós eset	25 mód- vagy állapothatározó alak
<i>-n/-on/-en/-ön</i> ragos alak	26 középfok

Alapvető ragos alakok	Birtokviszonyra utaló jeles alakok
5 kétalakú módhatározós eset	27 felsőfok
-ul/-ül ragos alak	28 csak határozóraggal használatos középfok
6 írásban jelölt teljes hasonulással illeszkedő ragú esetek	29 csak határozóraggal használatos felsőfok
6a -vá/-vé ragos alak	30 csak szraggal használatos felsőfok
6b -val/-vel ragos alak	
7 tárgyeset	
8 tbsz	
9 -nként (v. -nkint) ragos alak	
10 -stul, -stül ragos alak	

A melléknevek ragozása alapvetően kapcsolódik a főnevekéhez, hiszen a melléknevek alkalmi főnevesülése a jelzős szerkezet (melléknév + főnév prototípust alapul véve) redukciójának a következtében természetes művelet a magyarban, azzal a megszorítással, hogy nem létezik a melléknévnek *-ul/-ül* módhatározós esete, *-nként* és *-stul/-stül* ragos alakja, hiányzik a teljes birtokos paradigma, valamint az *-ú/-ű* képzős forma.² Kizárólag a melléknév és a számnév ragja az *-an/-en* és az *-ul/-ül* (pl. *magyarul*) mód- vagy állapothatározós alak, valamint a fokjeles alakok.

2.3. Egyéb kategóriák

Nyilvánvalóan léteznek olyan névmások és határozószók, amelyek ragozása erősen eltér a fentiektől, valamint olyan főnevek is, amelyeknek hiányos a paradigmájuk, vagy néhány határozóragos alakjukban fokozhatók. Ezek külön jelzést kapnak a szótárban az igék és a névszók után a részletes ragozási táblázatokban. Kiemelendő a személyes névmás szuppletív volta, ragozásuk speciális elemei külön alaptáblázattal rendelkeznek (Elekfi–Laczkó 2006: 801):

3. táblázat. A névszóragozási paradigmák speciális elemeinek beosztása

31 egysz 1. sz határozói alak	34 tbsz 1. sz határozói alak
32 egysz 2. sz határozói alak	35 tbsz 2. sz határozói alak
33 egysz 3. sz határozói alak	36 tbsz 3. sz határozói alak

² A birtokos paradigma hiánya nyilvánvalóan a szerkezet főnév + főnév alapsémájából adódik, ám nem zárható ki a szerkezetredukció folytán a birtokos toldalékoknak a mellékneveken való megjelenése. Két példa: Petőfi A leánykákhoz című versében szerepel a következő: „S lássátok, **szépeim!** ha / A bú nekem rohan, / Mint felbőszült oroszlán, / Emésztőszilaján.” (1844). Újabb keletű, az internet közvetítette szövegtípusból származik: „Igen, igen, igen! Megéri veled bandázni! Eddigi **okosaim** közül ő ismerte fel leghamarabb, miért is vagyunk mi ott... Hogy ő jól érezze magát!” (<https://kutyatrening.wordpress.com/2014/04/15/az-energiabombak/>).

2.4. További grammatikai információk

A ragozási paradigmához tartozás alapvető és fő információja mellett a szótár jelöli az összetett szavakat, értelemszerűen az összetétel határának a feltüntetésével, például: *alkotóelem*. Megmutatja az igeikötő és az ige közötti határt, például: *meg||hajol*. Ehhez kapcsolódóan finomabb árnyalatként megjelenik az igeikötős származékok határának a jelzése is akkor, ha a származék az igeikötő után a tagadószóval megszakítható, például: *feljelentés*. Ugyancsak külön jelzéssel utal a szótár arra, ha a címszó összetétele volta valamilyen okból vitatható vagy nem egyértelmű, például: *ark'angyal*. A meghatározás szerint ide azok a szavak tartoznak, amelyek összetétel származékai (*agyalapi*), inkább idegen nyelvbeli összetételnek számítanak (*arkangyal*), továbbá az olyan szó, amely „általában csak bizonyos szempontból összetett szó, más szempontból nem” (*díszelnökség*), illetve az, amelyiknek egyik tagja sem önálló morféma (*legalább*) (Elekfi 1994: 15).³ Emellett külön kezeli Elekfi azokat az eseteket, amikor látszólagos utótagot feltételez, például: *kard!lapoz*. További lényeges grammatikai információ az, hogy a szótár jelzi a tipikus toldalékolású végződéseket is, amelyek lehetnek pusztá végzések, például: *a, e, us, um* stb., és lehetnek képzők, például: *-ás/-és, -ság/-ség, -ít, -ul/-ül* stb. (pl. *mondók!a*, az *a* végződés automatikusan jelzi a paradigmatis besorolást).⁴ Ezen túl jelölést kap a valódi és az álhomonima indexszámokkal (a valódi homonimákat egyszerű indexszámok jelzik: *vár*¹, az álhomonimákat zárójeles indexszám: *csapás*⁽¹⁾);⁵ az idegen szavak kiejtése (*cosinus* [koszinusz]) és a zárt *ë* (*egységes* [*ë, ë*]), megjelenik a részleges szófajjelölés (a főnév és az ige esetében ez automatikus, a többi szófaj esetében jelölve van: *földtelen* mn), valamint feltünteteti a szócikk az esetleges alak- és írásváltozatokat: *klub* ((club)).⁶

³ Ebből a felsorolásból, amelyben nem véletlenül idéztem szó szerinti részt is, megmutatva a kategória mai szemmel nézve bizonyos fokú tarthatatlanságát, kitűnik, hogy erősen heterogén csoportról van szó. Ráadásul arra vonatkozóan sincsenek adatok, hogy a szótár ezzel a nem szerencsés minősítéssel (vitatható vagy nem egyértelműen összetett szó) ellátott szavai közül hány tartalmaz disztribúcióval rendelkező idegen önálló utótagot, például: *aero-, hetero-*, amelyek vélhetően relevánsan jelen vannak a szótárban, és hány olyan található, amely nem rendelkezik disztribúcióval, például: *ark-*. Problematikus a *díszelnökség* példa is, ezt csak úgy lehet Elekfinél értelmezni, hogy előtagként más jelentésben szerepel, mint a *dísz* főnév. Hasonlóképpen a *legalább* példa *alább* utótagja is. Kérdés tehát, hogy mely előtagok lettek már a magyar nyelvben belső változással önállótlanná. Az sem világos, hogy ebbe az utóbbi kategóriába mely elő- és esetleg mely utótagok tartoznak. A *gyógy-* előtag összetételnek minősül a ragozási szótár szerint, jóllehet önálló használata ma már nincs. Különbség lehet például az *ark-* elemhez képest az, hogy több utótaggal is képes együtt állni (*gyógyszer, gyógynövény, gyógyír, gyógytorna, gyógycipő, gyógyvíz, gyógykezelés*; továbbá képzett elemeket is alkot: *gyógyít, gyógyul, gyógyászat*). Ennek azonban részben ellentmond, hogy a *fabatka -batka* eleme is összetétele tagnak minősül, miközben önállótlanná vált, és ma már disztribúciója sincsen, csak a régiségben adatolható önálló használatban, bár kétségtelenül utótagi megjelenésű. Érdemes lenne a szótár ide tartozó elemeit újra átnézni és a megfelelő, pontosabb kategorizációval ellátni.

⁴ A tipikus és automatizálható végzésekkel a szótár táblázatosan is felsorolja (Elekfi 1994: 32).

⁵ A homonimák megkülönböztetése az ÉrtSz. alapján valósult meg, ennek ellenőrzése, időbeli lehetséges változások okán még nem történt meg.

⁶ Az írásváltozatok mai állapotának ellenőrzése ugyancsak várat még magára.

3. A ragozási szótár szerkezete

A szótár minimalista felépítésű, a részletes ragozási paradigmaminták egy kódszámot kapnak, és ez a kódszám jelenik meg a címszavak mellett. Az igék esetében a kód alapvetően egy számból és egy kisbetűből áll, például: **1a**. Az **1** azt jelenti, hogy az ige a tőtípusát tekintve az iktelen egyalakúakhoz tartozik a tőalternáció szempontjából, az **a** pedig azt, hogy veláris hangrendű. A minta alapigéje az *ápol*.⁷ Értelemszerűen a rendszer úgy épül fel, hogy a **b** jelzés a palatális illabiális (*emel*), a **c** pedig a palatális labiális (*bűvöl*) illeszkedést jelöli, míg a **d** jelzés az igéknél az úgynevezett kettős hangrenddel toldalékolandó igéket mutatja, amelyek elemei mellérendelő összetételt alkotnak (*csűr-csavar*). Ugyanez az alapbeállítás a névszónál is, itt a hangrendi illeszkedést a nagybetű jelöli, tehát az **1** a magánhangzós végű egyalakú töveket, a nagybetűk a veláris, valamint a palatális-illabiális és palatális-labiális illeszkedést: **1A** (*hajó*), **1B** (*büfé*), **1C** (*teknő*). A főnevek esetében a **D** jelzés a kettős toldalékolási potencialitást mutatja (*agavéval*, *agavével*). Az alapvető rendszeren belül minden esetben további alrendszerek körvonalazódnak: ezeket ugyancsak számok jelzik alapvetően formai kritériumok alapján. Az **1a1** paradigmátikus jelölés második számjegye például azt jelöli, hogy az egyalakú iktelen ige (*elbúsul*) az alapparadigmához képest a következő eltérésekkel rendelkezik: ritkán fordul elő a beálló mellénevi igenévi alakja, valamint hiányzik a *-ható* képzős formája, valamint a műveltető és a szenvedő képzős realizációja. Az **1a9** kód pedig azt jelenti, hogy az adott ige (minta: *felülhalad*) befejezett melléknévi alakjában szabad alternáció van: *felülhaladt* vagy *felülhaladott*, továbbá nem létezik a műveltető és a szenvedő képzős alakja. További példák a névszók köréből: az **1A1** (*kocsi*) többes számú birtokos személyjeles formáiban alakváltozatok vannak (*kocsijaim* ~ *kocsiim*), az **1A2** esetében ugyanez a helyzet, az egyik alakváltozat (ezt mindig zárójel jelzi) azonban ritkább előfordulású: *gyulaijaim* ~ (*gyulaiim*). Az **1A3** abban különbözik a fentiektől (*városi*), hogy mindkét többes birtokos alakja ritka előfordulású, hiányzik továbbá a *-nként*, *-stul/-stül* ragos alakja, valamint a *-jú/-jű* képzős változata. A **11A** kód a veláris illeszkedésű, magánhangzós végű, egyalakú mellékneveket jelöli (*bohó*), a **11A1** (*izzó*) esetében az alapparadigmától való eltérés abban realizálódik, hogy az *-n* modális rag mellett alakváltozatként megjelenik az *-an* ragos alak is (*izzón* ~ *izzóan*). A **11A10** kódhoz tartozó melléknemek modális ragja az *-ul*, és hiányzik a fokozás (*zsidó*).

A fenti példákból is jól látható, hogy a ragozási szótár szerkezete formális alapon rendezett, és a maga nemében egységes, ám bonyolult struktúrával rendelkezik. Alapját a hagyományos leíró nyelvtanokból ismert alternációfelfogás adja, amely Elekfínel tovább kategorizálódik. Ennek további áttekintéséhez érdemes az ige- és a névszótövek hagyományos osztályozását összevetni a szótár rendszerével.

⁷ A példák a továbbiakban a ragozási szótár paradigmamintáinak reprezentatív példái.

3.1. A tőtípusok rendszere

Az alternáció kérdéséről a hagyományos nyelvtanban az alábbi megközelítéssel találkozhatunk (vö. Deme 1969, 1987; Laczkó 2017: 44–5). Az alternáció alapvetően morfofonológiai meghatározottságú, ez a tómorfémák vonatkozásában olyan morfológiai jelenség, amely fonológiai következményekkel jár, míg a toldalékok esetében az alternáció általában fonológiailag kondicionált vagy morfológiai meghatározottságú fonológiai szabályokkal írható le, és többnyire szabályos allomorfiát eredményez. Némi egyszerűsítéssel tehát azt lehet mondani, hogy a morfofonológiai meghatározottságon belül a tőalternáció elsősorban morfológiai, a toldalékalternáció pedig fonológiai meghatározottságú a magyarban. Ezen az alapon szerveződik a ragozási szótár rendszere is.

A tőalternáció nyelvtani funkcióját tekintve három jellegzetes alcsoportot alkot: a funkciótlan szabad, a funkciótlan kötött és a funkciós alternációt, amelyek közül a magyarra dominánsan a funkciótlan kötött alternáció jellemző,⁸ és kisebb mértékben található meg a funkciótlan szabad alternáció jelensége (mai terminussal a versengő mintázatok, vö. pl. *mezője ~ mezeje, dicsekszik ~ dicsekedik*). Az Elekfi-szótár a szabad alternációt eltérően kezeli akkor, ha ez az alapalakot érinti, mint amikor a jelenség pusztán egy adott paradigmatisz helyen lép fel. Az igék esetében három tőtípusban fordul elő szabad alternáció a szótári alakok, azaz az egyes szám harmadik személy, kijelentő mód, jelen idő, általános ragozás tekintetében (Keszler 2017a: 97–100; lásd még Ladányi 2017: 512–3): az *sz-d-v* tövűek egyik csoportjában: *dicsekszik ~ dicsekedik, cselekszik ~ cselekedik*; az *sz-d* tövűek között alapvetően: *kötekedik ~ kötekszik, lopakodik ~ lopakszik*; és az *sz-z(-v)* tövűek között mindhárom idetartozó igéné: *igyekezik ~ igyekszik, emlékezik ~ emlékszik, szándékozik ~ szándékszik*.⁹ Mindegyik esetben azt tapasztaljuk, hogy a két, egymás mellett élő alapalak külön kódon szerepel a szótárban, például a *dicsekedik* 12b4, a *dicsekszik* 19b4 kóddal jelenik meg, ami azt sugallja, mintha két független igéről lenne szó, ez azonban koránt sincs így. A paradigmatisz alakok megnyugtató szétválasztása ebben a formában gyakorlatilag nem lehetséges, hiszen a *dicsekedett* múlt idejű formát a *dicsekedik* paradigmájában veszi fel Elekfi, jóllehet ez része a *dicsekszik* paradigmájának is. A *dicsekszik* kódja a *dicsekvő* és a *dicsekvés* formákat hozza a táblázatban (visszautalva alapként a *kiverelkedik* kódjára mint kiindulásra). Viszont ezt a két megvalósulást a 12b4 nem tartalmazza, holott a *dicsekvő ~ dicsekedő, a dicsekvés ~ dicsekedés* ugyancsak a paradigmán belüli versengő mintázatok, azaz a szabad alternációt mutatják. Ezzel a problémával a nagyszótári kódoláskor szembe kellett nézni, és a címszók meghatározásakor lehetett megfelelő megoldást kialakítani. Az igék esetében

⁸ Azaz ez azt jelenti, hogy az allomorfiák (alternánsok) egymással kontrasztív disztribúcióban állnak úgy, hogy fonológiai felépítésük többnyire szabályosan eltérő, jelentésük és nyelvtani funkciójuk azonban teljes egészében megegyezik (vö. Laczkó 2017: 44–5).

⁹ Arra nézve, tudomásom szerint, hogy ezek az úgynevezett versengő fonológiai mintázatok (Ladányi 2017) a jelen nyelvéllapotban milyen arányban annak jelen, kimutatható-e a két alapalak között részleges vagy teljes hasadás, avagy látható-e valamelyik forma háttérbe szorulása, archaizálódása, korpuszalapú ellenőrzés nem történt, így maximum a nyelvi intuícióra lehet a megítélésükben támaszkodni. Ebből következően ezzel kapcsolatos megállapításokat jelen tanulmányban nem teszek.

minden további szabad alternációs jelenséget a maga helyén kezel a szótár, zárójellezéssel feltüntetve azt is, hogy az alternánsok közül melyik a ritkább használatú, ha pedig nem szerepel zárójel, akkor a két alak egyenértékűnek számít, például: *célzok* (v. *célozok*); *emelj* (v. *emeljél*); *szeresd* (v. *szereessed*); *öröklött* v. *örökölt*; *gátlandó* v. *gátolandó*; *verklizik* (v. *verkliz*); *esedezek* v. *esedezem* stb.¹⁰

A névszótövek vonatkozásában a fenti szabad alternációs probléma nem jelentkezik, ugyanis a versengő fonológiai mintázatok nem jellemzik az alapalakokat, tehát a főnév nominativusát és a melléknév alapfokú alakját. A különböző paradigmikus helyeken megjelenő szabad alternáció azonban itt is fellép, például: *brossz* v. *brossot*, *afrikajaim* v. *afrikaiim*, *olajam* v. *olajom*, *szavam* (v. *szóm*), *permetlét* (v. *permetlevet*), *mezeje* (v. *mezője*) stb.¹¹ A leginkább jellemző versengő mintázatok különféle, a szótár által feltüntetett gyakoriságú eloszlással főként a birtokos paradigma többesében és a tárgysetben jelentkeznek.¹²

3.2. A ragozási paradigmák száma és megoszlása

A szótárban a bevezető szerint 153 igei és 404 névszói ragozási típus szerepel (Elekfi 1994: 11). Az alapminták száma ennél természetesen jóval kevesebb: az igék esetében 20, amelyek közül 10 az iktelen és 10 az ikés paradigmák száma, a főnevek esetében 10, a melléknevek esetében ugyancsak 10 alapvető paradigmát találunk. Érdeemes röviden végignézni, hogy ezen paradigmák viszonya hogyan alakul a tőtípusokhoz viszonyítva.

3.2.1. Az igék

Az igéket tekintve az első négy típus a tőalternáció szempontjából az egyalakúság kritériumainak felel meg, az árnyalatokat a toldalékalternáció adja. Az alapvető kiindulás az 1-es számjelű, amelynek reprezentánsa az *ápol* ige. A 2-es paradigma annyiban különbözik az elsőtől, hogy a múlt idő jele ebben a ragozási sorban előhangzóval kapcsolódik a tőhöz, reprezentánsa a *farag* (*faragott*) ige. A 3-as paradigmában az első kettőhöz képest az a differencia, hogy a feltételes mód jele és a főnévi igenév is előhangzós, például: *körülrajong* (*körülrajongott*, *körülra-*

¹⁰ Természetesen a szótár készítésének idején nem álltak rendelkezésre szövegkorpuszok, hogy a használati gyakoriságot pontosan ellenőrizni lehessen, így csak – ahogy már említettem – intuícióra támaszkodhatott a szerző. Az MNSZ2-ben gyors szóalakkereséssel a fenti véletlenszerű példák csak részben igazolódnak, az *örökölt* ~ *öröklött* találati aránya 5262 : 1653, amely legalábbis elgondolkodtató arra nézve, hogy valóban egyenrangú gyakoriságúnak tekinthető-e a két alternáns. Még inkább az *esedezik* ige egyes szám első személyű alakja, ugyanis a találati arány az *esedezek* ~ *esedezem* esetében: 2 : 205, ez pedig azt mutatja a szótárral ellentétben, hogy az *esedezem* az elsődleges alak.

¹¹ Ahogy az igéknél, úgy a névszók esetében is várat még magára annak ellenőrzése, hogy a mai nyelvállapotban a gyakorisági eloszlások, illetőleg szóhasadási folyamatok hogyan realizálódnak.

¹² Az előhangzós toldalékok a toldalékalternáció részét képezik ebben a felfogásban (vö. Laczkó 2017: 45–6).

jongana, körülrajongani).¹³ Ebbe a csoportba kell végül sorolni az *s*, *z*, *sz*, *dz* végű egyalakú igéket, ahol a *j*-s toldalékok teljes hasonulása megy végbe írásban is jelölt módon, például: *botoz* (*botozz*, *botozzunk* stb.).

Az 5-ös típustól kezdve az iktelenek között azok a csoportok tartoznak, amelyekben a tövek többalakúak. Az 5-ös paradigmajelzés tartalmazza az úgynevezett *st~s*, *sz~sz*, valamint *t~s* változatú tőtípust, amelyek esetében a felszólító módú alakok mutatnak töváltakozást: *avass*, *fuss*, *bocsáss* stb.¹⁴ A 6-os típus a hangzóhiányos változatú, *l* végű igetöveket szerepelteti (*gyalogol*, *érezkel*, *könyököl*), ahogy a 7-es is, kiemelve az előző körből a *g*, *r* és *ll* végű igéket (*megmorog*, *pereg*, *füstölög*), továbbá a 8-as, ahol a *z* végű hangzóhiányosak szerepelnek (*céloz*, *szerez*, *köröz*). A 6-os és a 7-es kód szétszedésére a gyakoriságon túl a grammatikai ok például az E/1. kijelentő mód jelen időben a szabad alternációként megjelenő hangzóhiány nélküli változat lehetősége (pl. *füstölgök* v. *füstölögök*), a *z* végűeknél pedig a *j*-s toldalékok teszik indokolttá a külön csoportban való szerepeltetésüket. A 9-es típus a „Rendhagyó és hiányos iktelenek”-et tartalmazza. Ez a címke a legproblematisabb abból a szempontból, hogy több tőtípus keveredik bennük meglehetősen kaotikusan. Nyilvánvaló, hogy itt szerepelnek a csupán *v*-s alakok, amelyek az ÉrtSz. szerint kilenc reprezentánsal rendelkeznek, az *sz-v*-s tövek közül az öt iktelen és az *n*-s változatúak (három reprezentánsal).¹⁵ Kétségtelen, hogy igen kisszámú ige van egy-egy tőtípusban, így viszont a szótár elmosza a töváltakozatok különbségét. Arról nem is beszélve, hogy itt jelennek meg olyan hiányos ragozású igék, amelyek szótári felvétele némileg kétséges. Egyrészt a *muszáj* és a *szabad* alak véleményem szerint nem tekinthető igének, teljesen egyedi formák. A *muszáj* a *muss sein* német átvétellel került a magyarba, a *szabad* pedig alapvetően melléknév. Bizonyos igeragok korlátozott megjelenése kizárólag annak köszönhető, hogy a modális segédigékhez hasonló alapvető mondatképzésben jelennek meg: *El kell mennem* : *Muszáj elmennem*; *Szabad rágyújtanom*. A *fű*, *nől*, *fől* igék alapalakok (*fiúj*, *nő*, *fő*) szabad alternánsai, az utóbbi kettő ma már nagy valószínűséggel nem is tekinthető sztenderd formának. Továbbá itt jelennek meg a valóban hiányos paradigmájú igék, mint a *gyere*, *jer*, *eredj*, *vagyogat*, *legyen*, *nincs* alakok – a felsorolásból is látható, hogy a ragozási hiány ténye adott, a csoport azonban nagyon heterogén mind morfológiai, mind szemantikai értelemben. A 10-es típus szótári felvétele indokolt: ebben jelennek meg a kettős ragozású alakok, amelyek közül vannak olyanok, amelyek ugyanazt a ragozási sémát követik, de lehetnek eltérők is. Ide tartoznak a laza mellérendelő formájú, valamint ikeresítéssel keletkezett igék: *nyal-fal*, *húz-halaszt*, *illeg-billeg*, *süt-főz*, *hány-vet* stb.

¹³ A *körülrajong* ige esetében a szabad alternáció is érvényesül: *körülrajongana* v. *körülrajongna*, illetve *körülrajongani* (v. *körülrajongni*).

¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy az 5a3 kóddal ellátott változat hibásan szerepel ebben a csoportban, a reprezentánsa ugyanis a *szaglász* ige, amely egyértelműen a 4-es típushoz tartozik, ezt a későbbiekben javítani kell. Ugyancsak meggondolandó az 5a7 kódszám, amely az *aszongya* szubsztenderd alakot foglalja magába, és láthatólag nem ebben a csoportban van a helye, ha egyáltalán érdemes felvenni a táblázatok közé.

¹⁵ Csupán *v*-s tövűek: *fő*, *lő*, *nő*, *nyű*, *ró*, *szó*, *ri*, *nyí* és *si*. *Sz-v*-s tövűek: *tesz*, *lesz*, *vesz*, *hisz*, *visz*, valamint a szótár által felvett *esz* alak, amely leginkább az *esz a fene* frazémában realizálódik. *N*-s tövűek: *jön*, *megy van*.

A 11-es típustól következnek különválasztva az iktelenektől a ragozási szótár formái alapvetésének megfelelően az ikes paradigmák. Ezek elválasztása morfológiai szempontból mindenképpen indokolható a magyar ikes ragozás specifikus volta miatt. Az 11–14-es csoport teljes párhuzamot mutat az iktelen 1–4-es csoporttal: ide az egyalakúak tartoznak azzal a megszorítással, hogy a 11-es a legalapvetőbb sémát hozza (pl. *bújik, múlik*), a 12-es az előhangzós múlt idejű alakok példái (pl. *hazudik, hazudott; álmodik, álmodott*), a 13-as az előhangzós feltételesmód-jelű formákat tartalmazza (pl. *mosdik, mosdana; illik, illene*), a 14-es pedig a *j*-s toldalékok hasonult alakjait mutatja (pl. *avatkozik, avatkozzon; verklizik, verklizzen*).

A 15-ös típus részben párhuzamosan az iktelenekkel az *s*, *sz*, *z* és *dz* végű ikéseket sorakoztatja fel (*fogószik, cserkészik*), továbbá ebbe a csoportba kerülnek a *t* végűek is, viszonylag csekély számuk okán (*adatik, kényeztetik*). A 16-os teljesen megfelel a 6-os típusnak, az *l* végű hangzóhiányos ikések alkotják (*fuldoklik, sereglik*), a 17-es típus azonban eltér, nem specifikálódik teljes mértékben a végződés szerint, hanem erősen heterogén: ide sorolódnak az egyéb, nem *l* végű hangzóhiányosak (*ugrik, fürdik*), és itt szerepelnek azok az *l* végű hangzóhiányosak is, nem konzekvensen, amelyek hiányos ragozásúak (*fénylik, sejlik*). A 17-es csoport efféle megvalósítása láthatóan nem szerencsés a rendszeresség szempontjából. A 18-as típus a *z* végű hangzóhiányosakat foglalja magába (*sugárzik, vérengzik*), a 19-es pedig ismét heterogén csoport, a címke szerint a „Rendhagyó ikések” között vannak az *sz-d-v*, az *sz-d* és az *sz-z(v)* tőtípusba tartozó igék: *furakodik, alszik, haragszik, cselekszik, átverekszik*; valamint a két *sz-v-s* ige az *eszik* és az *iszik*. Két olyan igei táblázat szerepel itt, amely kilóg a többi közül, még a heterogenitás ellenére is: az egyik a *búvik* (19a8), a másik a kettős *eszik-iszik*, amelynek a helye inkább a 20-as paradigmakód között volna. A 20-as ugyanis, ahogy az ikteleneknél láttuk, a laza mellérendelő alkulatokat foglalja magába, ezek között mindössze két formát találunk: *ázik-fázik, csúszik-mászik*. Az ikes igékkel kapcsolatosan mindenképpen meg kell jegyezni azt a tényt, hogy az elmúlt évtizedek minden bizonnyal jelentősebb változást hoztak a ragozásuk szempontjából, amely jellemzően az ikes ragozási paradigma bizonyos helyeinek iktelenné válása felé mutat, illetőleg analógiásan az iktelen ragok mellett megjelenhetnek az ikes formák is. Ennek az átrendeződésnek a korpusz-alapú felmérése azonban a jövő feladata kell, hogy legyen.

3.2.2. A főnevek

A névszói ragozási paradigmák ugyancsak 20 nagy típust sorakoztatnak fel. Alapvetően ebbe a kategóriába főnevek és melléknevek tartoznak, mégpedig a következő rendszerben: az 1–10-es főnévi, a 11–20-as melléknévi paradigmákat tartalmaznak. Mivel a kettős szófajtság a főnevek és a melléknevek esetében alapvető grammatikai jelenségnek mondható, így a következőképpen jár el a szótár: abban az esetben, ha a főnév és a melléknév ragozási paradigmája eltér, két kód szerepel az adott alak mellett szófaji megkülönböztetéssel. Ha azonban a mel-

léknévnek nincsenek tipikus melléknévi alakjai, azaz nem látható el a modalis-essivusi raggal, és nem fokozható, akkor a kettős szófajú alak egyetlen kódot kap, a főnévét. Akkor viszont, ha a melléknév csak jelzői szerepben realizálódik, az Elekfi-szótár a nulla, azaz a ragozhatatlanságot jelölő kódot adja a címszónak, például: *beavatkozási*. Tehát például, mivel az *életmentő* vagy a *dór* címszó kettős szófajúként nem rendelkezik jellegzetes melléknévi paradigmaticus alakokkal, a főnévi kódot viseli mind a főnévi, mind a melléknévi a címszó. Ha egy melléknév csak főnévi paradigmaticus megvalósulásokkal bír, például *drótszörű*, akkor a melléknév főnévi kóddal rendelkezik.¹⁶

A főnévi ragozási paradigmák között az 1–4-es kódok tartalmazzák az egyalakú töveket a következőképpen: 1. a változatlan magánhangzós tövűek (*hajó*), 2. a mássalhangzós végű nyílt előhangzósak (*ház*), 3. a mássalhangzós végű zárt előhangzósak (*mondat*), 4. a 2-es csoport azon tagjait tartalmazza, amelyek pusztá tárgyraggal realizálódnak (*lakás*). Az 5-ös típusba a többeseji időtartamot váltakoztatók (*madár*), a 6-osba a tövégi időtartamot váltakoztatók (*moha*), valamint az egyes szám birtokos személyjeles alakjukban *ó-a*, *ő-e* váltakoztatást mutatók (*ajtó*), a 7-esbe a hangzóhiányos változatúak (*alkalom*) tartoznak. Ebben a felosztásban egyedül a 6-os csoport vet fel kérdéseket. Amíg az *a* és az *e* végű főnevek a tövégi nyúlást a legtöbb paradigmaticus alakjukban mutatják, addig a *mező~mezeje* típus egyetlen paradigmaticus helyen hozza az alternációt, kevés szóegyeddél rendelkezik, jellegzetesen megjelenik a szabad alternáció jelensége (*mezeje~mezője*), és vélhetően a kisszámú csoport több tagja az egyalakúsodás felé tart, akár a szóhasadás miatt (*apraja~aprója*), akár mert az főváltozat mellől a mai sztenderd nyelvhasználatban kihalt a mellékváltozat (*tinója~*tinaja*). Ebből következően nem tartható szerencsésnek az, hogy ugyanazon a paradigmakódon szerepelnek, eltérő alkóddal, célszerűbb lett volna külön kezelni őket, még akkor is, ha ez a csoport nagyon kevés taggal rendelkezik. A 8-as típus heterogén jellegű, a közös pont, hogy ide a *v-s* főnévtövek kerültek, ez esetben a közös kritérium, a *v* betoldódása miatt relevánsan. A *v* tövű főnevek minden csoportban rendkívül kevés egyedszámmal rendelkeznek. A Magyar grammatika alapján (Keszler 2017: 178–9) az úgynevezett csupán *v-s* csoportban mindössze egyetlen főnév található a magánhangzós végűek között: *mű*, és egyetlen a mássalhangzós végűek között: *mag*; az időtartam-váltakoztató *v*-sek közé a *ló*, *kő*, *tő*, *cső*, *szű*, *fű*, *nyű* és a *lé*; a hangszínt és időtartamot váltakoztató *v*-sek közé a *hó*, a *hő*, a *tó* és a *szó*; a véghangzóhiányos *v*-sek közé pedig a *daru*, *falu*, *odú* és a *tetű* főnevek.¹⁷ Ezeket még kiegészíthetik a melléknévből főnevesült alakok, különösen az összetételek, például: *közjó*. Valamint a ragozási szótár paradigma-címszavai között szerepel

¹⁶ A nagyszótári kódolás során az egyik első módosításunk a 0 kódú melléknéveket érintette, amelyek az Elekfi-szótár szerint tehát csak jelzői szerepben jelennek meg. Mivel azonban semmi nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a jelző értelmezői szerepbe kerüljön, így ez azt is jelenti, hogy lehetőség van a főnévi ragok megjelenésére. Ebből következően a ragozási szótár 0 kódú melléknéveit a megfelelő főnévi kóddal látjuk el.

¹⁷ A *v-s* tövek jó részét erősen jellemzi a szabad alternáció jelensége, különösen a birtokos paradigmákban, ebből következően a hasadásos alakok létrejötte, lásd például: *daruk~darvak*. A szabad alternánsok jelenlegi nyelvváltozati felmérését mindenképpen érdemes lenne elvégezni nagyobb korpuszon.

még a *poflé* 'pofon' főnév, amely elavult alakká vált, a sztenderdnek legalábbis nem része.

A 9-es számjelzésű főnévi paradigmakód címkéje a szótárban: „Rendhagyó főnevek”. Ahogy az igéknél is látható volt, ebben az esetben is erősen heterogén csoportról van szó. Érdeemes végignézni az alparadigmák alappéldáit tanulságképpen, ugyanis részben szemléltetik azt is, hogy a szótárt, megtartva alapelveit és a rendszerszerűségét, érdemes lesz a jövőben a korpuszadatok segítségével korrigálni, ahol szükséges. A 9-es csoportba tartozó alparadigmák némileg rendszer nélkül következnek egymás után, ezt a veláris változatokon mutatom be: az első az *anya* főnévvel reprezentált típus (9A1), amely a leíró nyelvtanokban „keverék” változatként jelenik meg (pl. Keszler 2017: 174). Ez ebben az esetben azt jelenti, hogy a főnév két tőtípus sémáját mutatja, külön paradigmatis helyeken: *anyát*, de *anyja* (vagyis tövégi időtartamot váltakoztató, illetve véghangzóhiányos változat is megjelenik a ragozási sorban). A 9A10 és a 9A11 jelzések az *édesanya* és az *ősanya* mintákkal szolgálnak, amelyek elkülönítése alapvetően kérdésesnek tűnik a feltüntetett szabad alternációs és gyakorisági adatok alapján. Ebbe a mintába sorolható továbbá a 3., a 12. és a 13. alkód is: *bátya*, *városatya* és *nagybátya*. A második és a harmadik minta az *ifjú* és a *fiú*, amelyek véghangzóhiányosak, a *fiú* esetében a szabad alternánsok azonban erős hasadást mutatnak: *fia*–*fiúja*, így ennek a paradigmának az ilyen megjelenésű létjogosultsága ma már megkérdőjelezendő. A 4. alkód a *moholy*, amely a hangzóhiányos, hangátvetéses változat veláris reprezentánsa, ma már erősen elavult jelleget mutat (ezek az alakok jellemzően és kis számban a palatális megvalósulások közé tartoznak). Az 5–8. alkódok a *h* végű főnevek árnyalatnyi eltéréssel rendelkező típusait mutatják: *padisah*, *oláh*, *moh* (ugyancsak erősen elavult példa) és *juh*.¹⁸ Végül 9A9-es jelzéssel a *száj* főnév szerepel, amely vélhetően teljesen egyedi típust jelent a birtokos paradigma alakváltozatai miatt: *szám*, *szád*, *szánk*, *szátok* (párhuzamosan szabad alternánsokkal: *szájam*, *szájad*, *szájunk*, *szájatok*).

Az utolsó, 10-es típus a főnevek között az igéknél már megismert kettős ragozású alakokat hozza: ebben az esetben a laza mellérendelő formák mellett (*ág-bog*, *út-mód*, *ország-világ*) sajátos összetételek szerepelnek, ahol az előtag birtokos személyjeles formaként reprezentálódik (*húgomasszony*, *komámuram*, *urambátyám*), illetve olyan összetételek, amelyekben az előtag is megkapja vagy megkaphatja a birtokos személyjeleket, ezek jellemzően testrészek: *kézfej*, *fültő*, *körömhegy*.¹⁹

¹⁸ A néma *h* végű főnevek mai megítélését, ebből következően a ragozási szótárban megjelenő ragozásuk felülbírálását jól illusztrálja az a tény, hogy a 2016-ban megjelent helyesírási szabályzat 12. kiadása, a *h* hangzósodása okán megengedi a *juhhal* alakváltozatot a *juhval* mellett (vö. AKH¹²).

¹⁹ A sztenderd helyesírás szerint a birtokos személyjeles alakok ezekben az esetekben szerkezetek, hiszen különírandók: *kezem feje*, *füled töve*.

3.2.3. A melléknevek

A melléknevek kategóriája ugyancsak 10 alparadigmával rendelkezik: 11–20-as. A rendszer meglehetősen eltéréssel épül fel ahhoz képest, mint ahogyan az ige és a főnév esetében láttuk. A mellékneveknél az első öt (11–15-ös), majd a 17-es és a 18-as alcsoport adja az egyalakú tövek kategóriáit a toldalékmorfémák kapcsolódásának a függvényében. A 11-es típus a változatlan magánhangzós tövű mellékneveket (*bohó, fertőző*), a 12-es a nyílt előhangzójú mássalhangzós tövűeket (*híg, nyers*), a 13-as a zárt előhangzójú mássalhangzós tövűeket (*arab, szent*), a 14-es a pusztá tárgyragos mássalhangzós tövűeket (*kaján, csenevész*) tartalmazza. Ezek a csoportok tehát nagyobbbrészt korrelálnak a főnevek megfelelő alcsoportjaival, a 15-ös kategória azonban eltér: a mássalhangzós tövű fakultatív előhangzójú tárgyragos mellékneveket foglalja magába, például: *alapos, alaposat, alaposít; íves, íveset, ívest*. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a szótár a tárgyrag szabad alternációját a melléknevek körében külön csoportként kezeli, és nem illeszti be a 12-es kategóriába, amely egyébként a legtöbb altípussal rendelkezik (34 db), de nem tartalmazza a tárgyragos alakok alternánsait felmutató alparadigmákat.²⁰ A 16-os kódszám megszakítja az egyváltozatú melléknevtövek sorát. Az ugyan nyilvánvaló, hogy a főnév és a melléknevtípusrendszere nem tér el kategóriáiban egymástól – ezért kezelik a leíró nyelvtanok egységesen névszótípusokként őket –, ám az is egyértelmű, hogy az arányok különböznek a két szófaj vonatkozásában. A fenti egyalakúak után tehát az Elekfi-rendszerben a tő végi időtartamot váltakoztató melléknevek következnek, azaz az *a* és *e* végűek (*lusta, hülye*), ebből következően ebben a csoportban nem létezik *C* és *D* alkód.²¹ Majd folytatódnak a magánhangzós végű egyalakúak, a 17-es csoport az ingadozó többesű (*hiúk v. hiúak*) és a rendhagyó fokozású (*legalsó, legfelső, legbelső*) alakokat tartalmazza, a 18-as pedig a magánhangzós tövű, előhangzós többes számú mellékneveket (*i, ú/ü, jú/jű* végűek), például: *igaziak, keserűek*, illetőleg szabad alternációval: *sűrűek v. sűrűk*. A 19-es típusban találjuk meg az összes olyan melléknevet, amelyek a tő végi időtartamot váltakoztatókon kívül váltakozó tövűek: a véghangzóhiányosakat (*hosszú, lassú*), a hangzóhiányosakat (*bátor; számár*), a többeseji időtartamot váltakoztatókat (*nehéz, elég*); a *v-s* változatúakat (*bő, vérbő*), továbbá a *h* végűeket (*oláh, cseh*), valamint több olyan melléknevet, amelynek ide sorolása erősen kérdéses: pusztán erősen hiányos voltak vagy rendhagyó fokozásuk indokolja ezt, és teszi így a kategóriát túlságosan is heterogénné, például: *távolabbi, közeli, könnyed, kicsi, különb, hű*. Végezetül a 20-as típus a már ismerős kettős toldalékolású alakokat hozza, amelyek alapvetően a mellérendelő és ikeresített formák, ám ezeken túl azok az összetett melléknevek is ide kerültek, amelyek esetében a fokozás az előtagon valósul meg, vagy ott is megvalósulhat, például: *jóakarátú, jobb akarátú; rosszindulatú, rosszindulatúbb* (v. *rosszabb indulatú*).

²⁰ A 12-es alcsoportban megvan a szabad alternáció jelensége, ám alapvetően a modális-essivi kategóriában: *csúfúl* (v. *csúfán*); *konokul* (v. *konokon* v. *konokan*). Ez ebben a formában a fent ismertetett alternáció tágabb értelmezésének felel meg.

²¹ Az egyetlen nem *a/e* végű melléknevtípus ebben a csoportban a *jó*, amely a fokozott alakjai miatt került a tő végi időtartamot váltakoztatók közé: *jobb, legjobb*.

3.2.4. Egyéb szófajok

A 21–36-os kódszámok az egyéb szófajokat foglalják magukban, itt is meglehetősen heterogén jelleggel, valójában a rendszerszerűséget is nélkülözve. Nyilvánvaló, hogy az alapszófajok között az ige, a főnév és a melléknév azok, amelyek ragozandó, illetve ragozható szóosztályok, a határozószó korlátozottan, a névmások pedig korrelálnak ragozás tekintetében a nekik megfelelő szófajokkal, ám legtöbbször ezt szuppletív módon valószínűsítjük meg. Így érthető, hogy a ragozási szótár a névmásokat, a határozószókat és a melléknevektől külön kezelve a számneveket az alapvető három szófajtól elválasztva illeszti bele a rendszerébe. Kevésbé érthető azonban az, hogy miért jelennek meg ebben a részben hiányos főnevek is, jöllehet a főnévi paradigmakódok között is szerepelt néhány hiányos alak.

A névmások ragozási paradigmáival külön nem foglalkoznak a leíró nyelvtanok. A szótár paradigmapéldái között több, különböző típusú névmás szerepel, például: *annyi, ki, néhány, oly, mindahány, mily, melyik, mely, mind, egyik-másik, az, egymás, olyan, ez, milyen, ilyen, némely, bármely, ekkora, maga, néhány, mi, ti, ő*; továbbá határozószóként reprezentálva a következők: *róla, rá, alá, nála, benne, neki, mellé, köribe, elibe, elébe, bele, erre, így, arra, oda, ide, onnan, akkor, addig, mikor, innen, eddig, ugyanide*. Ettől függetlenül vannak olyan névmások, jöllehet sokkal kisebb számban, amelyek a ragozási szótárban teljes főnévi kóddal rendelkeznek, például: *effajta* 6A, *enemű* 1C3 stb. Ez azt jelenti, hogy érdemes lesz a névmási rendszer ragozási paradigmáit újra megvizsgálni és vagy megfelelő elviség mentén szétválasztani a főnevek, melléknevek ragozását mutató, valamint a szuppletív formákat, vagy külön paradigmakódok alá rendelni a névmásokat.

Ugyancsak elvégzendő ez a vizsgálat a határozószókkal, amelyek nyilvánvalóan a 21-essel kezdődő kódszámú csoportok valamelyikébe tartoznak, hiszen alapvetően ragszilárdulásos alakok, így korlátozottan toldalékolhatók. A határozószók három nagy csoportba sorolódnak a szótár szerint: (1) a személyragos határozószók, amelyek között a mai leíró nyelvtanok kategorizációja szerint névmási elemek (határozószói névmások) is tartoznak, továbbá az olyan esetek, mint az *inaszakadtáig, magánkívül* és a *körömszakadtáig*, ahol a birtokos paradigma toldalékai jelennek meg az előtagon (*körömszakadtáig, magamonkívül*). (2) A fokozható határozószók, például: *távol, hátul, messze, lent, belül*. A határozószói névmások itt is megjelennek: *így, úgy*.²² Továbbá (3) a nem fokozható és a birtokos paradigmát nem reprezentáló határozószók, például: *délután, otthon, idebenn, haza*. Ebben a csoportban találunk névutói elemeket is: *után*. Ebben az esetben a közös morfológiai jellemző az, hogy ezek az egyedek ragos alakokban is megjelennek, természetesen a teljes névszói paradigma megvalósulása nélkül, például: *otthonról, délutánig, idebennről, hazáig, utánra*.

Vélhetően a leginkább revízióra szoruló kérdéskör a hiányos főnevek kategóriája a paradigmakódok között. Ezek a névmásokkal és a számnevekkel együtt

²² A névmási elemek valódi fokozhatósága erősen kérdéses, ugyanis a névmások egyik legjellegzetesebb grammatikai jellemzőjének azt tekinthetjük, hogy nem rendelkeznek bővítményekkel, valamint nem vesznek részt produktívan a szóképzés és az összetétel műveletében, továbbá a melléknévi formák nem fokozhatók (vö. Laczkó 2006).

alapvetően a következő formai kritériumok alapján realizálódnak: változatlan véghangzósok (pl. *anyagi, anyagiak; pari, pariban; nyúlcipő; lelki, lelkiek*); nyílt előhangzósok (pl. *ólomláb, paraszhajszál, színigaz, nadrágfék*); zárt előhangzósok (pl. *közböcsánat, életnagyság, alhatnék, tömegméret*); zárt előhangzósok pusztá tárgyraggal (pl. *közadakozás, földtávól, folyomány*); ingadozó tárgyragos formában vagy tárgyrag nélkül használatosak (pl. *közkívánat, félárbóc, árokszél*); tö végi magánhangzót váltakoztatók (pl. *őnagysága, kismiska, galambepe, örömszülő*); rendszerint csak birtokos személyjeles alakban használatosak (pl. *árnyoldal, hogylét, szülött, keresnivaló*), a birtokos személyjeles főnevek (pl. *járta, mivelta, kegyed, főztje, színe-java*); váltakozó tövűek, ahova az eddigiektől eltérő alakváltozatokat felmutató főnevek, névmások és számnevek tartoznak (pl. *közbizalom, félút, mesterkéz*); továbbá a kettős és belső toldalékolású névmások és hiányos főnevek (pl. *hazámfia, szavajárása, apraja-nagyja*). Már az illusztráló példák is jelzik, hogy ezekben a kategóriákban a példák alapos adatolására lesz szükség ahhoz, hogy a szótár ezen részét a mai nyelvallapothoz igazítva javítani lehessen, valamint a meglévő kategóriákat pontosítani tudjuk. Ehhez kiváló alapot nyújt a nagyszótári kódolási munka, hiszen a Nagyszótárban a ragozási szótár felhasználásával jelennek meg a morfológiai kódok az egyes szócikkekben.

4. A ragozási szótár és a Nagyszótár viszonya

A Nagyszótár az Elekfi-féle ragozási szótárt tekinti alapnak, amikor a szócikkek morfológiai információit rögzíti a megfelelő kódok formájában. A nagyszótári apparátuskötetbe belekerültek a ragozási minták és a ragozási táblák, itt lehet visszakeresni a kódokhoz tartozó pontos paradigmákat (Ittész főszerk. 2006: 803–1114). A kódolást eleinte Mártonfi Attilával közösen végeztük Elekfi Lászlóval konzultálva, később már konzultáció nélkül, és a munka azóta is folyamatos. Az alábbiakban ennek a közel 15 éves tevékenységnek a tanulságait foglalom össze.

A ragozási szótár és a Nagyszótár alapvetően két ponton kerül ellentmondásba egymással. Egyrészt, ahogy a fentiekben kiderült, a ragozási szótár egy adott szinten nyelvallapotot, az aktuális jelent kívánja reprezentálni, így merülhet fel például annak az igénye, hogy a mai nyelvallapothoz igazítsunk paradigmákat, ezzel szemben a Nagyszótár mint szótári műfaj történeti és leíró értelmező szótár egyben (Ittész 2006; Gerstner 2006). Ez azt jelenti tehát, hogy míg a ragozási szótár azt kívánná meg, hogy hozzáigazítsuk a jelenkori nyelvi állapothoz a megjelölt céljainak megfelelően, megjelentessük benne az időközben bekövetkezett változásokat, felvegyük az újonnan regisztrált formákat, és elhagyjuk az archaikussá vált vagy kiveszett alakokat, addig a nagyszótári kíváncsúság szerint a paradigmáknak együttesen kellene tartalmaznia a múltbéli és a jelenkori adatokat is. Másrészt, a ragozási szótár nem korpuszalapú, azaz leginkább a készítőik intuícióján alapult,²³ míg

²³ Elekfi László mindig feljegyezte, gyűjtötte, rendszerezte az újonnan adatolt alakokat, a ragozási szótárnak nem nyomtatott formában, hanem HTML-ként megvan a bővített, javított változata. A nagyszótári kódolási munkához ezt a verziót használjuk.

a Nagyszótárt szigorúan a korpuszalapúság, adatolás és az adatok precíz elvek szerinti kezelése jellemzi. Így természetes az, hogy az elemzés, az adatok szerkesztése során felbukkannak olyan formák, amelyek nem szerepelnek a ragozási szótárban, pontosabban egy-egy paradigmába az adott ige vagy névszó ezen alakok alapján nem sorolható be. Ilyenkor két lehetséges megoldás kínálkozik: vagy a paradigmát egészítjük ki, vagy a szónak új paradigmamintát alkotunk. Mindkét megoldásra bőven akadt példa az elmúlt időszakban, mégpedig úgy, hogy vagy régies alakokkal kellett kiegészíteni egy-egy paradigmát, vagy újabb alakok felvételére volt szükség.

Az intuíció és a korpuszalapúság kérdése nemegyszer ellentmondásba kerül: egyrészt a nyelvi intuíció, a nyelvhasználó tudássémája nem mindig feltételezi egy adott eset meglétét (amikor kizártnak tartjuk, hogy egy adott forma realizálódhat), ám a korpusz mégis igazolja a használatot, amely lehet korábbi, de lehet jelenkori is. Ez esetben a korpuszadatokat nyilván figyelembe vesszük a kódolás során. Másrészt – és ez nehezebb kérdést vet fel – az intuíció feltételezheti olyan alak meglétét, amelyet azonban a korpusz nem igazol (jellegzetesen ilyen eset például a melléknév fokozása: amikor a nyelvi intuíció alapján, potenciálisan fokozható melléknévre nincsen fokozott adat). Ez esetben a meglévő cédulaanyagban és az interneten érdemes adatot keresni, és a találat vagy találatok alapján eldönteni azt, hogy az adott esetet bele vesszük-e a paradigmatis alakok sorába, és eszerint történik a kód megállapítása.

A fenti két ellentmondás a két szótár között a gyakorlatban azt eredményezte, hogy több kötetben szükség volt a paradigmakódok, -táblázatok módosítására (vö. Elekfi–Laczkó–Mártonfi 2011; Laczkó–Mártonfi 2013; Laczkó 2018: 1191–202). A VII. kötet tartalmazza a legtöbb változtatást, többek között a javított paradigmásémákat, mind az ige, mind a névszók esetében. Az utóbbinál jelentősebb változtatást hajtottunk végre (vö. 4. táblázat).

4. táblázat. A névszóragozási paradigmák módosított beosztása

Alapvető ragos alakok	Birtokviszonyra utaló jeles alakok
0 alanyeset	11 egysz 1. sz-re vonatkozó alak
1 kétalakú helyhatározós esetek	12 egysz 2. sz-re vonatkozó alak
1.1 <i>-ba/-be</i> ragos alak	13 egysz 3. sz-re vonatkozó alak
1.2 <i>-ban/-ben</i> ragos alak	14 tbsz 1. sz-re vonatkozó alak
1.3 <i>-ból/-ből</i> ragos alak	15 tbsz 2. sz-re vonatkozó alak
1.4 <i>-nak/-nek</i> ragos alak	16 tbsz 3. sz-re vonatkozó alak
1.5 <i>-nál/-nél</i> ragos alak	17 egysz 1. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
1.6 <i>-ra/-re</i> ragos alak	18 egysz 2. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
1.7 <i>-ról/-ről</i> ragos alak	19 egysz 3. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
1.8 <i>-tól/-től</i> ragos alak	20 tbsz 1. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
2 háromalakú helyhatározós eset	21 tbsz 2. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
<i>-hoz/-hez/-höz</i> ragos alak	22 tbsz 3. sz-re vonatkozó alak tbsz-a
3 egyalakú határozóragos esetek	Egyéb jeles vagy ragos alakok
3.1 <i>-ért</i> ragos alak	23.1 <i>-é</i> birtokjeles alak
	23.2 <i>-é</i> birtokjeles alak tbsz

3.2	-ig ragos alak	24	-ú, -ü képzős mn
4	többalakú helyhatározós eset	25	mód- vagy állapothatározó alak
	-n/-on/-en/-ön ragos alak	26	középfok
5	kétalakú módhatározós eset	27	felsőfok
	-ul/-ül ragos alak	28	csak határozóraggal használatos középfok
6	írásban jelölt teljes hasonulással	29	csak határozóraggal használatos felsőfok
	illeszkedő ragú esetek	30	csak szjellel használatos felsőfok egysz. 3. sz.
6.1	-vá/-vé ragos alak	31	csak szjellel használatos felsőfok tbsz. 3. sz.
6.2	-val/-vel ragos alak	32	-szor/-szer/-ször ragos alak
7	tárgyeset		
8	tbsz		
9	-nként (v. -nkint) ragos alak		
10	-stul, -stül ragos alak		

A táblázatban a betűk számokra váltása pusztán technikai jellegű módosítás: mivel a részletes paradigmátáblákban számokat használtunk, át kellett váltani a jelölést a sematikus kiinduló táblázatban is. A vastagított elemek azonban már jelentősebb módosítások. Az első kettőt az indukálta, hogy a részletes ragozási sorokban szerepelnek ezek a formák, ám az alapvetésből kimaradtak. Ezek – ahogy a táblázatból is kitűnik – az -é jeles többes alakok (pl. *hajóéi*), valamint a csak személyjellel használatos felsőfokú többes szám harmadik személyű formák (pl. *legkülsőjük*). Ebből következően a számozás is csúszott a harmadik, a névszóragozási paradigmák speciális elemeinek beosztását bemutató táblázatban, amelyben a személyes névmási szuppletív alakok kaptak helyet (lásd a 3. táblázatot). A -szor/-szer/-ször rag felvételét pedig egyértelműen az indokolta, hogy a számnevek között automatikus toldalék, így része a ragozási sornak: *egyszer; kétszer; százszor; sokszor*; sőt a névmási rendszerben is megjelenik a mennyiségjelentésű névmások esetében, például a *hány* utótagon: *hányszor; valahányszor; akárhányszor*.

A változtatások alapvetően háromféleképpen történtek. 1. Módosítottuk a ragozási mintát vagy a paradigmátáblázat mintaszavát. 2. Új kódot vezettünk be, így új táblázatot készítettünk. 3. Meglévő táblázat és kód törlésére került sor.

4.1. Paradigmán belüli módosítás elsőként az ikes táblákat érintette. Az ikes ragozásban jelentősebb elmozdulások következtek be az elmúlt évtizedekben. Bár nyelvüvelő írások jelentek meg a témában, valódi felmérés, korpuszon, nem történt (vö. a BUSZI kapcsán Horváth–Reményi 1990). A Nagyszótár III. kötetében található meg azok a módosítások, amelyek az ikes paradigmákat érintették, és amelyekre az adatok alapján, valamint Mártonfi Attila korpuszon végzett felmérése alapján szükség volt. A 12-es, a 14-es, a 15-ös, a 18-as és a 19-es típusokat érintette ez a változtatás (Elekfi–Laczkó–Mártonfi 2011: 1026–8). A 14a1 kódú, *cuclizik* példát tartalmazó ragozási sor például kiegészült a következőkkel: az egyes szám első személyű, kijelentő mód jelen idejű alak iktelen formája mellé az adatok alapján belekerült az ikes alak is: *cuclizok* (v. *cuclizom*). Kihúztuk a 17.1, a 26.1 és a 36.1 paradigmikus helyeket, azaz a -lak/-lek ragos formákat kijelentő, feltételes és felszólító módban. Zárójelben, tehát ritka előfordulásúként

bekerült viszont a műveltető képzős megvalósulás: (*cucliztat*). Az ikéseket nemcsak paradigmán belüli módosulás érintette, hanem töröltünk kódokat, például a 14a3-at (*vásik*) és 14a4-et (*bujdosik*), ugyanis nem mutattak olyan eltérést, amely indokolta volna az önálló ragozási sor felvételét. Megváltoztattunk továbbá mintaszót is, a 14b8-ba például a *létezik* ige került az *érkezik* helyére (utóbbi másik paradigmakódba sorolódott az adatok alapján).

4.2. Szükségessé vált új táblák kialakítása is. Erre jó példa a 4A17, amelybe a *bál* főnév került. A korpuszadatok alapján a *bál* szó ragozása sajátos jellegzetességet mutat, igaz, különösen a régiségben. A mai sztenderd alakok mellett a következő paradigmatis helyeken adathozható előhangzóval kapcsolódó forma is: tárgyeset (*bálat*), többes szám (*bálak*), nyílt előhangzó a zárt mellett a *-ként* és a *-stul/-stül* ragos alakokban (*bálonként, bálanként; bálostul, bálástul*), továbbá a birtokos személyjeles paradigma több helyén: *bálom (bálam), bálotok (bálatok)*, illetve a *-jai/-ai* birtoktöbbségitő jel párhuzamos előfordulása is kimutatható: *bál-jaim (v. bálaim)*. Ugyancsak új kódot kapott a *bútor* új ragozási sorral: 4A17, néhány példával bemutatva: *bútort (v. bútrót), bútorok (v. bútrok), bútora (v. bútorja v. bútra)*. Az igék között újdonság a 3b12-es kód létrehozása a *kering* példával. Ebben az esetben főként az volt az új kód létrehozásának az oka, hogy a szabad alternáció jelensége sajátos módon jelent meg az adatok között az alábbiaknak megfelelően, néhány példával illusztrálva: *keringsz (v. keringesz), keringenek (v. keringnek), keringtem (v. keringettem [ë]), keringenék (v. keringnék)* stb. Sor került új kód létrehozására a hiányos ragozású főnevek, névmások és határozószók között is, ilyen például a 34A12A, az *életfogytiglan* mintája: ragos alakjai kizárólagosan – és ez nem illett bele egyik meglévő mintába sem –: *életfogytiglanra, életfogytiglanig*. A további új paradigmákat részletesen lásd a Nagyszótár III. és V. kötetében.

4.3. Ahogy az ikes igék kapcsán már volt róla szó, paradigmasorok törlésére is sor került. Néhány további példa a névszók köréből. A VII. kötetben töröltük a 6B6 kódot, amely az *elseje* mintája volt. Ezt a lépést azért kellett megtenni, mert az *elseje* az *első* számnév birtokos személyjeles alakjaként adathozható, nem pedig önállóan. A legtöbb törlés a 20 feletti paradigmakódok között történt. A 28A9 a *legalja*, a 30B5 a *mink* mintája volt, ez utóbbi belekerült a *mi* névmás ragozási sorába szabad alternánsként; stb. A törölt paradigmák ugyancsak részletesen megtalálhatók a Nagyszótár III., V. és VII. kötetében.

5. Összegzés

A Nagyszótár alapkoncepciója szerint feltünteti a szócikkekben a morfológiai információt a ragozásra vonatkozóan, és ehhez az Elekfi-féle ragozási szótárt alkalmazza. Annak ellenére, hogy feszültség van a két szótár között a leíró és a történeti vonatkozásban, valamint az intuitív adatkezelés és a korpuszadatulás között, azt azonban mindenképpen le kell szögezni, hogy a tipikus, jellegzetes

ragozási mintázatok vonatkozásában a ragozási szótár kiválóan alkalmazható. A leíró kontra történeti ellentmondást úgy lehet kiküszöbölni, hogy a régies, archaikus, esetleg már kiveszett alakokat szabad alternánsként kezeljük, és amennyiben szükséges felvesszük a paradigmatis alakok közé zárójelben, ezzel is jelezve a ritkább előfordulást. Az intuíció kontra korpusz feszültség pedig olyan módosításokat és változtatásokat eredményez, amelyek nemcsak efféle megoldásokat tesznek szükségessé, hanem új ragozási sorok felvételét vagy a régiek történetét is eredményezhetik. A nagyszótári munka előrehaladásával lassanként azonban úgy tűnik, hogy egy olyan ragozási szótári verziót tudunk kialakítani, amely a továbbiakban már lényegesen kevesebb módosítást, változtatást fog okozni. További hozzájárulás lehet ennek a munkának, hogy az Elekfi László által megszerkesztett ragozási szótár frissített, módosított változata is megszülethet a későbbiekben.

SZAKIRODALOM

- A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016.
- A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. (ÉrtSz.) Főszerk.: Bárczi Géza – Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Antal László 1960. Hány esete van a magyar főnévnek? *Magyar Nyelv* 56: 52–7.
- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *Nyelvtudományi Értekezések* 29. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Balogh Judit 2017. A névszóragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 182–205.
- Berrár Jolán 1975. Morfológiai szerkezetek, szintaktikai szerkezetek. *Magyar Nyelv* 71: 35–40.
- Deme László 1969. *Az általános nyelvészet alapjai*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava.
- Deme László 1987. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Elekfi László – Laczkó Krisztina 2006. Tájékoztató a ragozási táblázatok használatához. In: Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára* I. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 799–801.
- Elekfi László – Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2011. Ragozási Táblázatok. Tájékoztató. In: Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára* III. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1023–32.
- Gerstner Károly 2006. A magyar nyelv nagyszótárának áttekintő története. In: Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára* I. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 10–7.
- Horváth Vera – Reményi Andrea Ágnes 1990. Az ikes ragozásról. In: Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok. Linguistica Series A. Studia et Dissertationes* 3: 9–19.
- Ittész Nóra 2006. Tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről, szerkezetéről és használatának módjáról. In: Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára* I. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 25–50.
- Ittész Nóra főszerk. 2006. *A magyar nyelv nagyszótára* I. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Keszler Borbála 2017a. Az ige-tövek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 94–102.
- Keszler Borbála 2017b. A névszótövek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 174–81.
- Kiefer Ferenc 1987. A magyar főnév esetei. *Magyar Nyelv* 83: 481–6.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 187–292.

- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2013. Ragozási táblázatok. Tájékoztató. In: Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára V*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1239–41.
- Laczkó Krisztina 2017. Az alaktan tárgy és alapkategóriái. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 37–50.
- Laczkó Krisztina 2018. Ragozási táblázatok. Tájékoztató. In: Ittész Nóra (főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára VII*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1191–202.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 503–662.
- Lotz János 1974. A magyar nyelv grammatikai kategóriái. *Nyelvtudományi Értekezések* 83. Akadémiai Kiadó, Budapest, 344–7.
- Magyar nemzeti szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>.
- Papp Ferenc 1969. Tő, rag és ami köztük van. *Magyar Nyelv* 65: 33–9.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 43–70.
- Velcsov Mártonné 1988. A szövelemek általános kérdései. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 85–113.

Laczkó Krisztina
egyetemi docens
ELTE BTK

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

Lessons drawn from the use of the Hungarian Dictionary of Inflectional Paradigms

Elekfi's dictionary of inflectional paradigms was published in 1994 and is a unique accomplishment in Hungarian lexicography as it contains comprehensive inflectional information with respect to the Hungarian word stock on a formal basis, in the form of elaborate inflectional paradigms. At the beginning of the project leading to the Comprehensive Dictionary of Hungarian, Elekfi's dictionary was taken to be the basis of the assignment of words to inflectional paradigms, and the actual paradigm tables and codes were used directly and included in the first volume of the Dictionary that we called the apparatus volume. The paper discusses the aims, structure, and data management of the inflectional dictionary and confronts all that with its applicability in the Comprehensive Dictionary. It also discusses ways of coming to grips with the double tension between the two dictionaries (descriptive vs. historical character, and intuitive data management vs. the use of corpus data), including the modifications that had to be made in the paradigm tables of the dictionary. The results are illustrated by a large set of examples.

Keywords: dictionary of inflectional paradigms, comprehensive dictionary, paradigms, encoding, descriptive and historical aspects, intuitions vs. corpus data.

Ígék és igei szerkezetek ábrázolása A magyar nyelv nagyszótárában

1. Bevezetés

1966-ban Országh László szerkesztésében jelent meg a hétkötetes értelmező szótár (ÉrtSz.) készítésének lexikológiai-lexikográfiai tapasztalatait összefoglaló Szótártani tanulmányok a szótár munkatársainak írásaival. Ebben Elekfi László két nagy tanulmányával is szerepel: a köznyelvi kiejtés szótári ábrázolásának a problematikáját tárgyaló írása mellett itt közölte Az ígék szótári ábrázolása című munkáját. Abban, hogy a tanulmánykötetben Elekfi foglalkozott e kérdéssel, bizonytalansággal mondattani érdeklődése és ígékkel kapcsolatos korábbi vizsgálódásai is közrejátszottak,¹ hiszen az ÉrtSz. szerkesztői számára nem ő, hanem Kelemen József dolgozta ki a szótár „tartalma megszerkesztésének” elvi alapvetését és a szempontrendszert, amelyre a szótár készítői a jelentések és a jelentésárnyalatok szétválasztásában, a jelentésszerkezet, valamint az értelmezések kialakításában támaszkodtak (Kelemen 1951–52: 1). Elekfi László tanulmánya és Kelemen József szinte monografikus súlyú kézírata – amelynek jó ötöde tárgyalja az ígék – egyaránt fontos és bizonyos szempontból egymást kiegészítő forrása volt az Nszt. szerkesztési koncepciójának. Dolgozatomban áttekintem az ígék szótári feldolgozásának legfontosabb szempontjait Elekfi László megközelítésében, illetve hogy az Nszt. milyen módon szabályozta általában az ígék lexikográfiai feldolgozását és speciálisan az Elekfi által is kiemelten kezelt igei vonzatstruktúrát.

2. Az Elekfi-féle megközelítés

Elekfi László tanulmányában abból indul ki, hogy a főnévvel szemben, amely a legfontosabb a fogalmi tartalmak jeléül szolgáló szófajok között, az ige komplex jellegű, ezért szótári „értelmezése nem merülhet ki a cselekvésfogalom lexikon-szerű ábrázolásában” (Elekfi 1966: 183). Ellenkező esetben a szótár az „igének csak a beszédől, a mondattól elvonatkoztatott fogalmi tartalmára volna tekintettel, nem pedig a mondatban szereplő verbum finitum formájára. Pedig épp ez a forma az, aminek igen fontos nyelvtani szerepe van, mert gyakran ez teszi a mondatot is szerves egésszé” (Elekfi 1966: 183). Ezért az ige szótári értelmezésének kettős feladata van: egyrészt besorolni azt valamely tágabb, „általánosabb történekkategória (genus proximum) körébe”, illetve „bemutatni nyelvtani szerepét”, elsősorban azt, hogy önállóan, illetve egy vagy több főnévvel alkot-e mondatként vagy annak vázaként használható szintagmát (Elekfi 1966: 184). A dolgozat további két

¹ Tanulmányában utal Az ige alanya és az alanytalan ígék című 1956-os és A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó című 1957-es írására.

fejezete – Az ígék jelentéstani kategóriái (Elekfi 1966: 184–94), valamint Az ige mint szintagma-tag (Elekfi 1966: 194–214) – az ígék lexikográfiai leírásának e két funkcióját tárgyalja az ÉrtSz. több száz igéjének, pontosabban igei jelentésének aprólékos elemzésével. Az alábbi ismertetés e két fejezetre támaszkodik.

A szemantikai elemzés, az igei jelentések kategorizálása azért sem triviális dolog, mert – ahogy Elekfi László megállapítja – „[á]ltalánosabb fogalomköri besorolást, kategóriamegnevezést az ÉrtSz. nem az ígék, hanem az *-ás*, *-és* (és némely *-tal*, *-tel*, esetleg *-at*, *-et*) képzős származék értelmezésében használ”, az igét viszont „rendszerint körülírt szinonimával értelmezi, olyan rokon értelmű ige segítségével, melynek használati köre, jelentéstartománya vagy azonos nagyjából az ige címszóéval, vagy csak alig nagyobb nála” (Elekfi 1966: 184). Hogy a legáltalánosabb fogalmi besorolás, amely tipikusan főnévi természetű, az adott ige nomen actionisának szócikkében lelhető meg, persze magától értetődő, hiszen a szótárban az értelmezett szó és az értelmezés szófaji megfeleltetésétől csak kivételesen és szabályozott módon lehet eltérni. Elekfi László a jelentéstani besorolás során egyrészt számba veszi a nomen actionisok értelmezéseiben használt fogalomköri megnevezéseket, és e főnevek alapján kilenc fő kategóriát állapít meg (cselekvés, állapot, jelenség stb.). Másrészt megvizsgálja az ígék értelmezésében használt szinonimákat, rokon értelmű szavakat, majd az azok definíciójában használt igéket, illetve az így kirajzolódó, a szűkebb jelentéskategóriájútól a tágabb felé haladó szósorokat, „szinonimaláncokat”. Ilyen módon az értelmezésekből kirajzolódó szinonimaláncon haladva az ige jelentését vissza lehet vezetni valamely igei fogalmi kategóriára. Ennek az eljárásnak az eredményességét valójában a szinonimitásnak az a fajta laza értelmezése teszi lehetővé, amelyre a fenti mondatban Elekfi utal az ígék értelmezési gyakorlatával kapcsolatban: lábjegyzetben meg is jegyzi, hogy a *szinonima* szót tanulmányában a legtágabb értelemben használja (Elekfi 1966: 186). A nomen actionisok, illetve a szósorok vizsgálatával kirajzolódó ige kategóriák egymásra vetítésével alakítja ki Elekfi László azt a táblázatot, amely összefoglalja az igei szófaj jelentéstani fő- és alkategóriáit, a „legmagasabb körű szinonimákkal” jellemezve ezeket (vö. Elekfi 1966: 191–2).

Az ige szintagmatikus viszonyait és lexikográfiai ábrázolásának lehetőségeit az ÉrtSz. példáinak segítségével bemutató fejezet élén Elekfi László kiemeli a magyar szótárírási hagyománynak azt a Kresznerics óta élő sajátosságát, hogy „az ígék a szótárban egyes 3. személyű alakjukban szerepelnek, mint amely legtöbbször azonos az ige tőalakjával. A *verbum finitum* alakban való szótározásnak megvan az a nagy előnye az idegen nyelvű szótárak infinitivusi címszóalakjával szemben (mint erre Ország László is rámutat itt: ALH. 1960: 234), hogy az igét a maga mondatalkotó funkciójában, mondatszerű szókapcsolatokban, tehát valószínű nyelvi szerepében tudja szemléltetni. A magyar szótári technika így lehetőséget ad nemcsak arra, hogy az ige tipikus tárgy- és határozóvonzatait feltüntesse – ezt nagyobb külföldi szótárak is megtették [...] –, hanem arra is, hogy az ige leggyakoribb vonzatát, az ige alanyát is jellemezze” (Elekfi 1966: 194).²

² Kresznerics Ferenc Magyar szótárának bevezetőjében jól kirajzolódnak azok a vonások, amelyek alapján e szótárt korszakhatárnak tekinthetjük a jellemzően szömegfeleltetésekkel operáló szótárak és az értelmező

Tanulmányában Elekfi László nemcsak a szinonima, hanem a vonzat fogalmát is tágan, de legalábbis tágabban értelmezi, mint az Akadémiai nyelvtan, amely az úgynevezett állandó határozókat tekinti vonzatnak. Ezek a följük rendelt igével vagy névszóval nem csupán szintagmatikus kapcsolatban vannak, hanem erős lexikai kötöttséget mutatnak, és a fölrendelt szó adott jelentésében mindig ugyanolyan határozóragos vagy névutós alakjukban jelennek meg (vö. MMNyR. 1966: 251). Elekfi olyan névszót vagy határozószót tart vonzatnak, „amely meghatározott alakban kapcsolódik egy másik szóhoz (igéhez, igei névszóhoz, melléknévhez) vagy úgy, hogy nélküle nincs meg az a jelentése, mint a szintagmában, vagy úgy, hogy az illető szófajnak csak bizonyos (jelentésstanilag kötött) kategóriáihoz járulhat. Ige mellett vonzatnak tekintjük az olyan névszót, (elsősorban főnevet), amely csak igével állhat kapcsolatban, mint például a tárgy [...] – Vonzat az alany is, mert igével kapcsolatban sajátos jelentéstöbbletet kap” (Elekfi 1966: 195). Elekfi a határozók közül az igei fölrendelt tagot feltételező kinetikus határozókat vonzatnak tartja, a nem igei szerkezetekben is előforduló statikus hely-, idő- stb. határozókat azonban szabad határozónak, és nem különböztet meg szemantikus és aszemantikus vonzatokat.³

Az igék, igei jelentések vonzatstruktúrájának osztályozásához Elekfi – Szalai Sándor egy előadására hivatkozva (vö. Elekfi 1966: 196, lábjegyzet) – a „prédikátumfüggvény” kifejezést használja, és az adott igei jelentéshez „szükséges” vonzatok mintázata alapján megkülönbözteti az egy-, a két- és a háromváltozós predikátumfüggvények igéit. Jóllehet az igék e három típusba sorolásakor nem tekinti irányadónak az ige mellett esetlegesen megjelenő bővítményeket, az egyes igék elemzésekor, illetve a kategóriák finomhangolásánál azonban tekintettel van ezekre is, sőt ha lehet, arra is, hogy az ige szintagmatikus kötöttségei hogyan függenek össze a fogalmi igekategóriákkal.

Az elemzés alapján kirajzolódik, hogy az egyváltozós predikátumfüggvények igéi mellett szükséges vonzatként rendszerint alany áll,⁴ például: *létezik, nincs, történik, zongorázik, fésülködik, kondul*, de akadnak olyan igék is, amelyek mellett az alany az esetleges, és a határozó a szükséges vonzat, például: *jár vmi felé (az idő)*, vagy váltakozhat az alany és a határozó (pl. *futja vmi* vagy

szótárak korszaka között. „Ha ige jött a tollam alá, meg hordoztam a’ harmadik Rag-táblán, különösen pedig a’ határozójit is föl jegyezgettem, mert ezekkel az ige’ értelme nem csak meg határozatik, és bizonyos tárgyra lekötetik, hanem módosítatik is [...]. Tudni való, hogy az ige nálunk három formában jelenik meg: RIDEG [ti. általános ragozása], RAGOS [ti. határozott ragozása], és Ikes [ti. szenvedő] formában, ezeket illik, sőt kell is a’ Szótár-írónak megkülönböztetni, ha értelem-zavarodást nem akar okozni. A’ külömbség ki tetszik a’ jelentő módban, és pedig a’ jelenvaló üdönek harmadik egygyes személyében, mint: Tud, tudja, tudatik. [...] Nagy gondatlanság volt a’ Szótár-íróktul a’ magyar igéket Deák kaptára ütni, és azokat vagy az első személyben, vagy a határozatlan módban föl jegyezgetni, így növekedett a homályos értelem kivált a’ magyar nyelv-tanulókra nézve” (Kresznerics 1831: XLVI–XLVII). Kresznerics mondatai nemcsak a verbum finitum alak használatának kiemelésében csengenek egybe Elekfi László gondolataival, hanem abban is, hogy az ige jelentésének megragadásában szükségesnek és fontosnak tartja a bővítményszerkezetét is.

³ Elekfi vonzattertelmezése valóban tágabb az Akadémiai nyelvtanénál, hiszen megfogalmazása nem határozói vonzatokat is megenged, és vizsgálatában foglalkozik az alannyal és a tárggyal is. S dolgozatának ugyan nem tárgya a melléknév, de a vonzat fogalmának tárgyalásakor megemlíti e szófajt is mint vonzat lehetséges fölrendeltjét. Ugyanakkor nem foglalkozik azzal, hogy főnevek bizonyos jelentéseiben is megjelenhet kötelező bővítmény – a birtokos jelző –, amely az adott lexéma lexikográfiai leírásában szintén nem kerülhető meg.

⁴ Az alanyt csak akkor tüntetem föl a példákban, ha esetleges vagy váltakozó bővítmény.

vmiből). Szintén ebbe az osztályba sorolja Elekfi bizonyos tárgyias cselekvő igék tárgy nélküli vagy tárgyatlan használatát, például *énekel* (ti. egész délután) vagy a *lát* egzisztenciális jelentése (ti. nem vak). A kétváltozós predikátumfüggvények igéinek második szükséges vonzata az alany mellett lehet tárgy (*csinál, mond, dobál, olvastat*) vagy határozó (*jut vhova, beáll vmibe, beágazik vmibe, fél vkitől, lesz vmiből*). Az elemzés nagyon részletező mind a tárgy, mind a határozók vonatkozásában, e két vonzat fogalmi tartalma, fajtája vagy adott esetben szófaja alapján is csoportosítja az igéket. A háromváltozós predikátumfüggvények igéi közé szintén tartozhatnak tranzitív és intranszitiv igék, ezek mellett tehát alany, tárgy, határozó (*bevon vmit vmivel, ellát vkit vmivel, készletet vkit vmire, köt vmit vhova*), illetve alany és két határozó állhat (*tartozik vkinek vmivel*), ez utóbbi ritka típus. Valódi négyváltozós igére Elekfi László a megvizsgált mintegy háromszáz ige között nem talált példát, csak olyan szerkezetekre, amelyekben a negyedik bővítmény valamilyen kötöttséget, frazeologizálódást mutat. Példaként a *hoz* ige *vkinek a vmijébe hoz vmit* képletű **II. 2. b.** ’(Vkinek tudatába) juttat vmit azáltal, hogy említi’ jelentését mutatja be. Ebben a szerkezetben a *vmijébe* elem „volta-képpen nem változó, hanem állandó (lexikológiai, verbálisan kötött) vonzat” (Elekfi 1966: 210).⁵

Elekfi László elemzésének végén megállapítja, hogy a vonzat „lexikológiai fogalom, tehát elsősorban a szótárak aspektusába tartozik. De olyan lexikológiai fogalom, amely a szótárt összeköti a szintaxissal”, és az igékre vonatkozóan fölteszi a kérdést: „egy-egy jelentése determinálható-e az abban a jelentésben szükséges és lehetséges vonzatok megadásával” (Elekfi 1966: 213). És jóllehet egyértelműen kimondja, hogy az ÉrtSz. a jelentések elhatárolásánál és meghatározásánál elsősorban nem szintaktikai szempontokra, hanem szemantikai – tárgyi-fogalmi – kategóriákra támaszkodott (vö. Elekfi 1966: 213–4), kiemeli a szintaktikai szempontok érvényesítésének gyakorlati lexikográfiai előnyeit.

3. Igék a Nagyszótárban

Mivel az Nszt. szerkesztési szabályzatának logikája alapvetően a szótári makro-, illetve mikrostruktúrára épül, nem szófajok szerinti bontásban kerülnek elő az egyes szófajokat, ezen belül az igéket érintő lexikográfiai kérdések, hanem a szabályzat tematikusan meghatározott különböző pontjain, a címszó, az alakváltozatok, a jelentésszerkezet, az értelmezés és a frazeológia összefüggésében.⁶

⁵ Az Nszt. sokkal szigorúbban kezeli a frazeologizálódás kérdését is, Elekfi példájában csak fogalmi, nem lexikális kötöttségről van szó, ezzel egyébként összhangban van a szótári feldolgozás módja, tudniillik az, hogy nem frazémaként, hanem szóadatként dolgozza fel az ÉrtSz. ezt a jelentést.

⁶ Említett kéziratában Kelemen József szófajonként, azon belül a fogalmi tartalom, illetve a használati kör eltérései szerint veszi számba a „jelentésváltozatok” típusait (vö. Kelemen 1951–52: 1).

3.1. Igék és igei származékok címszóra válása

Egy szótár tényleges címszólistájának összeállítását meg kell előznie annak, hogy a lexikográfus adott grammatikai és szemantikai elvek alapján meghatározza a lehetséges címszavakat, vagyis hogy milyen szófajú, milyen jelentéskörbe tartozó, mely szóalkotási módokkal létrejött, mely réteg- vagy csoportnyelvbe tartozó stb. lexémák, illetve milyen formában kerülhetnek címszói státuszban az adott szótárba. Az Nszt. szerkesztési szabályzata az igékkel kapcsolatban e megfontolás alapján szabályozza az igenevek, a deverbális képzett igék, a nomen actionis és bizonyos igei alaptagú szintagmák címszóra válását, valamint az igekötők és az igekötős igék viszonyát, címszavasításuk kérdéskörét.

Az igeneveket az Nszt. az igék szócikkében adatolja, önálló címszóra csak lexikalizálódott szófajváltás után válhatnak. Soha nem lesz címszó a főnévi igenév, de a szófajváltásra különösen hajlamos melléknévi igenevek, valamint a határozói és az igei igenév több szófajú címszóként bekerülhetnek a szótárba (pl. **adta** igei ign, mn és msz, **ajánlva** hat-i ign és hsz, **bővített** mn-i ign és mn). Az ilyen szócikkek első – igenévi – szófaja utalás az alapigére, amelynek szócikkében ebben az esetben kötelezően megjelenik igenévi példa is.

A passzív, a faktitív, a kauzatív és a ható ige abban az esetben lesz címszó, ha az alapigéből (közvetlenül) nem levezethető jelentésük ezt indokolja (pl. *méltóztatik, ugrat, buktat, lehet*; de nem címszó: *megíratik, borotváltat, ebédelhet*). Ezek a szabályalkalmazással létrehozott igék, amennyiben nem válnak önálló címszóra, – hasonlóan az igenevekhez – az alapige szócikkébe kerülnek adatként. Ezzel szemben a visszaható és gyakorító képzős igék az alapige adatolására nem használhatók, jelentésük, gyakoriságuk stb. okán önálló címszót alkothatnak, vagy a szócikk végén származékként utalhat rájuk a szótár.

Az *ás/-és* képzős főnevek csak akkor kapnak önálló szócikket, ha a nomen actionis jelentés(ek)től eltérő jelentést vagy jelentésárnyalatot hordoznak. Ilyenkor a szócikk 1. jelentése a nomen actionis jelentéseket fogja össze (pl. **adás** fn **1.** 'az *ad* igével kifejezett cselekvés' **2.** 'műsorközvetítés'). Az összevont 1. jelentésben csak egyetlen példamondat szerepel, az igei jelentésekből transzparens módon levezethető nomen actionis jelentések abszolút első adata. A ható igékből *ás/-és* képzővel létrehozott viszonylag ritka, de lexikalizálódott főnevek (pl. *lát-hatás, megélhetés*) viszont rendszerint önálló címszavak lesznek.

Azokat az igei alaptagú szintagmákat, amelyek a szinkroniában kizárólag állandósult szókapcsolatként fordulnak elő, a köznyelvi értelmező szótárak szintagmaként emelik címszóra (pl. *dugába dől, közkezen forog, vérszemet kap*). A történeti korpuszban azonban ezek névszói eleme rendszerint különböző paradigmikus alakokban és különböző igékkel szabad szókapcsolatnak tekinthető alakulatokban fordul elő, ezért igei szintagmák csak kivételesen válnak címszóra.⁷

⁷ Mivel az Nszt.-ben az igei alaptagú állandósult szókapcsolatok névszói elemük szócikkébe kerülnek, az igéknél csak frazeológiai utalás történik. A szótár szerkesztési szabályzata részletesen foglalkozik azzal, hogy milyen címszói formát alkalmaz a szótár a nem csupán frazémában, hanem szabad szókapcsolatokban szóadat-

Az igei szófaj vonatkozásában sajátos lexikográfiai problémát jelent az igekötős igék, illetve az igekötők kezelése. Az igekötők két vonatkozásban is fontosak az igék szótári ábrázolásában. Egyrészt az igekötők sajátos szimbiózisban élnek igéjükkel: önálló előfordulásuk – a metaadatoktól eltekintve – csak meghatározott kontextusban lehetséges, amely feltételezi az igét is (eldöntendő kérdésre adott igenlő válaszként a teljes igekötős ige megisméltése helyett). Lexikai és grammatikai jelentéseik is ebben az „együttállásban” realizálódnak, ugyanakkor az igekötői és az igei jelentések – akár ugyanazon igekötős igén belül is – hol transzparens módon kapcsolódnak, hol szétbogozhatatlanul egységes jelentést alkotnak. Másrészt az igekötőknek a (lativusi) helyviszony jelölése mellett az aspektus, az igei időviszony-jelentés és az akcióminőség jelölésében is fontos funkciója van. Nem lehet tehát az igekötőkről az igék nélkül gondolkodni, lexikográfiai megközelítéssel különösen nem. Természetes tehát, hogy a korpuszalapú Nszt. nemcsak az igekötős igei címszavakat, hanem magát az igekötői szófajt is igekötős igékkel adatolja. Hogy az igekötős ige mikor válik önálló címszóvá, az igekötő és az ige transzparens és szabályos összekapcsolódása esetén mely esetekben lehet az igekötő úgynevezett bokrosított szócikkének alcímszava, illetve miképp használható igekötői jelentés adatolására, részletesen szabályozza a szerkesztési szabályzat.

3.2. Igei alakváltozatok kezelése

Alakváltozat megjelenése természetesen nem csupán az igei szófaj sajátja, ugyanakkor az igei alakváltozatok bonyolultabb képletet mutatnak, mint a névszói változatok. Az úgynevezett hangalakváltozatok⁸ esetében magán- és/vagy más-salhangzó-fonémákban jelentkezik a különbség, morfémaokban nem (pl. *drágull, gondul, csipaszkodik*). Leginkább az igei szófajra jellemző jelenség, hogy töváltózat nem csupán bizonyos paradigmaticusan kötött alakokban tűnik fel (pl. az *sz ~ d ~ v* változat az *alszik, fekszik* stb. igék ragozási sorában), hanem E/3-ban, vagyis a szótári alakban is megjelenik a köznyelvitől eltérő vagy a köznyelvben csak kötött szótóként jelentkező forma (pl. *alapszik ~ alapodik, cipekedik ~ cipekszik, abajog ~ abajg*). A harmadik alakváltozati forma is az igei szófaj jellemzője: számos címszónak él grammatikai – morfématikus különbségű – változata, vagyis ikes és iktelen alakja (pl. *szörföz ~ szörfözik, gyón ~ gyónik* vagy a tö- és grammatikai különbséget is mutató *áramol ~ áramlik*).⁹

ként is előforduló névszók, illetve a csak az adott igével társuló úgynevezett unikális komponensek esetén (vö. Forgács 2003: 421–7).

⁸ A lexikográfia rendszerszemlélete és a szótári leírás szabályozottsága megkívánja, hogy ugyanazon lexéma alaki különbséget mutató változatait egyértelműen kategorizáljuk, és megkülönböztessük egymástól a pusztán írásképi különbségeket mutató (a régies helyesírású, a kis- és nagybetűhasználatban vagy az egybe- és különírásban eltérő vagy éppen fonetikus lejegyzést használó) írásváltozatot, a fonémán belüli hangszínváltozatot reprezentáló (pl. diftongusos vagy nyíltabb-zártabb magánhangzójú) ejtőváltozatot és a fonematikus eltérésű hangalaki változatot.

⁹ A szótári alakban megjelenő morfématikus különbség minden más esetben önálló címszót eredményez az Nszt.-ben.

Az adott lexémára jellemző, jól adathozható hangalaki, tő- és grammatikai változatokat az Nszt. kiemelheti a szócikkfejlétekben, de ezek csak abban az esetben válnak önálló címszavá, ha az adott alakhoz eltérő jelentés társul, tehát végbement a szóhasadás. Ez leggyakrabban tranzitív-intranszitiv jelentésmegoszlást mutató iktelen-ikes szópárok esetén fordul elő (*ágaz ~ ágazik, tör ~ török*), de egyéb jelentésselkülönülés is oka lehet (pl. a cselekvő jelentésű *hajol* és a mediális *hajlik* szópár is külön szócikkbe kerül). Az alakváltozatiság kérdése a képzőkkel kapcsolatban is fölmerül: ugyanannak a képzőnek a hangalaki változatai nem eredményeznek önálló címszót (*fogózkodik ~ fogódkodik*), de ugyanabból a tőből különböző képzőkkel létrehozott származékok akkor is külön szócikkbe kerülnek, ha szinonimikus jelentésűek (*gondolkodik ~ gondolkozik, síel ~ sízik*).

3.3. A vonzatszerkezet szerepe és ábrázolása a szótári leírásban

Jóllehet az értelmező szótár elsődleges feladata a szavak jelentéstartalmának kibontása, jelentéseik viszonyrendszerének ábrázolása és szókészleten belüli helyzetük, mozgásuk bemutatása, a szótárban föl kell tüntetni a szemantikai vonatkozású, jelentéshez köthető grammatikai sajátosságokat (túl a szófajnak mint a szó legáltalánosabb grammatikai jelentésének a megjelölésén). S fordítva is igaz: a szó grammatikai sajátosságai fontos támpontot adhatnak a jelentések elkülönítéséhez.

Igék esetében kitüntetett szerepe a szintaktikai viselkedésnek, – Elekfi szavával – a vonzatszerkezetnek van. Az Nszt. fegyelmezettebb az Elekfi László tanulmányának alapjául szolgáló ÉrtSz.-nél: 1. a jelentésszerkezet kialakításával és az értelmezést kiegészítő eszközökkel (ún. grammatikai minősítéssel vagy bizonyos szintaktikai szerkezetek kiemelésével) tükrözi azokat a szintagmatikus kapcsolatokat, amelyek a jelentések elhatárolásában fontosak, sőt magával a szótári értelmezéssel, annak mondatformájával is visszaadja azokat a – a szerkesztési szabályzatban pontosan meghatározott – szintagmatikus eltéréseket, amelyek fogalmi rokonság vagy azonosság esetén is külön jelentést vagy jelentésárnyalatot eredményeznek. Vagyis az értelmezett szó és a szintaktikailag megszerkesztett úgynevezett magyarázó-kifejtő értelmezésben használt kváziszinonima, rokon értelmű ige (vö. a már idézett megjegyzés a nomen actionisok és az ige értelmezésének különbségeiről, Elekfi 1966: 184) mondatbeli viselkedése lefedi egymást. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy az Nszt. – amely sokkal szűkebben értelmezi a szinonimitást, mint az ÉrtSz., illetve mint tanulmányában Elekfi – csak akkor használhat egyszavas szinonimikus megfeleltetést, ha nem csupán teljes fogalmi, jelentésbeli azonosság áll fenn, hanem az értelmezett és az értelmező ige szintagmatikus viszonyai is megfelelnek egymásnak. Abban az esetben, ha az értelmezett és az értelmező szintaktikai viselkedése eltér, az Nszt. csúcsos zárójellel úgynevezett körülíró-helyettesítő értelmezést alkalmaz.¹⁰ A kifejtő-magyarázó

¹⁰ Ezt az értelmezési formát az ÉrtSz. is használja formaszavak, névmások szócikkében, az Nszt.-ben igék és más fogalomszók értelmezésében sem ritka.

értelmezés használata így lehetővé teszi, hogy az értelmezett ige bővítménykerete tulajdonképpen bele legyen építve az értelmezésbe.

Az Nszt. a kötelező kötött bővítményt tekinti vonzatnak, a szabad, illetve nem kötelező bővítményeket – amelyek egyébként szintén bírhatnak jelentéselhatároló szereppel – nem emeli ki, illetve nem különíti el, hanem többnyire az értelmezésben utal rájuk határozatlan névmási formában. A különböző bővítményi szerepű vonzatok szótári ábrázolása eltér egymástól.

Az **alany** mint kötelező bővítmény gyakorlatilag soha sincs külön grammatikai formaként megjelölve a szótárakban, az alanyra vonatkozóan csupán a fogalmi különbségek jelennek meg az értelmezés részeként. Ezzel szemben grammatikai megjegyzésben jelzik a szótárak az alany alkalmi vagy rendszerszerű hiányát, illetve kötelező elhagyását, amely az úgynevezett alanytalan, illetve a lappangó-tapadásos alanyú mondatokra (vö. Kugler 2000: 412) jellemző. Ezt a bevett gyakorlatot követi az Nszt. is, például: **alkonyodik** tn ige (csak 3. sz-ben) **1.** (rendszer. alany n.) 'fokozatosan leszáll az esti szürkület; sötétedik, esteledik'; **áll**¹ ige **15.** tn (alany n. is) *vmire áll vmi* 'vminek az előjelét, várható voltát mutatja vmi': [a lóherét] estve kell el vetni, mikor az idő essőre *áll* | Hideg éjszaka volt, esőre *állt*, és ismeretlen vadon volt körülöttem az erdő.

A **tárgyi vonzatot** a tranzitivitás feltüntetésével (ts) jelöli az Nszt., és a tárgyasságban eltérő adatokat már csak az adatolási kényszer miatt sem vonja úgy össze, ahogy ezt az ÚMTsz., valamint az ÉKsz. teszi, például: **ijeszt** ts (és tn) ige. Egy ige tárgyas és a tárgyatlan használata tehát rendszerint külön jelentést vagy árnyalatot eredményez, ugyanakkor a jellemzően tárgyas igék is megjelenhetnek tárgyatlan használatban. Az Nszt. pontosan szabályozza, hogy a tárgy hiánya esetén mikor kerüljön tranzitív, illetve intranszitiv jelentésbe az adat, illetve milyen módon jelölje a szótár a tárgy hiányát. **1.** Ha egy ige jellemzően tárgyas jelentésében egyértelműen kontextuális okok miatt nem áll tárgy, minden megszorítás nélkül tárgyas minősítést kap. **2.** A tranzitív igei jelentés (tárgy n. [= nélkül] is) grammatikai megjegyzést kap, ha tárgy nélküli igenévi alak vagy úgynevezett implicit tárgyú, tevékenységet, munkafolyamat végzését jelölő általános ragozású ige szerepel az adatban (pl. *szerep olvasni, a megvásárolt áru, illetve a kocsmában felszolgál, egész délután arat*), de intranszitiv az ige úgynevezett egzisztenciális jelentése ('rendelkezik az igével kifejezett cselekvés, érzékelés stb. képességével'), például: *jól lát, beszél németül*. A határozott ragozásban álló, minden előfordulásukban tárgy nélküli igék a jelentés tárgyas (ts) minősítése mellett (beleértett hat [= határozott] tárggyal is) kiegészítést kapnak (pl. *nem aprózza el*), más esetben elmarad a minősítés, és (hat ragozású igealak tárgy n.) megjegyzés áll a jelentés élén (pl. *bírja a szíve, még elhúzza egy darabig*). **3.** Ha az alapjelentésükben tárgyatlan (pl. mozgást jelentő) igék mellett határozói értékű tárgy jelenik meg, kétféle megoldással él az Nszt. Ha a tárgy határozatlan névelővel vagy névelő nélkül jelenik meg (*egy hatalmasat ásít, nagyot alszik, egyet lép* stb.), akkor az adatok a tárgyatlan főjelentésben (tárgyragos határozóval is) kiegészítést kapnak, a határozott névelős tárgy igéje azonban tárgyas minősítéssel külön jelentésárnyalatba kerül, és (határozói értékű tárggyal) grammatikai megjegyzést kap (pl. *járja a várost*). Ez az eset megkülönböztetendő attól, amikor igekötő teszi tárgyassá

az eredetileg tárgyatlan igei jelentést, ilyenkor kiegészítő grammatikai megjegyzésre sincs szükség, például: a **be** igekötő 'cselekvést (végig) az egész területen végezve' jelentésében: *az egész világot bejárta, beutazta fél Európát.*

A **határozók** tekintetében az Nszt. két megoldással él. A szemantikus kötött bővítményeket (jellemzően ebbe a kategóriába tartoznak az Elekfi László által tárgyalt két- és háromváltozós predikátumfüggvények határozói példái) nem emeli ki külön a szótár, hanem az értelmezés mondatstruktúrájába építi bele, fogalomköri kötöttség esetén csúcsos zárójelben főnévi vagy határozószói mondatrészként, tágabb fogalmi kör esetén határozatlan névmással jelölve. Az aszemantikus kötelező kötött – a hagyományos nyelvtanok szerint állandó – határozót azonban önálló jelentés vagy jelentésárnyalat élén – az XML-formátumú adatbázisban külön tagben – kiemeli a szótár, például: **beszél** ige **1g.** ts *vmire beszél* 'rábeszél, szavaival rávesz vmire vkit'; **1h.** ts *vkire beszél* 'vmely dolgot v. cselekvést, magatartást) sok beszéddel ráerőltet vkire'; **bír** ige **5.** ts (*/nyj*) 'vki (vmely) test(rész)ét képes megfelelően használni, irányítani' **5a.** tn *bír vmivel (rég)* 'ua.'

A történeti anyagban természetesen nem mindig könnyű eldönteni, hogy a vonzatstruktúra változott-e az időben, illetve nem kötelező vagy nem kötött bővítményről van-e szó. Mindig külön jelentésbe kerülnek az adatok, ha tárgyi vonzat váltakozik határozói vonzattal, abban az esetben pedig, ha bővítmény nélküli forma is előfordul, rendszerint úgy dönt az Nszt., hogy nem emeli ki vonzatként az adott bővítményt, kerek zárójeles grammatikai megjegyzésben azonban megjelölheti a jellemző határozói esetet: **behódol** tn ige **2.** (rends. *-nak/-nek* ragos határozóval) 'vmely erős (érzelmi) hatásnak, szenvedélynek stb.) fenntartás nélkül enged(ve átadja magát)'. A képet még árnyalja, hogy – hasonlóan ahhoz, ahogy tranzitív jelentésben előfordulhat a tárgy hiánya – a határozói vonzat hiánya is megjelenthet a vonzatos igéknél¹¹, például: **beszól** ige **3.** tn *beszól vkinek* (vonzat n. is) 'bántó, es. kihívó megjegyzést tesz vkire': Az ausztrálok jól érzik magukat [a tenisztornán], lengetnek, énekelnek, *beszólnak*, felnevetnek, úgy viselkednek, ahogy kell, fesztelenek.

3.4. Szó, frazéma és a kettő határán

Az igék szintaktikailag és ebből következően gyakran alakilag is kötött bővítményei lexikálisan is kötöttek lehetnek. Az igéből és névszóból, ritkábban igéből és határozószóból álló állandósult szókapcsolatokat frazeológiai egységként dolgozza föl az Nszt., nem az ige, hanem a névszó vagy a határozószó szócikkében.¹² Az ige szócikkének végén frazeológiai utalás irányít el ahhoz a címszóhoz, amelyben az adott állandósult szókapcsolat megtalálható.

Az ige szócikkébe kerülnek a vonzat és állandósult szókapcsolat határán álló *magát* tárgyas szerkezetek. Ha a *magát* csak egy az adott jelentésben megjelenő tárgyak között, akkor külön szótári egységként nem foglalkozik vele a szó-

¹¹ Németh T. Enikő implicit vonzatnak mondja ezt a típust, vö. Németh T. 2000: 197.

¹² Kivéve, ha a névszói elem névmás.

tár, példamondatban felvehető az adott igei jelentésbe (pl. *fésüli magát*). Ha az ige valamely jelentése kizárólag *magát* tárggyal együtt állva jelenik meg, de más jelentések is szerepelnek a szócikkben, akkor szerkezetként önálló jelentést vagy jelentésárnyalatot hoz létre, amelynek élén – az adatbázisban külön tagben rögzítve – kiemeli a szótár (pl. *bevackolja magát, teszi magát*). Akkor, ha egyébként tárgyatlan ige tranzitív formában kizárólag a *magát* tárgy mellett fordul elő, illetve ha az ige mellett nem képzelhető el más tárgy, az ige és a visszaható névmás szerkezetként válik címszóvá (pl. *megmakacsolja magát, agyonbúsulja magát*).

Nem tartja frazémának az Nszt. azokat a szókapcsolatokat sem, amelyeket ugyan egyfajta összeforrottság, gyakori együttállás jellemez (nagy adatszámú kollokációk, funkcióigés szerkezetek, közhelyek stb.), mégsem mutatnak jelentésintegrációt. Ezek a szerkezetek, amelyeket más lexikográfiai megoldás híján értelmezett szókapcsolatként dolgoztak fel a korábbi szótárak, az Nszt.-ben példamondatként az ige szócikkébe kerülnek.

4. Befejezésül

Elekfi László dolgozatom első részében tárgyalt tanulmánya az ÉrtSz. rá jellemző alapossággal és részletességgel megvizsgált szócikkeire épül. E szótárnak – a nagyszótári korpusz nagyszámú szelőfordulásai alapján felfedezhető vagy a későbbi szótári tapasztalatok fényében már látható tévedései, nem szerencsés lexikográfiai megoldásai vagy hiányai ellenére is –, együtt a hozzá kapcsolódó elméleti tanulmányokkal, kiemelkedő szerepe volt a magyar nyelvű lexikológia és lexikográfia megteremtésében. E tanulmányok és a szócikkekből kifejtethető lexikográfiai megfontolások nélkül bizonyára az Nszt. szerkesztési koncepcióját sem határozná meg az a fegyelem és következetesség, amellyel a szócikkek jelentésszerkezetének és az egyes jelentések értelmezésének kialakításakor a szótár a vonzatszerkezetet – vagy általában a grammatikai konstrukciót – vizsgálja.

SZAKIRODALOM

- Elekfi László 1966. Az igék szótári ábrázolásáról. In Ország László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 183–214.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Ország László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 2003. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 3. Magyar és finnugor jelentésszótár*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 23–37.
- Kelemen József 1951–1952. *A szótári értelmezés főbb kérdései*. Kézirat. [Budapest].
- Kresznerics Ferenc 1831–1832. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. I–II. Buda.
- Kugler Nóra 2000. Az alany. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 405–413.
- MMNyR. 1966. = Tompa József (szerk.). *A mai magyar nyelv rendszere*. 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Németh T. Enikő 2000. Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris Kiadó, Budapest, 197–252.

Ittész Nóra

Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Ittész, Nóra

The representation of verbs and verbal constructions in the Comprehensive Dictionary of Hungarian

In 1966, László Elekfi published a study entitled “The representation of verbs in dictionaries”. There he stated that – as opposed to the noun which is the most important part of speech that carries conceptual content – the verb is more complex, thus its lexicographic representation has a dual role: on the one hand, to classify it in a broader conceptual category, and on the other hand, to represent its grammatical role, particularly its argument structure.

This study reviews the most important aspects of László Elekfi’s views on representing verbs in dictionaries and describes his categories of verbs created by analysing the conceptual contents and the syntactic relationships of hundreds of verbs, on the basis of the Hungarian Explanatory Dictionary (ÉrtSz.). It explains how the Comprehensive Dictionary of Hungarian (Nsz.) regulates the lexicographic processing of verbs, and gives an overview of the theoretical principles of those regulations. The study also demonstrates the types of verbs and verbal derivatives that appear in the Nsz. and the methods of representing verb form variants, it shows the difference between the lexicographic representation of subjects, objects, and adverbial arguments, the way the meaning structure of an entry is determined by the argument structure of its headword, and also how the dictionary represents verbal constructions with complements that are not only formally but also lexically restricted.

Keywords: word form variant, subject, phraseme, adverb, verb, verbal construction, meaning structure, lexicographic representation, dictionary entry, argument, argument structure.

Thaly Kálmán, a gyűjtő, hamisító, rejtőzködő

*A tanulmány a II. Rákóczi Ferenc-emlékév tiszteletére készült,
Thaly Kálmán halálának 110. évfordulóján¹*

1. Hamis és hiányos Thaly-kép

Thaly Kálmán (1838–1909) történész (akadémikus), politikus (országgyűlési képviselő), filológus, népszerű költő életműve, szerepe elhomályosult, nevét leginkább – elítélő hangnemben – a „hamisított kuruc dalok” vagy másként a „kuruc dalpör” tartja fenn. Pedig társadalmi szerepe (mély hazafias elkötelezettsége), filológiai tevékenysége mindenképpen megérdemli az újraértékelést. Önmagát „a fejedelem íródeákjának” tartotta, és szinte egész életét II. Rákóczi Ferencnek, a szabadságharc emléke ápolásának szentelte. Ő kutatta fel és hozatta haza Rákóczi Ferenc hamvait.

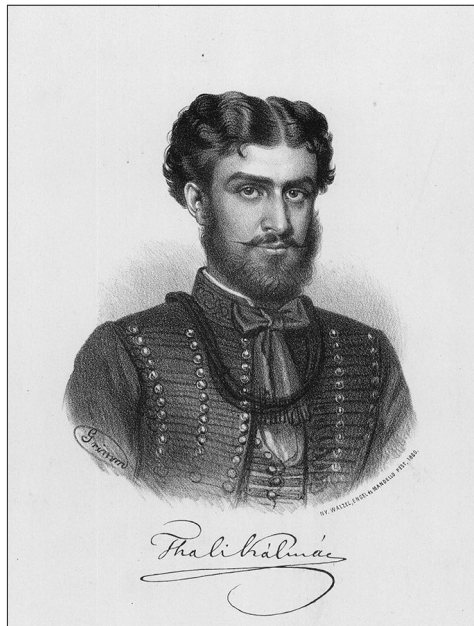
Thaly Kálmánról sematikus és hamis kép él a köztudatban. Leginkább azt tudják róla, hogy nemcsak gyűjtött, hanem hamisított is kuruc népdalokat. A hamisítás vádja nem sokkal a halála után ragadt rá, és lemoshatatlannak tűnik, holott már kezdetben fölmentették. Az irodalomtörténészek körében az elmúlt két évtizedben megtörtént a „perújrafelével” (pl. Szentpéteri 2001) és az újraértelmezés (Benkő 2009), sőt ennek sajátos személyiség-lélektani szempontú kiterjesztése is (Csehy 2013). Az érdekességeket feltáró ismeretterjesztő irodalom is újra foglalkozik vele (Halmos–Katona 1996; Németh 2011).

Ám a „hamis” kuruc dalok ügye ennyél bonyolultabb. Thaly valóban gyűjtött, azután ártírt és ihletetten írt is kuruc dalokat. Ez utóbbiak között szerepelnek olyanok, amelyeket mint valódi kuruc kori népköltészeti alkotásokat forrásmegjelöléssel is ellátott, ám ezeken a könyvtári-levéltári helyeken később nem találták meg az eredetit. Azután vizsgálni kezdték ezeket a hiányos forrású dalokat, és filológiai módszerrel bizonyították, hogy nem lehetnek kuruckori népköltészeti alkotások, mert bizonyos nyelvi-stilisztikai jegyek, valamint (történeti) valóság-elemek ezt megkérdőjelezzik. Egyébként mindössze tíz versről bizonyította a filológia, hogy Thaly saját munkájának tekinthető, bár további versek is gyanúba keveredtek. Végző soron a bemutatott szempontok alapján kiderül, hogy teljes bizonyosságot aligha szerezhetünk, de erre nincs is szükség.

A hamisítás vádja azonban elfedte azt a fontos tényt, hogy Thaly Kálmán tudományos pályája melletti művészi nagysága három tényezőben foglalható össze:

¹ Köszönöm Blankó Miklósnak az anyaggyűjtésben nyújtott segítségét, valamint Kemény Gábornak az első változathoz adott tanácsait.

tehetséges költő, tehetséges archaizáló és tehetséges rejtőzködő. Thaly Kálmán tehát nem volt csaló, sem hamisító, amennyiben életművének folyamatába beleilleszkedik a kuruc költészet gyűjtése, utánzása, és ennek kapcsán belecsempészett néhány „új stílusú” kuruc verset a népköltészeti alkotások közé. Ezt kellene helyretenni.

Thaly Kálmán (Grimm Vince litográfiája)

2. Szándékosság, önleleplezés

A nyelvi-stilisztikai és történeti anomáliák valóban körülhatárolják a Thaly-féle kuruc versek szűkebb körét, és ezeket valóban Thaly Kálmán saját alkotásának kell tulajdonítanunk. De a dolog sokkal bonyolultabb annál, minthogy „hamisítónak” nevezzük Thalyt. Három okból: a) a korszakban az „eredetiség” még nem jelentette ugyanazt, mint ma; b) ma az „eredetiség” ismét nem jelenti azt, mint korábban; c) Thaly „játszott”, mert még életében elárulta turpisságát, csakhogy arra akkor nem figyeltek fel. Az a) és a b) érvekre később térek vissza. Előbb villantsuk fel, hogy Thaly feledékenységéből vagy valódi tréfából miként árulta el magát.

Erre először Benkő Krisztián (1979–2015)² irodalomtörténész figyelmeztetett: „E sorok szerzőjének [ti. Benkő Krisztiánnak] 2005-ben tett filológiai felfedezése, hogy Thaly Kálmán *A kölesdi harc*ról című költeménye már szerepelt

² A tanulmány gondolatmenetéhez nagyban hozzájárultak a tragikusan korán elhunyt Benkő Krisztián irodalomtörténész elemzései.

a szerző 1909-ben³ megjelent *Kuruczvilág* című saját műveiből összeállított verseskötetében, vagyis ő maga leplezte le szerzőségét egy ballada kapcsán a halála után megindult hamisításai vádak előtt” (Benkő 2009). Csehy (2013) is megemlíti ugyanezt: „A kölesdi harcra című alkotását előbb hiteles forrásként jelentette meg, majd felvette saját verseskötetébe. Ezt a »malórt« aligha lehet úgy magyarázni, mint önleplező gesztusként.”

Thaly Kálmán a kuruc népköltészet hatására maga is írt kurucos tárgyú archaizáló verseket, jórészt huszonéves ifjúként az 1850-es és 1860-as években. Hatodik – gyűjteményes – kötete volt az 1903-ban (!) megjelent *Kuruczvilág*, amelynek alcíme: *A Rákóczi-szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjté Thaly Kálmán*. Benkő Krisztián (2013) írja: „A kötet paratextusa mintegy meg is előzte a halála után, 1913-ban kialakult vitát és a hamisítási vádakot – különösen, mivel a tíz hamisnak ítélt kuruc ballada közül *A kölesdi harczrul* ebben a kötetben is szerepel.” Vagyis a balladát egyszer a sajátjaként közli, egyszer pedig eredeti kuruc népdalként. Lehetne figyelmetlenség (lapsus) is, de minden bizonnyal többről van szó: vagy teljes átélésről, vagy tényleg filológiai játékról. A *Kuruczvilág* előszavában mindenestre így vall alkotói módszeréről:

„Ezen gyűjteményeim anyagának összehozása s közzétele idejében a kurucz versekkel sokat-sokat, nagy szeretettel és legbehatóbban foglalkozva, – egészen beleéltem magamat a kurucz költészet szellemébe és modorába; a mire önkéntelenül is, mintegy ösztönszerűleg kedvet kaptam a nevezett korszak szabadságharczai – legalább egyes, regényesebb vonatkozású – mozzanatainak költői alakú, verses feldolgozására a magam részéről, az eredeti kurucz énekel, balladák, dalok mintájára” (Thaly 1903: v–vi).

Az egyik „fölfedező”, Riedl Frigyes is fölfigyel Thaly előszavára: „»Számos helyütt – írja Thaly magáról ugyancsak az Előszóban – a kornak megfelelő régies nyelven és a régi magyar versalakokban óhajtottam visszatükrözni a kuruczvilág szellemét és változatos eseményeit«” (Riedl, 1918: 132). A címlapon árulkodó lehet „egybegyűjté Thaly Kálmán”, az előszóban „(e)zen gyűjteményeim” kifejezések. Thaly Kálmán első verseinek korszakában tette közzé Arany László *Eredeti népmesék* (1862) című munkáját. Arany László ugyanilyen gesztussal jelölte meg szerepét, mint Thaly: „összegyűjtötte”. Erről ezt írják a textológusok: „Az összegyűjtötte szóval jelölt szerep a kéziratok ismeretében leegyszerűsítő megnevezése annak a tevékenységnek, amely Arany Lászlóhoz köthető e kiadás kapcsán, hiszen nemcsak gyűjtötte és válogatta a korpuszt, de meg is formálta azt” (Domokos–Gulyás 2018: 102). Sőt, tegyük hozzá nem is az összes mese Arany László saját gyűjtése, és ennek alapján nem kevés fejtörésre ad okot a szövegek eredete, alkotása.

Tehát Thaly Kálmán ráutaló magatartást tanúsított: „Azáltal, hogy Thaly saját neve alatt is megjelentetett kuruc tárgyú verseket, éppen maga tette lehetővé azt az összehasonlító filológiai vizsgálatot, amely a tíz »legszebb« kuruc balladáról bizonyította, hogy ő írta” (Benkő 2009).

³ Elírás az eredetiben. A helyes évszám: 1903.

3. Eredetiség

Mielőtt a „kuruc dalpör” filológiai-nyelvészeti tanulságait összegezném, fontos rávilágítani Thaly kuruc verseinek történelmi-társadalmi szerepére, valamint a korszaknak az eredetiséggel kapcsolatos hozzáállására. Szerb Antal (1935/1997: 154) a 19. század második felében felbukkanó kuruc költészetet világirodalmi tekintéssel a magyarországi befogadó elvárások alapján ítéli meg: „a kuruc költészet jelentette a történelmi romantikának azt a tetőfokát, amit Angliában Tennyson Királyidilljei, Franciaországban Hugo és a Századok legendája, Németországban Wagner Richárd. Különösen, amikor megtalálták a tárogatót és a kuruc dalok zenéjét, e versek a zene szárnyán jártak be az egész országot és melankólikus varázslatuknak senki sem tudott ellenállni”.

Thaly költészetének forrásvidéke az elbukott szabadságharc, az önkényuralom korszaka, stílusa pedig a késő romantikához, a historizmushoz kapcsolódik. Thaly költészetére egyaránt hatottak a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc költészeti emlékei, a skót és spanyol ballada- és románcfordítások, Balassi és Amadé versei, Tompa regéi, de főként Petőfi lírája és Arany balladái (Borbély Margit 1927: 8–15).

Arany János szerepe döntő. Ahogy Arany keresi az ősi, eredeti magyar népeposzt, majd pedig nem találván a Csaba-trilógia tervével (és az elkészült Buda halálával) igyekezett azt pótolni, Thaly hasonlóként cselekedett a kuruc népköltéssel. Arany és Thaly előtt mintaként lebegett James Macpherson Ossian éneke; csakhogy Arany nem rejtette el szerzőségét, mint Macpherson vagy mint Thaly részben. De fölvethető egy másik hatás is: az Elias Lönnrot gyűjtötte, kiegészítette, átírta Kalevala, amelynek első fordítása Barna Ferdinándtól 1871-ben jelent meg. Szentpéteri (2001: 17) föl is veti a finn eposznak Thalyra gyakorolt további hatását: „vajon Thalyt, amikor hamisított, illetve összegyűjtötte a kuruc verseket, nem vezérelte-e a Lönnrothehoz hasonló szándék? A gyűjtemények alaposabb vizsgálata mutathatna rá, hogy bennük nemcsak a hamis balladák esetében és a versek ideális szövegének rögzítésekor munkálkodott költői logika, hanem esteleg a »kötetkompozíció« kialakításakor is, mintegy megteremtve a kuruc epepeiát”. Benkő (2009) ezt is kimutatta: „A Kuruczvilág mint történelmi elbeszélés lineárisan követi végig az 1672-től a rodostói emigrációig terjedő időszakot, a kötet mégsem válik epikussá, mert hiányzik belőle az egységes elbeszélői nézőpont: a csataleírások, »bordalok«, elégikus »bújosóénekek«, sírversek, balladák, regék váltakozása modalitásbeli sokszínűséget eredményez, és az eseményeket a versek gyakran különböző fiktív »szemtanúk« hangján megszólaltatva beszélük el.” Thaly tehát ebben nem követi sem Aranyt, sem Lönnrotot.

A sokféleségben azonban Thaly mintha egységességet kívánna teremteni, és ezt az átírásokban, beleírásokban, valamint a melléjük írt saját költeményekkel meg is teszi. Thaly Kálmán módszerének megítélésekor figyelembe kell venni, és ezért már részben kortársai is fölmentették, hogy a 19. század második felében, de még a végén sem volt tudományosan elfogadott folklorisztiai adatközlés. A folklór műfajok lejegyzésébe és közlésébe belefért a javítás, átdolgozás (átköltés) is. Árulkodó nyelvi jele ennek az „eredeti” jelző használata, például: *Eredeti*

népmesék. Az eredeti ez esetben csak annyit jelentett, hogy „első forrásból való”, de azt is jelenthette: nem fordításról vagy utánközlésről van szó (Domokos–Gulyás 2018: 102). Hogy milyen volt ez a textualizációs gyakorlat azt Arany László korabeli *Eredeti népmesék* (1862) című munkájában így láttatják a kutatók (és ez igaz lehet Thalyra is): „egyfelől motívumok és epizódok beillesztése, törlése, helyettesítése, vagyis a szüzsé, a cselekmény módosítása a kéziratos lejegyzésekhez képest. [...] Arany László szövegmódosításai népiesebbé teszik az ábrázolt mesei világot (idiómák, szóláshasonlatok, illetve beszélt nyelvi fordulatok alkalmazásával), továbbá megfigyelhetőek olyan korrekciók is, mint az isteni gondviselés motívumának beiktatása. Általában véve a kéziratokhoz képest sokkal explicitebb, racionálisabb a kiadott szövegek logikája” (Domokos–Gulyás 2018: 102–3). Arany László még visszafogottan igazított, mert Merényi László *Dunamelléki eredeti népmesék* (1864) című munkája kapcsán egyértelműen elutasította a komolyabb beavatkozást: „A népköltési gyűjtőnek nem lehet olyan »phantáziája«, mint egy irodalmi szerzőnek” (Domokos–Gulyás 2018: 104).

A későbbi „leleplező” Riedl Frigyes (1913: 437) többek között a prófétákra hivatkozva írja: az áttulajdonítás „voltaképp a legrégebb irodalmi eljárás, tán régebb, mint a szerzőség bevallása”. Thaly Kálmán ugyanabban az időben, tehát részben a kor szellemében és módszerével gyűjtött, átdolgozott és költött. Am ezzel megelőlegezi a posztmodern filológiai jelenségeket és elvárásokat, így például a szerző „eltűnését”. Thaly Kálmánt ebben a közegben igyekeznek újraértelmezni, nemcsak felmentve az átköltés és hamisítás vádjá alól, hanem hangoztatva eljárásának modernségét: „egy újabb szerzőtlen kor hajnalán állunk, az új középkori szkriptorok, kompilátorok, kommentátorok és kombinátorok korában” (Szentpéteri 2001: 10).

A Riedl Frigyestől származó, Thalyra vonatkoztatott „áttulajdonítás” új értelmet nyer a posztmodern korban: „Az áttulajdonítás a kisajátítás egy speciális esete, szoros szálak fűzik a magyar irodalom kultikus jegyeihez, ugyanakkor a szerzői név elrejtésével vagy áttulajdonításával megelőlegezi a posztmodern szerzőhalál jelenségét is. Az áttulajdonítás tehát egyfelelő a legteljesebb szakrális szolgálat, másfelől azonban a legtokéletesebb maszk, avagy póz” (Szentpéteri 2001: 1). Nem hamisak tehát a dalai. De rejtélyesek. Személyiségének egy darabját rejtette el bennük.

4. Kuruc dalpör

Thaly Kálmán ifjúkori zsengei az „eredeti versek” korszakát jelentik: *Ne bánts a magyart!* (1857), *Zengő liget* (1859), *Kárpáti kürt* (1860), *Székely kürt* (1861), *Szabadság hajnala* (1861). Ezután következik „anonim” korszaka, amelyben költeményeit a kuruc kornak adományozza (Bori 2003: 1171–2). Thaly álkuruc versei, balladái a „többé-kevésbé” hiteles kuruc versek között bukkannak fel, az *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* (1872) és az *Irodalom-és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból* (1875) című gyűjteményekben. Tompa József (1976: 384) felhívja rá a nyelvészek és a közönség figyelmét,

hogy a *Magyar nyelvtörténeti szótár* (1890–1893) a Thaly gyűjteményeiből származó adatokat hitelesnek tekintette.

A történészek-irodalomtörténészek találó módon nevezték el Thaly verseit: álarcos, áttulajdonított, régieskedő (Riedl 1913), magaalczó (Borbély 1927) költeménynek. Az eljárás fordított plágium (Riedl 1913) vagy kontraplágium (Maitre 1913), fordított kisajátítás (Szentpéteri 2001). R. Várkonyi Ágnes (1961) szerint: nem lopott szöveget, hanem alkotott másnak. Bori Imre (2003) sikeres mimikrit, Csehy Zoltán (2005) kosztümös (maszkos) identitást, sőt „arclopást” említ.

Az irodalomtörténetbe ekkor vonul be a kontraplágium: „Tolnay ur és Riedl ur” mint „két merész trapper [...] cserkésztek a kurucz népdalokban, amíg végül felfedeztek valamit. A kontraplágiumot” (Maitre 1913). Innen kerül át R. Várkonyi 1961-es könyvébe is. Szentpéteri Márton (2001) fordított kisajátításról beszél: „A Riedl alkotta kontraplágium toposzának mintájára értelmezhetjük az áttulajdonítás fogalmát fordított kisajátításnak is. Ez a paradoxon felel meg nekünk: mert igaz, hogy Thaly hamisításai során egyfelől önként lemond saját szerzőségéről, mintegy átadva azt a 17–18. század kurucz közköltőinek, de másfelől mindezt úgy teszi, hogy egyúttal – a magyar kultúrában jelenlévő kultikus szemlélet szakrális elvárásait és a korabeli historista ideológiát kielégítendő – ki is sajátítja a korszak poézisét, igaz, főként kollektív, közösségi célokra.”

A „kurucz dalpör” kapcsán az elmúlt több mint száz évben sokféleképpen ítélték el, majd pedig részben-egészen mentesítették az ítélet alól Thaly Kálmánt. A „pört” közvetlenül Thaly halála (1909) után Tolnai Vilmos és Riedl Frigyes indította el (R. Várkonyi 1961: 327–31). Tolnai Vilmos (1913) filológiai eljárással kiderítette, hogy „a Thaly által közölt kurucz balladák szövege nem eredeti, hanem Thaly által erősen javított”, egyúttal „sűrített kurucszágról” beszél. Riedl Frigyes (1913) megállapította, hogy a tíz legszebb kurucz ballada „nemcsak kéteshitelű, de utáztat”, Riedl később „szárnyra kelt szavaival”: áttulajdonítás. Ezek a következők: *Esztergom megvétele* (1706), *Ocskai Lászlóról való ének* (1710), *Rákóczi búcsúja; Bezerédi* (Bezerédj, Bezerédy) *nótája* (1707), *Nagy Berceányi Miklós* (1708), *Balogh Ádám nótája* (1709), *A kölesdi harcra* (1708), *Német sas ver fészket* (1709), *Ujváriak dicsérete* (1710), *Dunántúli bujdosó kurucok éneke* (1710–1711). Riedl Frigyes (1918) *A kölesdi harcra* című verset külön is összevetette a fiatal Thaly archaizáló szenvedélyével. Riedl (1918) így magyarázza Thaly indítékát: „A kétséges tíz ballada keletkezését megérteti velünk az a körülmény, hogy Thaly már mint egészen fiatal költő szeretett álarcos, áttulajdonított költeményeket írni, azaz olyanokat, a melyekben régi korabeli költemények nyelvét, modorát, hangját, tárgyát híven utánozta; ezeket a költeményeket azután gyakran még valami régi névszerint megnevezett költőnek tulajdonította és XVII. vagy XVIII. századbeli évszámmal látta el. Ezeket az archaisztikus (régieskedő) költeményeket tulajdon neve alatt adta ki, a mint hogy ő is szerzette őket. Ez az archaizáló költői szenvedély azonban nem volt minden csábítás nélkül olyanvalakire nézve, aki mint Thaly kötetszámra gyűjti a régi költői maradványokat.”

Szerb Antal (1935: 272–8) aprólékosan feldolgozta a hamisításra vonatkozó és az azt cáfolni akaró „pör” részleteit. Érdekes kitérő László Zsigmond (1917, 1918) nyelvmelódia és hangerősség vizsgálatára. A doktori értekezés és tanulmány

voltaképpen korai igazságügyi szakértői munkának is tekinthető. Wagner József (1918) alapvetően kritizálja a módszert, de figyelemreméltó, hogy a korabeli fonetikai módszerekkel hogyan kívántak bizonyítani: „László 150 írot vizsgált meg az átlaghangmagasság szempontjából és saját átlagos hangjából kiindulva, fölfelé és lefelé 6-6 fokot, összesen tehát 13-at állít fel; e tapasztalati hangsor alapján valószínűnek tartja a beszédhangok skálájának létezését korlátolt számú szilárd hanggal. A skálában Thalyt a legmagasabb, a +6 fokra állítja. Tehát a kurucballadák akkor Thaly alkotásai, ha szintén a +6 fokon állanak [...] Ismerve tehát Thaly átlaghangmagasságát és hangtípusát, a Riedltől Thalyénak ítél 10 költemény közül 9-re az azonos hangsajátságok alapján kimondja, hogy azok Thaly művei s csupán Balog Ádám nótáját tartja kurucz eredetűnek. Tehát eredményei 90%-nyira egyeznek Riedl és Tolnai eredményeivel.”

László tehát egyet kizárt, Szerb Antal azonban további kuruc verseket is gyanúba hozott. A *Rákóczi Ferenc búcsúdala*: „kitűnően sikerült modern költemény, melyet egy pillanatig sem lehet XVIII. századnak tartani. [...] A »Ne higgy magyar a németnek« kezdetű epigrammai rövidségű és csattanójú kis nyolcsoros versecskét Thaly szájhagyomány után közölte és azt a sejtését fejezte ki evvel kapcsolatban, »mintha e dal szerzője maga Rákóczi lenne«. [...] Viszont épp itt a rövid és erőteljes forma az, ami ennek a feltevésnek ellenmond. A *Vak Bottyánról való éneket* erős németellenes tendenciája miatt tartja kétes költeménynek” (Szerb 1935. 297). Tompa József (1969) a „Vak-Bottyánról való énekről” néhány valószínűtlen mozzanata kapcsán állítja, hogy Thaly szerzeménye. Mint később írja, már a forrásmegjelölés is gyanús volt: „a kiadó egy vallásos énekeskönyv »belső táblájába írva« kapta lemásolásra egy közben elhunyt [!] történésztől” (Tompa 1976: 387). Tompa József (1972) a művészi archaizálásról szóló munkájában többször is foglalkozik az álkuruc versekkel, továbbiakat hoz gyanúba, leplez le. Varga Imre (1936, 1961) több alkalommal is beszámolt a gyanús kuruc versek kéziratainak fel nem lelhető forrásairól.

Természetesen bőven akadtak, akik eszmei, érzelmi szempontból védelmükbe vették Thalyt, bár jóval kevesebb sikerrel. Kacziány Géza (1914) Riedl bírálatát az elhunyt Thaly elleni hadjáratnak tartja. Harsányi István, Gulyás József és Simorifi János, sárospataki tanárok 1913–1917 között védelmükbe veszik Thaly Kálmánt; sok tekintetben értékes nyelvészeti anyagot gyűjtenek össze, de cáfolatuk nem sikeres, mert ők sem találták meg a kérdéses költemények kéziratait. Márki Sándor (1918) Thaly egyenes jellemére és nagy egyéniségére hivatkozik, érzelmi érvekkel cáfol, és nem tényekkel (vö. Szitás 1937: 33). A kuruc dalpör végül is 12-13 költeményről bizonyította, hogy nem Thaly szerzeménye.

5. Esztergom megvétele – szövegfilológiai vizsgálat

A következőkben bemutatom, hogy milyen filológiai, nyelvészeti, sőt lélektani érvekkel igyekeztek vallatóra fogni a Thaly Kálmán-költeményeket, mert hogy ezek a módszerek mind az irodalmi szövegkritika, mind pedig az igazságügyi nyelvészet számára egyfajta kiindulópontot jelentenek, és szinte mind ma is gyakorolt

eljárások. Érdeemes visszatérni a kiindulóponthoz, Riedl Frigyes szövegfilológiai érveire. Riedl (1918) érve arra vonatkozóan, hogy a kijelölt balladákat Thaly Kálmán szerezte, a következők (összefoglalta: Szerb Antal 1935: 275–6):

„1. Thaly maga is költő volt, mégpedig tehetséges költő. Fiatalkori verseiben még külön-külön lelhető meg az a három összetevő, melynek eredője a tíz kuruc ballada: a népballadák utánzása, a Rákóczi-kultusz és az álarcos, más szerző szájába adott költemények kedvelése. Idősebb korában azután gyűjteményt adott ki saját, kurucos modorban írt költeményeiből, Kurucvilág címen.

2. A kijelölt balladák messzemenően egyeznek egymással, csak egy költő művei lehetnek.

3. Azonkívül egyezéseket mutatnak fel újabkori költők, nevezetesen Arany János és Petőfi Sándor költeményeivel.

4. Egyezéseket mutatnak fel Thaly Kálmán saját költeményeivel.

5. Egyezéseket mutatnak fel a Thaly Kálmán által összegyűjtött kuruckori költeményekkel.

6. Egyezéseket mutatnak fel Thaly Kálmán olvasmányjaival,

7. és történeti műveivel.

8. Az Esztergom megvételeéről szóló ballada annyira nem egyezik a történelmi valósággal, hogy szemtanú nem írhatta.

9. A kijelölt balladák eredőhelyei teljesen bizonytalanok, kéziratukat nem lehet ott megtalálni, ahol Thaly Kálmán szerint lenniük kellene.

10. Utal hasonló külföldi jelenségekre.”

Ezek után lássuk egyetlen szövegen, a többszörösen bizonyítottan Thaly Kálmán szerzette *Esztergom megvétele* című versen a Thaly-szövegfilológia által gyanúba hozott részleteket. Mielőtt a verset szóról szóra megvizsgálánk, lássuk egyben az egészet.⁴

- (1) Sebes víz a Garam, siet a Dunába,
Kurucok tábora éppen ott megszálla.
- (2) Rákóczi tábort üt a Garam-torokban,
Perzsia-szőnyegen pihen szép sátorban.
- (3) Perzsia-szőnyegen, fényes tigrisbőrön...
Sátor előtt állnak palotások bővön.
- (4) Verik a rézdobot, fújják a trombitát,
A sok nyalka kuruc úli a paripát.
- (5) Rákóczi tábora torpan a síkságon:
Rákóczi sátora dombon áll magában.

⁴ A sorszámozást magam végeztem el.

- (6) Friss, kerek dombon áll tenapi nap olta:
Nemcsak az a sátor, a domb is csak azolta!
- (7) Jó kuruc vitézek csak tegnap dombolták.
A földjét kezekben süvegben hordották.
- (8) Urunknak sátora magas helyen legyen.
Szép tábora fölött végig tekinthessen!
- (9) Aranyos zászlója lobogjon magasra!
Messzéről mindenki mindjárt megláthassa!
- (10) Süveggel hordották, a dombot úgy rakták,
Rákóczi patyolat-sátorát rávonták.
- (11) Nagy Rákóczi jár az gyönyörű mezőben,
Rettenetes kardja villog a kezében.
- (12) Kardjával fölmutat Esztergom várára,
Vár tornyán lobogó császár zászlajára.
- (13) Mire a fényes nap háromszor felsütne,
Hejh, magyar lobogó lesz oda feltűzve!
- (14) Szóljatok álgyuim, szörnyen ropogjatok,
Dunának két partja rengjen alattatok!
- (15) Hejh! s megbödulének Rákóczi álgyui,
Hejh! S megrendülének Esztergom tornyai.
- (16) Amott az vár alatt török már a falat:
Vég-Esztergom vára, jobb lesz, add meg magad!
- (17) Odafent az tokos csak elhívé magát.
Nem adja a várat, berdót igen kajált.
- (18) Éjten-éjjel, mikor a lövés elhallgat:
Fényes tigrisbőrén Rákóczi nem nyughat.
- (19) Készíti híveit, híres vitézeit:
Fodor és Révay hajdú-ezereit.
- (20) Az palotás-ezret, az Esze Tamásét,
Csajági Jánosét, Lócziét, sok másét.

- (21) Éjten-éjjel egyszer az álgyu hármat szól:
Hát az (a)⁵ sok kuruc az várra csakúgy nyomúl.
- (22) Tüzes garanáttul világos az éjjel,
Hajh! sok anya fia borúl ott bé vérrel!
- (23) Hasad a szép hajnal, piros az hegyoldal...
Esztergom várába Rákóczi felnyargal.
- (24) Esztergom utcáin szikrát hány patkója,
Esztergom bástyáin lobog az zászlója.
- (25) Mikor Esztergomban örömet lóttének,
Ez versek kevésség azután költenek.
- (26) Ha kérded: ki írta? – egy igaz magyar fi,
Igaz örömeiben – elhigyje akárki.

Vegyük sorról sorra a szövegfilológiai észrevételeket, megjegyzéseket (vö. Balázs 2019).

- (1) *Sebes viz a Garam, siet a Dunába*, / Kurucok tábora éppen ott megszálla.

A folyóvizek kezdő motívuma Thaly saját verseiben is általános: Hol sárga partok közt a Rába *suhogva omlik* / és karába dől a Marcalnak (Kurucvilág), Árad az Olt *vize*, úgy *foly a Dunába* (Székely kürt).

- (2) Rákóczi tábort üt a Garam-*torokban*, / Perzsia-szőnyegen pihen szép *sátorban*.
- (3) Perzsia-szőnyegen, fényes *tigrisbőrön*... / Sátor előtt állnak palotások *bövnön*.

A ragrímek jellemzik a régi (különösen) krónikás költészetet vagy népköltészetet (*torokban – sátorban*), az erőltetett rímek viszont a műköltészet jellemzői: *tigrisbőrön – bövnön*.

- (4) *Verik a rézdobot, fújják a trombitát*, / A sok nyalka kuruc üli a paripát.

Thaly saját versében: *Dobot veret, fuatja az trombitát* (Bezerédi-ballada); valamint árulkodó, anakronisztikus jel a *rézdob* – ugyanis nem volt ilyen tárgy a kuruc korban.

⁵ Egyes változatokban szerepel a zárójelbe tett névelő, de a vers prozódiaja (valamennyi sor 12-es) ennek ellentmond.

- (5) Rákóczi tábora torpan a síkságon: / Rákóczi sátora dombon áll magában.
 (6) Friss, *kerek dombon* áll tenapi nap olta: / Nemcsak az a sátor, a domb is csak azolta!

Thaly saját verseiben kedvelt jelző a *kerek*, és gyakori a *kerek domb* vagy *kerek halom* szerkezet is: *Kerek halmon* áll Tuhutum sátra (Székely kürt); *Egy kerek domb* tetőjén kémlel, Őrhalom volt ez a *kerek domb* (Kárpáti kürt).

- (7) Jó kuruc vitézek csak tegnap *dombolták*. / A földjét kezekben süvegben hordották.

A *dombol* költői kifejezés (föltehetőleg hapax legomenon), a régi és népnyelvben nincs följegyezve, csak a *tombol* 'ugrándozik, hangoskodik' ige alakváltozataként. Itt 'dombot emel' jelentésben szerepel.

- (8) Urunknak sátora magas helyen legyen. / Szép tábora fölött végig tekintessen!

A versben többször van nézőpontváltás: a) narrátor (elbeszélő, krónikás), b) kuruc táborból megszólaló (pl. 8–9. és 16. versszak), és maga Rákóczi is megszólal (13–14. versszak), d) az olvasó megszólítása (26. versszak). Kiemelendő, hogy a 26 versszakos költemény középpontjában, a 13–14. versszakban szólal meg a főszereplő, Rákóczi. A többszöri nézőpontváltás és tudatos szerkesztés költői alkotásra utal.

- (9) Aranyos zászlója lobogjon magasra! / *Messzéről mindenki mindjárt megláthassa!*

Az erőltetett alliteráció – négy szó is *m*-mel kezdődik – a tudatos hatáskeltés, a műköltészet jellemzője.

- (10) Süveggel hordották, a dombot úgy rakták, / Rákóczi patyolat-sátorát rávonták.
 (11) Nagy Rákóczi jár az gyönyörű mezőben, / *Rettenetes kardja* villog a kezében.

A *rettenetes kard* gyakori toposz, például Thaly kedvenc költőjénél, Arany Jánosnál: „*Rettenetes* bosszúálló *kardja* volt kezébe” (Zách Klára). Másoknál: „s *rettenetes kardját* fogatig mártotta szügyébe” (Vörösmarty: Zalán futása); „Híretem nemcsak keresem pennámmal, Hanem *rettenetes* bajvívó *szablyámmal*” (Zrínyi Miklós). És Thaly maga is használja: *Rettenetes kardját* honfivérbe mártja; Megcsörgeti *rettenetes kardját* (Ne bántsod).

- (12) Kardjával fölmutat Esztergom várára, / Vár tornyán lobogó császár zászlajára.
 (13) Mire a fényes nap háromszor felsütne, / Hejh, magyar lobogó lesz oda feltűzve!

Hasonló sorok Arany Jánosnál (Thaly kedvenc költőjénél): „Mire a nap mégegyszer *kisütne* / Német zászló lesz oda *felütve*” (Arany János: Török Bálint).

- (14) Szóljatok álgyuim, szörnyen ropogjatok, / Dunának két partja rengjen alattatok!
 (15) Hejh! s *megebődülének* Rákóczi álgyui, / Hejh! S megrendülének Esztergom tornyai.

Thaly elárulja magát azzal, hogy kedvenc szavait használja. A *megebődül* Thalyra jellemző egyéni szó: ráadásul teljes szerkezetben: *megebődül álgyu*. Saját verseiben: *Megebődül* néha a böggő (Kárpáti kürt), *Bődülnek ágyúink*, *Rábődült az ágyú* (Kurucvilág).

- (16) Amott az vár alatt török már a falat: / Vég-Esztergom vára, jobb lesz, add meg magad!
 (17) Odafent az *tokos* csak elhivé magát. / Nem adja a várat, *berdót* igen *kajált*.

A tudatos archaizálás is Thaly jellemzője: *tokos* – labanc; *berdót kajált* – őrszem azt kiáltja: állj, ki vagy! (Wer da?); *kajált* – kiált.

- (18) Éjten-éjjel, mikor a lövés elhallgat: / Fényes tigrisbőrén Rákóczi nem nyughat.
 (19) Készíti híveit, híres vitégeit: / Fodor és Révay hajdú-ezereit.
 (20) Az palotás-ezret, az *Esze Tamásét*, / *Csajági Jánosét*, *Lócziét*, sok másét.

A pontos nevek, felsorolások („seregszemle”) tudatos szerzőre, sőt történész tudással bíró szerzőre utalnak.

- (21) Éjten-éjjel egyszer az álgyu hármát szól: / Hát az sok kuruc az várra csakúgy nyomúl.
 (22) Tüzes garanáttul világos az éjjel, / Hajh! sok anya fia *borúl ott bé vérrel!*

Thaly saját versében is megjelenő motívum: Sok ezren *borultak ott önnön vérekben* (Ocskai-ballada).

- (23) Hasad a szép hajnal, *piros az hegyoldal...* / Esztergom várába Rákóczi felnyargal.

Thaly saját versében. *Veres a zsibói hegyoldal* (Kurucvilág).

- (24) Esztergom utcáin szikrát hány patkója, / Esztergom bástyáin lobog az zászlója.

Szerb Antal megjegyzi a két utolsó sorról: drámai, színpadias, dekoratív, ugyanott az Ocskay-balladáról azt írja: színházba járó ember írhatta (Szerb 1935: 282–3), és ez részben igaz erre a versre is.

- (25) Mikor Esztergomban örömet lóttenek, / Ez versek kevésség azután költenek.
 (26) Ha kérded: ki írta? – egy *igaz magyar fi*, Igaz örömében – elhiggye akárki.

Feltűnő, ritka, ám Thaly által használt szó: *magyarfi*. Tréfás jelentésben előfordul egy régi, Thaly által kiadott költeményben, valamint saját versében, ráadásul ugyancsak „igaz” jezővel: *Igaz magyarfi* vagyok én (Kurucvilág).

6. A szövegkritikai szempontok értékelése

6.1. Átgondoltság, kiszámítottság, tudatosság mutatható ki. Stílusukban, előadásmódjukban hasonlóak, mint az eredeti kuruc balladák, népiesek és régiesek, szerkezetük azonban túlságosan átgondolt, kiszámított. Erre utalnak a szabályos verssorok, strófák, szinte történésszerűen pontos adatok: „A legtöbb balladában valami névfelsorolás van, melyet e balladák sereg-szemléjének lehetne mondani: kuruc tisztek, kuruc ezredek vagy legyőzött német vezérek neveinek felsorolása. Van olyan ballada is, mely egy bizonyos időponton tekinti át a különböző helyeken levő kuruc vezérek sorsát, még pedig oly terjedelemben és oly pontossággal, aminő csak hadvezértől vagy történetírótól telik. (Német sas)” (Riedl 1913: 424).

6.2. Hasonlóság más, a kuruc kornál később élt költők verseivel, például Arany János verseivel:

- veri, vágja, üzi egyre (Arany János: Szibinyáni Jank)
 verik, vágják, üzik (a labancokat) (Újváriak dicsérete, „1710”)

Riedl Frigyes (1918: 134) is felfigyelt arra, hogy az Ocskay-balladában (Ocskay Lászlóval való ének) előforduló ritka kifejezés (Pilátushoz küldi őket vacsorára) változata előfordul Thaly kedvenc írójának, Arany Jánosnak *A nagyidai cigányok* című művében („Most lelked vacsorán volt Pilátusnál”). A szólás eredetét és korabeli felbukkanását Tompa József (1976: 384–5) nyomozta ki. Egy másik, Thaly-nak tulajdonított kuruc vers (Dunántúli bújdosó kurucok éneke, „1710–1711”) három sora összecseng Kisfaludy Károly: Szülőföldem szép határa című versével.

(Thaly) Dunántúli bújosó kurucok éneke, „1710–1711”: Hej be messzi es-tünk tőle!... / Ha ád Isten még oly órát / Hogy meglátjuk az Ság ormát, / Szülő-földünk szép határát?

Kisfaludy Károly: Szülőföldem szép határa: Szülőföldem szép határa / Meg-látlak-e valahára? / Hej tőled be távol estem.

Raadásul még a kérdő modalitás is ugyanaz (a szám-személy nem): meglát-juk? Meglátlak-e?

6.3. Később keletkezett szavak: *riadal*, *diadal*, *szülőföld*:

Rajta! riadallal / S az szép diadallal / Egymást ök bátorítják. (Újváriak di-cséréte, „1710” – a két szó nyelvújítási)
szülőföld (Dunántúli kurucok éneke). A szó csak a nyelvújítás után váltotta fel a szülötte föld kifejezést.

6.4. Egyénre jellemző szóhasználat: *megebődül*; *magyarfi*; *rajta*, *rajta*. Elárulja magát a szerző (Thaly), hogy kedvenc, illetve másutt elő sem forduló szavakat használ.

Rajta, rajta! rontsad ráczok sűrű rendjét (A kölesdi csata)
Rajta-rajta! Rontsuk hazánknak rontóját, / Rákóczi vitézi (Emlékszel pajtás,
a szentgotthárdi harcra?)

Pusztán a *rajta*, *rajta!* vezényszó használatát Riedl Frigyes (1918: 130–1) bizo-nyítéknak véli: „Feltűnő e sor még azért is, mert Thaly ugyancsak igen szerette a »rajta« szót eredeti költeményeiben alkalmazni. Például a Kuruczvilág című köl-teményes kötetében tizennégyszer fordul elő. Előfordul kétszer A kölesdi harcrul írt eredeti költeményében is. Thaly egyik eredeti költeménye így kezdődik: »Raj-ta, rajta, hős fiúk, én vagyok a kurucz gyerek.« [...] Thaly szerint t. i. rajta volt a régi magyar csatakiáltás, nem a franciás előre! Ez magyarázza, hogy Thaly any-nyira szerette. [...] Valószínűleg fájjalta, hogy a XVIII. századbeli népköltészet-ben nem igen találta. A rajta csatakiáltás e balladában épúgy egyezik Thalynak, a tudósnek egy eredeti nézetével, mint Kölesd megnevezése a kuruc győzelem színhelye gyanánt.” (Vö. 6. pont.)

6.5. Anakronisztikus tárgy: dob, rézdob – nem volt a kuruc korban.

6.6. Áruklodó megnevezés: *A kölesdi harczrul* című ballada. Valójában simon-tornyai csata, egyedül csak Thaly Kálmán tartotta kölesdinek. Eredeti kézírata ismeretlen, variánsai sincsenek (Riedl 1918: 131).

6.7. Egy, a „mélyrétegeket” érintő sajátosság: betűk, szótagok szövegbe írása, szétszórása mint ösztönös gesztus. A korábbi filológiai megközelítések az említet-teken túl nem vették figyelembe a bizonyos nyelvi jellemzők, preferált betűk, szó-tagok, szavak használatának egyik jellemző, ösztönösen alkalmazott, de áruklodó

voltát. Benkő Krisztián (2009) hívja fel a figyelmet arra, hogy például árulkodó jel Rákóczi és Rodostó nevének kezdőbetűje, amint alliterációként beleíródik a versbe:

Rajta-rajta! Rontsuk hazánknak rontóját, / Rákóczi vitézi (Emlékszel pajtás,
a szentgotthárdi harcra?)

A vers további sűrű alliterációkat is tartalmaz, de feltűnő például a „béverte a vértet”, amelyre az irodalomtörténész alliterációként figyel fel, de nyelvészként hozzátehetjük: ikonikus vonzás (bizonyos, különösen hasonló alakú szavak vonzák egymást). Benkő Krisztián (2009) továbbmegy, fölfigyel a betűk és szótagok véletlenszerű (de mégis valamire utaló) szétszóródására, amely „diszfiguratív erővé válik”:

Fel van írva ott mindegyik (...)
Kis fűszálra, vadvirágra, violára
Balogh Ádám a szabadság...
A magyarság diadalmas daliája (...)
Tönkre vert vad ellen sirján sarjadátok! (A kölesdi harczról)

Tehát a (Balogh) Ádám név beíródik a vers szavaiba: *vadvirág, szabadság, diadalmas, daliája, vad, sarjadátok*. A vers két korábbi strófájában is jeleket vél felfedezni Benkő: *Dobban a föld: Balogh Ádám*. Anagrammatikusan jelenik meg a Balogh Ádám névben a *had*. Bár ennek az anagrammának az észlelése csak írott szövegben lehetséges, szóbeliségben nem hat. De a vers még egy további sorába is beleírja rejtélyesen a nevet: *Boglárokkal, skófumos pantallérral*, vagyis „a tulajdonnévre átviszi az ékszeres tűnékeny csillogását” (Benkő 2009).

Ezek az ösztönös, önkéntelen „beíródások” a nyelv mélyebb, pszichoanalitikus világába vezetnek el bennünket. Önmagukban is eléggé árulkodó jelek, de a többi szövegjelenséggel együtt vizsgálva fontos személyiségjellemzők. Hogy mennyire, arra az utolsó, meglegő fordulatban utalunk.

6.8. A valódi kuruc versek csiszolatlanabbak, egyszerűbbek (a népköltészet kevésbé kimunkált): *Buga Jakab éneke, Bujdosó ének, Oláh Geczi nótája, Te vagy a legény, Csínom Palkó*.

6.9. Motívumazonosság: kedvelt figurák a kuruc versekben és Thalynál: *Balogh Ádám, Bezerédi Imre*.

6.10. Erőltetett (mesterkéltnél) alliteráció: *Rajta, rajta! rontsád ráczok sűrű rendjét* (A kölesdi csata). „E sor igen feltűnő, mert a) ez az ötös alliteráció [...] épenséggel nem népies, hanem mesterkéltnél és nagyon hasonlít Thaly egy eredeti költeményének szintén erőltetett ötös alliterációjához: *Rajta, rajta, rontsuk hazánknak Rontóját, Rákóczi vitézi*. Thaly ez utóbbi költeménye 1863-ból való. [...] Thaly, mint Arany tanítványa, nagyon szerette eredeti költeményeiben az alliterációkat, különösen

gyakran alkalmazza a pattogó, patetikus vagy hangfestő (ropogós) alliterációkat, a minők a XVIII. század elején nem igen dívtak. Talán nincs is újabbkori költőnk, ki annyira alliterációs, mint Thaly. A kölesdi harcról írt eredeti költeményében is sok az alliteráció. Az alliterációk ilyen kedvelése mutatkozik a kérdéses kucruc balladákban is” (Riedl 1918: 130). Vannak kevésbé mesterkélt alliterációk is: „Az Sió berkéig lőn nagy sivalkodás, / Fel Simontornyáig sűrű nagy roppanás”.

6.11. Rímelés. „A kétes balladák rímelő művészete is inkább egy XIX. századbeli műköltőre semmint a XVIII. század legelejéről származó epikus népkölteményre vall. [...] sereg diák – szententiát; Tamásét – sok másét (Ocskay ballada) halálom. – megállom; vágják – orczáját. Különösen a Bezerédi és az Újvári balladában fordulnak elő csoportosan jó rímek: trombitát – hátat ad, rácz után – kapitány. – paripán, szaporán – magyarán – egynihány – az lován; parragot – laknak olt; száz lóval – zászlóval (ez utóbbi a mint László kimutatta előfordul Thalynek egy eredeti költeményében is); kitörvén – örvény; főgenerálját – megréfálják stb.” (Riedl 1918: 134).

6.12. Néhány ballada azonos sorokkal is rendelkezik (Riedl 1913: 424), bár ilyen esetek a népköltészetben előfordulhatnak, mindenesetre költői eszközeik tudatos-ságot és azonos személyt jeleznek.

6.13. Eposzi jelzők: *serény Jávorka, híves Rác Miska*. Inkább a műköltészet jellemzői, de nem zárható ki a népköltészetben sem.

6.14. A népköltészeti hasonlóságok, párhuzamok abban a korban természetesekek voltak. „A kérdéses balladák hitelességét nem lehet azzal támogatni, hogy egyes passzusaikhoz valódi népdalokból párhuzamos helyeket idézünk. Minden sikerült népdalimitációhoz találunk analog helyeket a népköltészetben, ha szerzőjük jól ismerte a népköltészet formáit meg szellemét és a népköltészetből indult ki. Thaly pld. kiadott neve alatt szép népdal-utánezatokat (mint Arany is); mind az Arany, mind a Thaly nép dalutánezataihoz is lehet egyezéseket találni a valódi népköltészetben. Ebből tehát még nem lehet azt következtetni, hogy valódi népdalok” (Riedl 1918: 133–4).

6.15. Átdolgozás, átírás. Figyelembe kell venni: 19. század második felében, de még a 20. század legelején is, vagyis Thaly alkotókorszakában a népköltészeti adatközlésnek nem voltak olyan szigorú elvei, mint manapság. Bőven akad a magyar és a nemzetközi folklorisztikában olyan gyűjtő, aki az élvezhetőség miatt a gyűjtött anyagát kikerekítette, átírta.

Összefoglalva: 15 szempontot megvizsgálva: az erős érvek száma (7), a közepes érvek száma (4), a gyenge érvek száma (4).

Erős érv	Közepes érv	Gyenge érv
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		
6.		
7.		
	8.	
	9.	
	10.	
	11.	
		12.
		13.
		14.
		15.

7. Egy utolsó csavar

Benkő Krisztián (2005) és Csehy Zolán (2013) úgy látják, hogy Thalynak oka volt a bujdosásra, rejtőzködésre, „maga álcázó” magatartásra (Borbély Margit), maszkírozásra, mintegy kosztümös, „rejtőzködő” identitásra. R. Várkonyi Ágnes (1961: 380) Thaly-monográfiájában többször utal „erkölcsi életének eltévelyedésére”, ki nem mondott homoszexualitására. Csehy (2013) „Thaly kuruc versein átderengő homoszociális vágy vagy meleg érzékenység”-re utalást tesz. A következtetés: Thalynál a kuruckori férfiaság, férfiúságeszmény, ideális barátság (pl. Rákóczié és Bercsényié) talán ennek jele vagy kompenzálása. Csehy (2013) úgy véli, hogy a „bujdosás egy queer⁶ olvasat viszonylatában az identitás rejthetőségét is jelentheti, s ha Thaly bujdosódalait feltöltjük ezekkel az energiákkal, döbbenetes élményben lehet részünk”. *A Bujdosú kuruc dalának* 8. versszakában Thaly saját ars poeticáját, sőt ars vivendiét rejti el:

Büszke vagyok, megalázzam magamat? / Lehajtsam a vasigába nyakamat? ... /
Igaz, nemes, nyakas kuruc nem hajol, / Inkább elteng az ég alatt valahol.

8. Epilógus

Thaly Kálmánt az elmúlt több mint egy évszázadban sokféleképpen ítélték meg, támadták, védtek, elítélték, felmentették; munkássága, művészete pedig még most is tartogat meglepetéseket. Pedig sokszor le akarták már zárni az aktát. „A Thaly-pörben még nem hangzott el az utolsó szó, de azt hiszem, az akták bátran lezárha-

⁶ Furcsa, különös, nem egyértelműen normatív szexualitás.

tók” (Turóczi-Trostler 1947: 105). De korábban Szerb Antal másként vélekedett, s igaza lett: „Az akták még nincsenek lezárva” (Szerb Antal 1934/1986: 184). R. Várkonyi, Thaly monográfusa pontosan fogalmazza meg ezt a bizonytalanságot: „Thaly Kálmán szellemi hagyatékával tehát úgy volt az utókor, mint azok az örökösök, akik gyanakodnak ugyan, hogy a drága ékszerek helyett hamis szállott rájuk, de nem tudnak megegyezni, hogy végére járjanak-e örökségük valódi értékének vagy hunyjanak szemet fölötte, nem akarják eldönteni, hogy önmaguk és a világ előtt beismerjék-e veszteségüket vagy igyekezzenek maguk is valódinak elfogadni a hamisat” (R. Várkonyi 1961: 331). Pedig a „per” egyik elindítója, Riedl Frigyes (1918: 134) szinte azonnal fölmenti Thalyt a hamisítás alól: „Thalyra semmi árnyék nem eshetik e balladák miatt, hiszen kétségtelen, hogy szerzősüknél minden egyéni érdek ki volt zárva. [...] E balladák valódiak, a mennyiben a költészet bennük valódi, színarany.” Szerb Antal (1935: 284–5) alapos vizsgálat után ugyanerre a következtetésre jut: „Thalyt nem vezette anyagi érdek vagy feltűnési vágy... [...] Őt a legmagasabb indítékok ösztönözték. [...] Hosszú életének minden cselekedetével és alkotásával Rákóczi emlékét igyekezett beleégetni kortársainak tudatába és Rákóczi korának nagyszerűségét példaként felmutatni a «puhaságra serényebb» utódok előtt. [...] És valamiképpen neki jogában is állt kuruc költeményeket írni. Két kuruc vezér ivadéka volt; egész életét olyan odaadással szentelte a fejedelem szolgálatának, mint egykor Mikes Kelemen, csak hogy több temperamentummal. Tanulmányai során oly mélyen beleélte magát a Rákóczi-korba, hogy a századok választófalai leomoltak, a múlt elevenné vált és szelleme benne öltött formát.” Sőt. Thaly nélkül nem születtek volna meg Ady kuruc versei sem, amely „kuruc versben mondta ki talán legvégső, leginkább belülről jött mondanivalóját a magyar életről, melyet sokszor vádolt és sokszor panaszkodott költeményeiben, de amelyet mégis mindenekfölött szeretett, a régi magyar költők irracionális, reményentúli reménykedésével” (Szerb 1935: 287):

Áldott inség: magyar élet,
Világon sincs párod néked,
Nincsen célod, nincsen véged,
Kínhalál az üdvösséged.

Elbocsát az anyánk csókja,
Minden rózsánk véres rózsza,
Bénán esünk koporsóba,
De így éltünk vitézmódra.
(*Ady Endre: Bujdosó kuruc rigmusa*)

Az akták soha nincsenek lezárva.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2019. Thaly Kálmán rejtőzködő retorikája. *Édes Anyanyelvünk* 4: 5.
- Benkő Krisztián 2009. Filológia, ideológia, poétika. 1903: Thaly Kálmán Kuruczvilág. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története II.* Gondolat Kiadó, Budapest. Forrás: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_04_A_magyar_irodalom_torteneti_2/ch02.html. (A letöltés ideje: 2019. július 20.)
- Benkő Krisztián 2013. *Thaly Kálmán költeménye Benkő Krisztián kommentárjával.* <http://ujnautilus.info/thaly-kalman-benko> (2013. december 3.) (A letöltés ideje: 2019. július 20.)
- Borbély Margit 1927. *Thaly Kálmán költői munkássága.* Dunántúli Egyetemi Nyomdája Pécsen.
- Bori Imre 2003. Thaly Kálmán és „kuruc” versei. *Híd* 2003. október, 1171–9.
- Csehy Zoltán, 2013. „Valami rejtélyes vonzalom”. *Irodalmi Szemle* online. 2013. 11. 05. <https://irodalmszemle.sk/2013/11/csehy-zoltan-valami-rejtelyes-vonzalom/>. (A letöltés ideje: 2019. július 20.)
- Domokos Mariann – Gulyás Judit (szerk.) 2018. *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratosa mese- és találós-gyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kiadása.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas Kiadó, MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest.
- Halmos Ferenc – Katona Imre József (szerk.) 1996. Thaly Kálmán kuruczok versei. In: *Száz rejtély a magyar irodalomból.* Gesta, Budapest, 128–9. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00040/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1918_03-04_128-134.pdf. (A letöltés ideje: 2019. július 20.)
- Kacziány Géza 1914. Riedl hadjárata Thaly ellen. *Magyarország* 115–6.
- László Zsigmond 1917. *A kurucz balladák.* Doktori értekezés. Budapest.
- László Zsigmond 1918. A kurucz balladák. *Irodalomtörténet* 7/3: 320–2.
- Maitre, Jacques 1913. Hamis kurucok. *A Hét* 15: 223.
- Márki Sándor 1918. Thaly Kálmán emlékezete. *Budapesti Szemle* 174. kötet, 498. füzet, 321–35. (Később megjelent az akadémiai Emlékbeszédek sorozatban is.)
- Németh Niki 2011. „Kénytelenek voltunk tudomásul venni egyes versekről, hogy része van bennük Thaly Kálmánnak”. *Nyest.hu*, 2011. május 13. <https://www.nyest.hu/hirek/kenytelenek-voltunk-tudomasul-venni-egyes-versekrol-hogy-resze-van-bennuk-thaly-kalmannak>. (A letöltés ideje: 2019. július 20.)
- R. Várkonyi Ágnes 1961. *Thaly Kálmán és történetírása.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Riedl Frigyes 1918. A „kölesdi harcruzl” című ballada. *Irodalomtörténet* 7/3–4: 128–34.
- Riedl Frigyes 1913. A kurucz balladák. *Irodalomtörténet* 2: 417–52.
- Szentpéteri Márton 2001. Perújrafelvétel. Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására. *Iskolakultúra* 4: 9–23.
- Szerb Antal 1934/1986. *Magyar irodalomtörténet.* Magvető, Budapest.
- Szerb Antal 1935. A kuruczok költészet. In: Lukinich Imre (szerk.): *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszáz éves fordulójára.* Második kötet. A Magyar Nemzeti Szövetség megbízásából kiadja a Franklin Társulat, Budapest, 272–87.
- Szítás Iлона 1937. *II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban.* Merkantil-nyomda (Havas Ödön) nyomása, Budapest.
- Thaly Kálmán 1903. *Kuruczvilág.* A Rákóczi-szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből egybegyűjtötte Thaly Kálmán. Athenaeum Rt. Budapest.
- Tolnai Vilmos 1913. Kuruczok irodalmunk szövegeiről. *Egyetemes Philológiai Közöny*, 404–12.
- Tompa József, 1969. Mordályégető szavunk s a Vak-Bottyánról való ének hitelessége. *Magyar Nyelvőr* 93: 467–71.
- Tompa József 1972. *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv.* Akadémiai, Budapest.
- Tompa József 1976. Koholt emlékeink szavai. In: Tompa József: *Anyanyelvi olvasókönyv.* Gondolat, Budapest, 376–87.
- Turóczi-Trostler József 1947. A Thaly-pör s a kézzel rakott domb. Képzettörténeti kísérlet. *Magyar Nyelv* 43: 105–11.
- Varga Imre 1936. *A kurucz költészet hitelessége.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.

Varga Imre 1961. A kurucz költészet kérdésének története. *Irodalomtörténeti Közlemények* 65/1: 19–31.

Wagner József 1918. László Zsigmond: A kurucz balladák (Budapest, 1917). *Irodalomtörténeti Közlemények* 28: 229–34.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest
Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad

SUMMARY

Balázs, Géza

Kálmán Thaly, collector, forger, and a man in hiding

The oeuvre and role of Kálmán Thaly (1838–1909), historian, politician, philologist, and poet, largely fell into oblivion; his name, with pejorative overtones, is mainly remembered due to his “forged kurucz songs” or the “kurucz song suit” (the kurucz were 16/17th-century Hungarian rebels). Thaly collected and apparently greatly re-stylised some genuine kurucz poems, wrote kurucz poems of his own, and we know of twelve or thirteen poems that he may have written himself but that he attributed to kurucz folk poetry. However, we cannot call him a forger since (a) in the period, “originality” did not exactly mean what it means today; (b) today, “originality” again means something else than it did formerly; and (c) Thaly “played a game”, as he gave away the origin of those poems before he died, just that nobody cared at the time. Historians and literary historians found some apt adjectives for Thaly’s poems: masked, re-attributed, archaistic (Riedl 1913), self-disguising (Borbély 1927). His procedure was called inverted plagiarism (Riedl 1913), counter-plagiarism (Maitre 1913), or reverse appropriation (Szentpéteri 2001). Ágnes R. Várkonyi (1961) writes that he never stole texts but created texts that he then attributed to someone else. Bori (2003) uses the term “successful mimicry”, while Csehy (2005) talks about costumed/masked identity, and even “stolen face”. This paper (on the basis of the relevant literature) demonstrates the genuine features of the kurucz poem entitled *Esztergom megvétele* (The seizure of Esztergom) pointing towards Thaly’s authorship. The author of the paper adduces arguments in terms of 15 criteria of textual criticism, including 7 strong, 4 medium strong, and 4 weak arguments. Finally, a punchline is added: Thaly’s poems about kurucz soldiers in exile may even reveal an author hidden in his songs or camouflaging his identity, and thus the oeuvre may have a peculiar “queer” reading, as well.

Keywords: Kálmán Thaly, forged kurucz songs, originality, textual philology, text criticism, forensic linguistics, rhetoric for hiding, queer reading.

Idézés – önidézés – 'én'-idézés

A *mondom* szerepe az idézés jelölésében¹

1. Bevezetés

A tanulmány a funkcionális kognitív szemantika (l. Tolcsvai Nagy 2010, 2013, 2017) és a pragmatika mint szemléletmód (l. Verschueren 1999; Tátrai 2011, 2017) együttes érvényesítésével a *mondom*-mal alkotott konstrukciók közül azokat vizsgálja, amelyek a MONDÁS hozzáférhetővé tételének megvalósítása során az (ön)idézés nyelvi tevékenységeként értelmezhetők.

A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat a MONDÁS hozzáférhetővé tételének lehetőségeit a *mond* Sg1 kijelentő módú jelen idejű és határozott ragozású alakjának (*mondom*) elemzésével végezte el az MNSZ2 (v2.0.5.) 250 adatból álló, műfajilag vegyes, véletlen listája alapján. Ez a minta továbbá kiegészült műfajonként 100-100 adatból álló véletlen mintával azért, hogy a tanulmány témájául választott konstruálás műfaj szerinti eloszlása is vizsgálhatóvá váljon. A vizsgálat során a *mondom* részvételével alkotott konstrukciók – amellett, hogy a beszélő mondásának hozzáférhetővé tételében játszanak szerepet – alapvetően kétféle konstruálási eljáráshoz voltak köthetők. Az egyikben a *mondom* az aktuális beszélőnek az éppen aktuális nyelvi tevékenységére történő reflexiójaként – a metapragmatikai tudatosság jelzéseként (l. Tátrai 2017: 1046) – értelmezhető, a másokban az aktuális beszélőtől eltérő 'én'-hez köthető mondás újrakonstruálása zajlik, amely az önidézés értelmezési lehetőségét veheti fel. Utóbbi, nyílt kategóriaként értelmezhető konstrukciótípus részletes vizsgálatához a minta elemzése során az vált központi kérdéssé, mikor tekinthető az igealak részvételével alkotott konstrukció idézésnek, illetve a konstruálás során a konstruáló miért él e nyelvi lehetőséggel.

A tanulmány a közös figyelmi jelenetben megvalósuló idézést mint egy meglevő és nyelviileg reprezentált esemény újrakontextuálását, újrakonstruálását értelmezi, ebből következően az idézést két esemény reprezentációját elvégző, összetett jelentésszerkezetnek tekinti (vö. Csontos 2012, 2016), amelyben az egyik rész a MONDÁS-t jeleníti meg, a másik pedig annak hozzáférhetővé tételét végzi el. Korábbi, a *mond* Sg3 elemző bemutatását elvégző tanulmány eredményeit felhasználva (l. Csontos 2019) arra koncentrálnak, a *mond* Sg1 miként valósítja meg, illetve miként módosítja az idézés műveletét, ezen igealakokkal alkotott konstrukciók mikor és miért tekinthetők idézésnek. A tanulmány az idézést a perspektivizáció (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95; Tátrai–Csontos 2009; Tátrai 2011: 34–5) prototipikus eseteként értelmezi. Az egy megnyilatkozóhoz köthető idézések közül azokkal a sajátos esetekkel foglalkozik, amelyek nem narratív diskurzusba

¹ A tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara 20633B800 számú *Diszkurzusjelölők nyelv- és műfajközi kutatása* pályázatának támogatásával készült.

ágyazódva jelenítik meg a perspektivizációval hozzáférhetővé tett MONDÁS-t,² továbbá a MONDÁS a *mondom* által válik hozzáférhetővé, valamint mint az „amit mond”, mind a MONDÁS aktusa külön eseményként reprezentálódik.

A tanulmány a MONDÁS konstruálásának lehetőségeibe ágyazva (2.) először a *mondom*-mal alkotott konstrukciókat elemzi (2.1.), majd ehhez kapcsolódóan a tanulmány témájául választott konstrukcióval kapcsolatban ’én’-idézésként történő értelmezésének lehetőségét veti fel, és a konstruálás folyamatát vizsgálja. Ebben előtérbe helyezi az ’én’-idézés során megvalósuló perspektivizáció kérdését, a perspektivizációt megvalósító nyelvi elemeket a *mondom*-hoz kapcsolódó viszonyában elemzi (2.2.). Majd arra kérdez rá, ezekben az esetekben a MONDÁS hozzáférhetővé tétele miként valósul meg (3.). Először a MONDÁS aktusát elérhetővé tevő rész kidolgozottságát vizsgálja arra koncentrálva, a *mondom* és a perspektivizációt megjelenítő elemeken kívül mely elemek válhatnak részévé ennek a konstruálásnak (3.1.), majd magára a mondásra fókuszálva az mutatja be, az eredeti diskurzus miként módosul a hozzáférhetővé tétel során (3.2.). Mindezen elemző bemutatás után a tanulmánynak már van arra módja, hogy rákérdezzen, milyen célból él a konstruáló az ’én’-idézésnek tekinthető lehetőséggel (4.). A tanulmány összegzéseként pedig az idézés eme sajátos esetének tekinthető konstruálási módot az újrakontextuálás, illetve újrakootextuálás műveletéhez kapcsolja, és az újrakonstruálás folyamata mellett érvel. Ebben az értelmezési keretben az idézések működését jellemző intertextualitás mellé felveszi intratextualitást is (5.).

2. A MONDÁS konstruálása

A MONDÁS-t kifejező konstrukciótípus sémája úgy írható le, hogy valaki saját akaratából (*mond*) vagy mások által arra készítetve (*bevall*) a mediális közvetítettség formáját kihasználva nyelvi tevékenységet folytat. E sémában a minimális összetevők: az elsődleges cselekvő figura, akihez a mondás létrehozása köthető („valaki”) és akinek tevékenysége magára a nyelvi tevékenységre irányul, tehát részben arra, amit mond („valamit”), részben a befogadóra („valaki[k]nek”). Az alkotás és a feldolgozás folyamatában a MONDÁS hozzáférhetővé tétele során működésbe lép a MONDÁS forгатókönyve, amelynek része „aki mond” valamit, „akinek mondja” és „amit mond”. A mondás ugyanis mindig számít egy befogadóra, még akkor is, ha ez a konstruálás során nem kerül a figyelem előterébe. A háttérben a MONDÁS-hoz kapcsolódó egyéb elemek is működésbe lépnek: a MONDÁS mindig térben és időben megy végbe.

A MONDÁS konstrukciótípus sémájának megvalósulását meghatározza, hogy a konceptualizáció során a beszélő miként dolgozza fel a KOMMUNIKÁCIÓ jelenetét, és ebből a jelenetből mit, hogyan és milyen mértékben kíván az előtérbe helyezni.

² Az ekképp idézésnek tekinthető konstrukciókkal a narratológia már részletesen foglalkozott (l. pl. Genette 1972, 1980), továbbá nyelvészeti megközelítésből is több esetben a figyelem központjába került (l. pl. Tátrai 2002).

- (1a) Az Országos Kereskedelmi Szövetség főtítkáráként politikai pártok nézeteit, hitvallását nem bírálhatom. Ezért azt **mondom**, azt sem tudom, hogy a parlamentben miféle pártok vannak (#530768779)
- (1b) Sokak szerint volt csapattársának, Didier Deschamps-nak kéne átvennie a nemzeti csapat irányítását. – Mindenképpen alkalmas lenne a feladatra, de aki ismer, az tudja, hogy nem szeretek véleményt mondani ezekben a kérdésekben. – De azért az meglepné, ha Raymond Domenech maradna a kapitány, nem? – Hát, talán igen, de **még egyszer mondom**, nem szeretnék beleszólni ebbe (#574546118)

Az aktuális beszélő saját szavainak hozzáférhetővé tételét több módon megvalósíthatja. Jelen tanulmány témájára koncentrálva, a hozzáférhetővé tétel során a beszélőnek lehetősége van arra, hogy saját, aktuális vagy attól eltérő ’én’-jének beszédtevékenységét reflexió tárgyává tegye. Ezekben esetekben az „amit mond” az arra történő reflexió során, azon keresztül válik elérhetővé. Ezen konstrukcióban – amellet, hogy a MONDÁS aktusa kidolgozottá válik –, maga a MONDÁS a figyelem előterébe kerül.

Az (1a–b) példában a beszélő saját nyelvi tevékenységéhez való reflexív viszonyulását a *mond* jelen idejű, első személyű közlésige (*mondom*) jeleníti meg. A performatív ige a beszélőhöz lehorgonyozva, elemi jelentként megkonstruálva teszi hozzáférhetővé azt a kommunikatív cselekvést, amelyet az aktuális beszélő végre kíván hajtani, és ami a mellékmondatban kifejtetté válik.

Az (1a)-ban a MONDÁS aktusának kidolgozása (*azt mondom*), illetve a MONDÁS ugyanazon személyhez, az aktuális beszélőhöz köthető. Az (1b)-ben viszont a MONDÁS egy, a beszélő korábbi megnyilatkozásának összegzését teszi elérhetővé, amely a MONDÁS hozzáférhetővé tétele során a *mondom*-on kívül a *még egyszer* alkalmazásával dolgozódik ki. Ebben az esetben a MONDÁS nem az aktuális beszélő, hanem annak múltbeli ’én’-jének szavait adja vissza, mely az idézés nyelvi tevékenységeként értelmezhető.

2.1. Perspektivizáció, ’én’-idézés

Idézés esetében nem csupán egy esemény, hanem egy nyelvileg megkonstruált (l. Langacker 2008: 55; Tolcsvai Nagy 2010: 30–1) esemény feldolgozása és fogalmi megalkotása történik.

- (2a) Azt **mondja** az orvosom: Hencz úr, maga az én kedvemért ment oda. Eddig nem mutatott semmit a röntgen a csigolyájáról, most meg látok kettőt is, ferdét. Maga most már egész életére bevásárolta (#280612218)
- (2b) Ha bármely napon a feltétel nincs meg, például az egyik hónapban 13.-án befizettük a 60 ezret, akkor a folyamatos késedelem megszakad, hiszen az új részletet 15.-én írják elő, vagyis 14.-én tiszták voltunk. Így

nincs meg a folyamatosság. Ezt a témát azért vettem fel, mert sokan nem értik miért kerülnek KHR listára holott hitelüket nem mondták fel, és igazából nincsenek is nagyon „megcsúsza”. **Még egyszer mondom** nem a bankokat kell szidni, ez a jogszabály (#1099652951)

A (2a)-ban az aktuális beszélő (idéző) az orvosa szavait adja vissza. Az idézésben E/3. személlyel jelölt személy szavait az aktuális beszélő feldolgozza, majd az idézés nyelvi tevékenységének lehetőségén keresztül hozzáférhetővé teszi mások számára is. Ebben a folyamatban tehát nem csupán az aktuális beszélő, hanem az idézett személy nézőpontja is működésbe lép, a tudatosság szubjektuma (Sanders–Spooren 1997: 87; Tátrai 2011: 34–5, 154–8) az aktuális megnyilatkozóról valaki másra – jelen esetben az orvosra – helyeződik át. A (2b)-ben ez a folyamat annyiban módosul, hogy az aktuális beszélő saját szavait megismételve, összegezve, saját, korábbi diskurzusát (annak egy részletét, propozicionális tartalmát) teszi elérhetővé, melyet a *még egyszer (mondom)* tesz explicitté. A perspektivizáció (l. Sanders–Spooren 1997: 86–95, Tátrai 2011: 1049), tehát az, hogy a tudatosság szubjektuma az aktuális megnyilatkozóról valaki másra helyeződik át, itt is végbemegy: a beszélő a saját, múltbeli (2b), de emellett jövőbeli vagy egy lehetséges ’én’-jének megnyilatkozását is hozzáférhetővé teheti.

A *mondom*-mal hozzáférhetővé tett MONDÁS fentebb összegzett és (2b)-vel szemléltetett esete tehát a konstruálás során érvényesülő perspektivizáció miatt tekinthető idézésnek. Ezen eseteket megvalósító konstrukciók között viszont aszerint különbséget lehet tenni, hogy a MONDÁS hozzáférhetővé tétele során mennyire és miképp válik jelöltté az, hogy egy adott szövegrészben közölt információkért az aktuális megnyilatkozón kívül valaki más, az aktuális megnyilatkozótól „eltérő” ’én’ tehető felelőssé.

2.2. A *mondom*-mal alkotott konstrukciók

A *mondom*-mal alkotott konstrukciók idézésként történő értelmezésében kiemelkedő szerepe van tehát annak, hogy az aktuális beszélő – mivel a konstruálás során saját nyelvi aktivitását jelen időben és kijelentő módban lehorgonyzott ige (*mondom*) teszi elérhetővé – mennyiben és miként reflektál arra, hogy nem csupán az aktuális perspektívájához, illetve perspektíválásához való viszonya jelenítődik meg a *mondom* által.

- (3a) Én úgy gondolom, hogy ezek a biztonsági előírások, amik jelenleg érvényben vannak, biztosítani tudják azt, az alapvédelmet, ami elvárható. És sajnos arra nem tudunk berendezkedni, hogy minden ellen védjük magunkat. Hiszen maga a biztonság is egy olyan fogalom, ami eléggé viszonylagos. Az a képzettség, az a kiképzettség, az a gyakorlottság, amivel rendelkezünk, az szintén biztosítja számunkra azt, hogy védettnek tekintsük magunkat. De **még egyszer mondom** nem tudunk kizárni egyetlen egy veszélyt sem (#879473964)

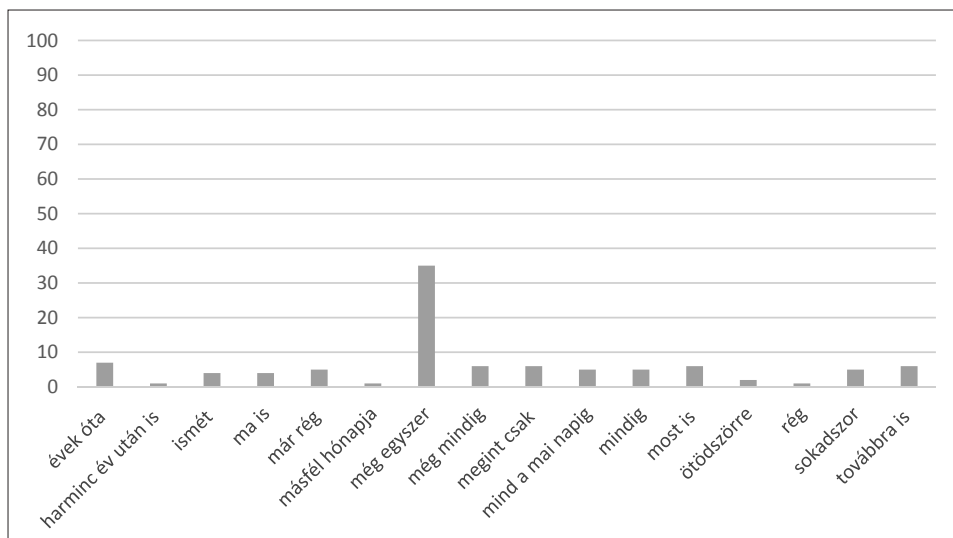
- (3b) Neki is megmondtam, hogy én nem az ő döntései vagy a testület döntései ellen tiltakozom sőt **még egyszer mondom**, nem is tisztom ezt tenni és bár oda van írva, hogy Esztergom polgármestereként hát most ez a munkám lépek fel, de én ebben az esetben egy olyan civil szakmai véleményyt illetve hát példát szeretnék felmutatni (#939322300)
- (3c) Mind a **mai napig** azt **mondom**, hogy a klasszikus játékok közül a LEGO az egyik legértelmesebb és legjobb (#451289043)
- (3d) Dönthetek úgy, hogy azt **mondom**: köszi, de ne fáradj velem, nem akarok útban lenni, és ezzel megsértem a házigazdát (#425940373)

A (3a–d) példák a perspektivizáció jelöltté tételének eltérő fokozatait valósítják meg. A (3a–b)-ban a vizsgált minta leggyakoribb eleme (vö. 1. ábra) látható: a *még egyszer mondom*. Ebben az esetben a *még egyszer mondom* működésbe hozza a beszélő – az adott diskurzuson belüli (3a) vagy egy más diskurzusban elhangzott (3b) – megnyilatkozását, amely az új kontextuális körülményekhez, illetve kotextushoz (l. Verschueren 1999: 104–6; Tátrai 2017: 950–1) igazítva (és soha nem szó szerint, l. erről bővebben 4.) kerül kifejtésre. A *még egyszer mondom*-hoz hasonló megoldás figyelhető meg a (3c)-ben, ahol a *mind a mai napig mondom* feltételezi, hogy a beszélő saját múltbeli 'én'-jéhez köthető mondását összegzi újra. Ezen esetben az eredeti diskurzus interszjektív ellenőrizhetősége nem tehető meg az adott diskurzuson belül. Továbbá a (3d) arra hívja fel a figyelmet, hogy nemcsak a múltbeli 'én' megnyilatkozásai értelmezhetők a perspektivizáció eseteként, hanem az 'én' egyéb, az éppen aktuálistól eltérő megvalósulásai perspektivizációt eredményezhetnek.

Mint a fenti példákból látható, a perspektivizáció jelöltté tételének több lehetősége van. Ezen lehetőségek által a *mondom*-mal alkotott konstrukciók idézés-ként történő értelmezése fokozat kérdésének tekinthető, az önidézés lehetséges megvalósulásain belül nyitott kategóriát alkotva. A tanulmány tehát számol azzal, hogy az önidézés nagyobb, nyílt kategóriát alkot, prototipikus esetei például azok, amelyekben a közlésige múlt idejű lehorgonyzása már önmagában explicitté teszi a perspektivizációt, illetve az, amikor az interszjektív ellenőrizhetőség megtételének lehetőségét egy hivatkozás biztosítja. Mivel a fentebb kifejtett és a jelen tanulmány alapjául szolgáló esetek idézés-ként történő értelmezését az 'én' lehetséges megvalósulásainak mozgásba hozásával eredményezett perspektivizáció indokolja, ezért – a tanulmány címére is reflektálva – ezek jelölésére az 'én'-idézést lehet alkalmazni.

A perspektivizációt explicitté tevő nyelvi elemek részletesebb vizsgálatot kívánnak meg. A mintában a (3a)-ban látható *még egyszer* mellett ezt az alábbi nyelvi eszközök valósíthatják meg.

Az 1. ábra azon nyelvi lehetőségeket és azoknak a vizsgált anyagban való százalékos előfordulását mutatja, amelyekkel a beszélő saját mondásának konstruálása során jelölni tudja azt, hogy a MONDÁS nem vagy nem csupán az aktuális 'én'-jéhez köthető. E nyelvi eszközök nem alkotnak homológ sort, de közös ösz-

1. ábra

szetevőjük a 'folyamatszerűség', 'ismétlés', 'gyakoriság' kifejezésével a lehetséges 'én'-ek közül egy mozgásba hozása.

Ezen, a perspektivizációt explicitté tevő nyelvi elemek jellemzően közvetlenül az ige előtti pozíciót töltik be (a vizsgált anyagban két esetben kerültek az ige mögé: *mondom ötödszörré*, *mondom évek óta*). A *mondom* a MONDÁS előhívásáért felelős, illetve a MONDÁS egy példányának lehorgonyzását, továbbá a beszédcselekvés-érték és a polaritás kifejezését végzi el (vö. Imrényi 2017: 715–8). A MONDÁS folyamattípus előhívásában, valamint a MONDÁS egy példányának lehorgonyzásában a *mondom* mellett megjelenő szereplők és körülmények vehetnek részt (l. bővebben 3.1.). A 1. ábrában bemutatott nyelvi elemek a konstruálás során viszont nem a MONDÁS-esemény időbeli megvalósulását végzik el, hanem ehhez az eseményhez mint háttérhez viszonyítva előtérbe helyeznek, bevonnak egy másik MONDÁS-t. Két jelenet kapcsolódik így össze: az aktuális 'én' és a múltbeli 'én' mondása. A két mondás között a konstruálás során szoros kapcsolat létesül: az aktuális mondás aktusának egyik jelentés-összetevője, illetve a közlési funkció új elemmel bővül. Ezen elemekkel alkotott konstrukciókban a közlési funkció nem csupán a MONDÁS-esemény időbeli megvalósulásának az állítása, hanem a jelen időben végbemenő mondáshoz egy újabb, korábban létező mondás működésbe hozása, ezzel kiterjesztve vagy meghatározva a közlés alkalmazását az adott kontextusban (vö. Imrényi 2017: 720–5). Ez a mondás aktusát elérhetővé tevő mondat közlésfunkcióját (vki mond) érinti: a *mondom* egy potenciálisan önálló, sematikus mondat, amelyet a MONDÁS eseményének megvalósítására, illetve annak állítására lehet használni. A 1. ábrában bemutatott elemekkel alkotott viszonyában viszont ezeknek alárendelődik, a *még egyszer*, *továbbra is* stb. és a *mondom*-mal alkotott mondat közlési funkciója immár nem csupán a folyamat (mondás) megvalósulásának az állítása, hanem az állítás időbeli kiterjesztése.

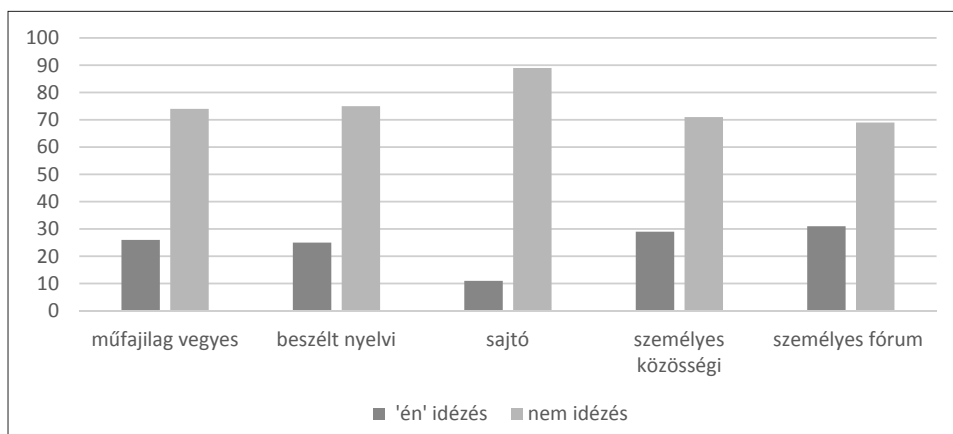
A *mondom* igealak önmagában tehát csupán a MONDÁS, de nem az idézés előhívásáért felelős, a nyelvi elemekkel bővülő *mondom* közlési funkciója tehát nemcsak MONDÁS, hanem az idézés, az idézés kifejezője nemcsak az ige, hanem a mellette megjelenő elem is.

Az 1. ábrában bemutatott nyelvi elemek jelentésszerkezetének összekapcsolódása a *mond* ige jelentésszerkezetével könnyen végbemehet. A *mond* elsődleges figurája (jelen esetben 'én') a kommunikációra képes emberi lény, a másodlagos figurája az „amit mond”, amely a konstruálás során vagy az esemény részeként vagy – jelen esetben – külön eseményként jelenítődik meg. A fentebb összegzett nyelvi elemek azonos jelentéssel leírható figurákat tartalmazó MONDÁS-t vonzanak be: a két MONDÁS összekapcsolódása itt már végbemegy. A *mond* időszerkezete úgy írható le, mint közepesen hosszú idejű (tartós), folyamatos (megszakíthatatlan), közepes intenzitású, sematikusan kezdő- és végpont nélküli. A folyamat eseményszerkezete úgy jellemezhető, mint saját akaratból és energiaforrásból, neutrális (közömbös) hangsebességgel és hangmagassággal végrehajtott kommunikáció (beszéd). A *mond* esetében a pillanatnyi állapotok sorozata ugyanazzal a minőséggel jellemezhető, egy kommunikatív eseményt tehát addig lehet *mond*-dal leképezni, amíg kommunikációt jellemző egyenletesség fennáll. Az 1. ábrában látható nyelvi elemek közös jelentésösszetevője a 'folyamatszerűség, folyamatosság, gyakoriság'. A *mond*-dal való összekapcsolódás ezen a ponton mehet végbe, előtérbe állítva azt, hogy az ige személy- és időbeli lehorgonyzása nem csupán az aktuális 'én'-hez és annak jelenéhez, hanem a múltbeli 'én'-hez is köthető, működésbe hozva egy lehetséges 'én' perspektíváját is. De aszerint, hogy a *mond* jelentés-összetevői közül melyikhez kapcsolódnak, melyiket miként dolgozzák ki a konstruálás során, eltérőek lehetnek.

Az 1. ábrában bemutatott elemek egy múltbeli 'én' perspektíváját, a múltbeli 'én' megnyilatkozását képesek az adott diskurzus részévé tenni. Az alapján, hogy a konstruálás során ennek a múltban lezajlott megnyilatkozás aktusának a nyelvi elem által melyik összetevője dolgozódik ki, kerül a figyelem középpontjába, tehát a nyelvi elem miként, mely összetevőre fókuszálva jeleníti meg, teszi az aktuális megnyilatkozás részévé egy, az aktuális jelen előtt is létező mondás aktusát, különbséget lehet tenni a kifejezőeszközök között. A mondás aktusának 'folyamatszerűségét', 'gyakoriságát' dolgozza ki, állítja előtérbe az *évek óta, ismét, már rég, még mindig, mindig, sokadszor*. Ezekben az esetekben egy múltbeli mondás aktusára vagy a MONDÁS-nak a múltban lezajló többszöri előfordulására történik reflexió. A konstruálás során a MONDÁS lehetséges megvalósulásai közül egy (jól) körülhatárolt rész is kidolgozásra kerülhet, például *ötödszörre, még egyszer*, amely a *mondom*-mal együtt annak egyik jelentés-összetevőjét: a 'tartós'ságot módosítja. A *mond* 'megszakíthatatlanságát/folyamatosságát' módosítja némiképp a folyamat kezdőpontját (*másfél hónapja*), illetve végpontját is kidolgozottá tevő (*mind a mai napig*) nyelvi elem. Illetve a *mond* folyamatosságát állítja előtérbe az *is*. Az *is*-sel alkotott kifejezésekben az *is* mellett megjelenthet az aktuális megnyilatkozó aktuális pozíciójára (idejére) utaló deiktikus nyelvi elem (*ma, most*). Ezekben az esetekben az *is* az, amely az közös figyelmi jelenetben implikálja azt, hogy az adott megnyilatkozás nem először hangzik el. A *továbbra*

is-ben viszont az egyik (*továbbra*) az aktuális megnyilatkozó idejében is érvényben levő folyamatosságot, a másik (*is*) pedig a MONDÁS-nak az aktuális 'én' idejében fennálló 'érvényesség'-ét jeleníti meg.

Ezen nyelvi elemekkel alkotott konstrukciók a szövegtípusra is jellemzővé válnak.

2. ábra

A 2. ábrán a műfajilag vegyes minta mellett azok szerepelnek, amelyekben mind a *mondom* előfordulási gyakorisága, mind az 'én'-idézésként értelmezhető esetek a legnagyobb gyakorisággal fordulnak elő. Mint látható, a személyes fórum és a személyes közösségi műfajba sorolt diskurzuspéldányokban gyakrabban alkalmazzák ezt a nyelvi lehetőséget. Ezekben a műfajokban a beszélt nyelvre jellemző konstruálási módok jellemzőek – ezzel magyarázható, hogy beszélt nyelvi mintában is közel hasonló eloszlást mutat az 'én'-idézés és a nem annak minősülő esetek. Ez alapján feltételezhető, hogy a jelenség elsősorban a beszélt nyelv jellemzőjévé válik.

3. A MONDÁS hozzáférhetővé tétele az 'én'-idézésben

Az eddig elmondottak alapján a MONDÁS hozzáférhetővé tétele a *mondom* részvételével 'én'-idézésként is végbemehet. Ennek során a VKI MOND VMIT-ből a VKI MOND és a VMIT külön jelenetként konstruálódik meg. A VKI MOND idéző részként a mondás aktusát és az arra történő reflexiókat tartalmazza, a VMIT idézetként magát a mondást. A következőkben az idéző rész és idézet megjelöléseket is felhasználva a két rész kidolgozását, egymáshoz való viszonyukat és a MONDÁS idézésként való konstruálásának a diskurzus egészében betöltött szerepét elemzi a tanulmány.

3.1. A MONDÁS aktusa

A MONDÁS (üzenetként) többféleképpen kontextualizálható, elősegítve annak könnyebb feldolgozását és a beszélői szándéknak megfelelő értelmezését. Ekkor nemcsak a MONDÁS forgatókönyvéhez tartozó minimális résztvevők válhatnak explicitté (VKI MOND VMIT), hanem annak egyéb körülményei is megjelenhetnek.

A vizsgált anyagban a *mondom* mellett a 2.2.-ben elemzett összetevők mellett csupán két konstruáló elem jelent meg. A MONDÁS aktusát kidolgozó részben (idéző rész) az ige mellett megjelenő egyik elem az *én*, amely a MONDÁS elsődleges figurájának (trajektorának) (a fogalomra l. Tolcsvai Nagy 2017: 320–2) megjelenítését végzi el, tehát azt az entitást jelöli, aki a tudatosság szubjektuma (vö. 2.1.), akihez a MONDÁS kapcsolható. Az *én* a mintában mindössze 2%-ban jelenik meg, minden esetben a perspektiváló elem előtti pozíciót tölti be (pl. *én mindig mondom*). Az *én* nem válik ennek részévé, kontextualizáló elemként vesz részt a konstruálásban.

A másik elem az *azt* mutató névmási elemmel reprezentált figura, amely másodlagosnak (landmarknak) (a fogalomra l. Tolcsvai Nagy 2017: 320–2) abban az értelemben tekinthető, hogy hozzá képest kerül a figyelem előterébe az elsődleges figura. E mutató névmási elemek sematikus módon dolgozzák ki az alaptag egy fogalmi alszerkezetét, a VMIT, amit majd az idézett rész tesz nyelviileg kifejtetté. A mintában a mutató névmási elem lehetséges változatai közül minden esetben az *azt* jelenik meg, és csupán 13%-ban jellemzi az 'én'-idézéseket. Az *azt* alkalmazása továbbá csak bizonyos elemek mellett megfigyelhető. Ezek a következők: *harminc év után is (azt)* (1%), *ismét (azt)* (2%), *még mindig (azt)* (4%), *megint csak (azt)* (3%), *most is (azt)* (4%), *továbbra is (azt)* (3%). Az 1. ábra százalékos eloszlásával összevetve ezeket a százalékokat az mondható el, hogy ezek a szerkezetek nem minden esetben bővülnek az *azt*-tal, de ha igen, akkor az minden esetben az ige előtt áll. Az *azt* a mellékmondatban kifejtett MONDÁS-ra utal.

- (4a) Mindent meg fogunk tenni, akivel csak lehet, ez ügyben már magyar állandó képviselőten, különböző területeken, szakterületeken dolgozó kollégák külföldiek és magyarok, keresik a lehetőséget, **még egyszer mondom**, ma az eddigi tudásunk szerint, ez az európai uniós szolidaritási alap nem nyújt lehetőséget ennek a kárnak a megtérítésére vagy a csökkentésére (#916728959)
- (4b) **Továbbra is azt mondom**, hogy ez is egy kidolgozandó javaslat (#901486463)

A (4a)-ban az aktuális beszélő a *még egyszer mondom*-mal teszi hozzáférhetővé a mellékmondatban kifejtésre kerülő mondást. A (4b)-ben viszont a *továbbra is* az *azt* alkalmazásával is bővül. E nyelvi elem alkalmazásával az aktív figyelem központjába maga a megidézett diskurzus kerülhet (vö. Csontos 2016: 5–6; 2019: 247–9).

3.2. Az idézet

A MONDÁS konstruálása során az 'én'-idézések esetében kiemelt jelentőségűvé válik az, hogy a VMIT miként válik hozzáférhetővé. A harmadik személyű (protipikus) idézések során a beszélő az eredeti diskurzust szó szerint is visszaadhatja, vagy annak propozicionális összegzését is elvégezheti. Az idézet során tehát annak függvényében, hogy az aktuális beszélő mennyire érvényesíti a beágyazott megnyilatkozó referenciális központját, élhet az egyenes, a függő és a szabad függő idézés lehetőségeivel (l. bővebben Csontos 2016: 12–6; 2019: 238–43). Az 'én'-idézések során viszont – amennyiben az adott diskurzus ennek ellenőrizhetőségét lehetővé teszi – az figyelhető meg, hogy az aktuális beszélő saját megnyilatkozásának minden esetben propozicionális összegzését, illetve ismétlését elvégző, újrafogalmazott, az adott kotextushoz vagy kontextushoz igazított, újrakonstruált változatát teszi hozzáférhetővé.

- (5a) Én úgy gondolom, hogy ezek a biztonsági előírások, amik jelenleg érvényben vannak, biztosítani tudják azt, az alapvédelmet, ami elvárható. És sajnos arra nem tudunk berendezkedni, hogy minden ellen védjük magunkat. Hiszen maga a biztonság is egy olyan fogalom, ami eléggé viszonylagos. Az a képzettség, az a kiképzettség, az a gyakorlottság, amivel rendelkezünk, az szintén biztosítja számunkra azt, hogy védettnek tekintjük magunkat. De **még egyszer mondom** nem tudunk kizárni egyetlen egy veszélyt sem (#879473964)
- (5b) Latszik regen voltal katona, mert a kapuugyelet, meg az UTI (mint hivatalos személy) az ugyanolyan fegyveres szolgálat mint az orseg. Jo poen lenne, ha a kapun lehetne nyugodtan besetalni, mert hat szegeny kapuugyelet az csak disznek van ott, meg ok nem orseg, nekik nem kell orkodni [...] Azt tovabbra is fenn tartom, hogy a kapuugyeleteseknek (**még egyszer mondom** ez a szolgálat felelossege) nem aludni kell a meleg/huvs szolgálati helyisegben hanem ugyanugy figyelni mintha az orbodeba osztottak volna be! (#103461340)
- (5c) Én már **rég mondom** hogy húzzál át a telenorhoz! (#1052718194)

Az (5a–b) példában látható, hogy az aktuális beszélő a diskurzus korábbi részeiben már kifejtett megnyilatkozásának propozicionális tartalmát, újrakonstruált összegzését teszi hozzáférhetővé. Az (5c)-ben és az ahhoz hasonló példákban ennek ellenőrizhetősége nem tehető meg, de az 'én'-idézések szempontjából ennek nincs is jelentősége. A beszélő ugyanis a konstruálás során annak lehetőségét jeleníti meg és helyezi előtérbe, hogy a megnyilatkozása valamikor már elhangzott vagy elhangozhatna. Ennek a kérdése viszont már átvezet annak elemzésébe, miért alkalmazzuk ezt a konstruálási módot a diskurzusokban (l. bővebben 4.)

3.3. Főmondat

A konstruálás során tehát a fenti és a 2.2.-ben elemzett összetevőkkel jellemezhető főmondat az, amely megvalósítja a verbális cselekvést és egyben kidolgozza a perspektívát is. A főmondat kontextualizáló funkciójú. Az ilyen főmondatok funkciója az, hogy kifejtett módon perspektiválják a mellékmondati jelenetet (vö. Kugler 2017: 844–8). Főmondati szerepük abban mutatkozik meg, hogy lehet bennük mutató névmási utalószó (l. 3.2.), a mellékmondat fejt ki a mondott tartalmát, továbbá a két rész között megjelenhet a *hogy*, amely a mellékmondat alárendeltségét jelölheti, valamint hozzáférhetővé teszi a két rész közötti kapcsolat típusát: a tartalomkifejtő viszonyt. Ugyanakkor – a főmondat kontextualizáló funkciója miatt – a két rész közötti viszony nem tekinthető olyan erősnek, mint a prototipikus *hogy*-os tartalomkifejtő alárendelések estében (l. Kugler 2017: 845). A viszony fellazulását azt mutatja, hogy a kötőszó (*hogy*) csak lehetséges jelölője a viszonynak (a mintában 15%-ban jelent meg), továbbá az *azt*, amely a mellékmondatban kifejtett tartalomra irányítja a figyelmet, szintén nem válik kötelező elemmé (vö. 3.2.).

Ezen konstrukciók összetett jelentésszerkezetként, referenciapont-szerkezetként is értelmezhetők (a fogalmakra l. Tolcsvai Nagy 2017: 245–6, 250–1), hiszen az egyik jelentésszerkezet teszi hozzáférhetővé a másikat. A kontextualizáció szempontjából viszont fontos, hogy miként jelenik meg a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma, tehát a kontextualizáló főmondat mint referenciapont miként juttatja el a befogadót a célig, a MONDÁS-ig. A megértési és értelmezési irányok az aktuális beszélő (konstruáló) figyelemirányítói tevékenységét reprezentálják. Nem egyszerű linearitásról van tehát szó, hanem a MONDÁS kontextualizációjáról, ezáltal a MONDÁS megértésének és értelmezésének útvonaláról. A mintában minden esetben a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma megvalósítását elvégző főmondat – mellékmondat szerkezeti felépítés figyelhető meg. A kontextualizáló főmondat tehát még azelőtt reflexió tárgyává teszi egyfelől a MONDÁS-t, másfelől a perspektívát, mielőtt a mellékmondat kifejténé a mondott tartalmat.

4. Az 'én'-idézés alkalmazása

Ezen elemzés után viszont mindenképp rá kell arra is kérdezni, miért él a konstruáló ezen, az eddigi fejezetekben kifejtésre és elemzésre kerülő lehetőségekkel, miként ágyazódnak ezek a konstrukciók a diskurzus egészébe.

E kérdésre adandó válasz leginkább az újrakonstruált MONDÁS céljával hozható összefüggésbe. A konstruáló ugyanis a saját mondását, illetve annak propozicionális összegzését teszi hozzáférhetővé, tehát az eredeti MONDÁS-t egy új kontextusban vagy kotextusban újrakonstruálja. Az újrakontextuálás során bekövetkező újrakonstruálással viszont az eredeti mondás egészének vagy annak egy részének kidolgozását hajtja végre, mely az 'én'-idézés nyelvi lehetőségén keresztül a figyelem előterébe is kerül. Ezen folyamat motivációjaként pedig a kontextuális tényezők közül a cselekvés összetevője emelkedik ki: a beszélő a diskurzus egy

adott pontján abból a célból él ezzel a lehetőséggel, hogy viszonyt teremtsen a saját nyelvi tevékenységével, a diskurzusban részt vevő vagy bevont szereplő (nyelvi) tevékenységével, illetve a diskurzus tartalmával, és az ezekhez fűződő viszonyát előtérbe helyezze. Az eredeti MONDÁS és az újrakonstruált MONDÁS közötti különbség tehát abban (is) látható, hogy az újrakonstruálás során az eredeti diskurzus jelentéséből azon összetevők kerülnek előtérbe, amelyek a viszony alapjául szolgáló jelentéstartalmat valósítják meg. E viszonyteremtést az 'én'-idézés bevezető kötőszavak explicitté tehetik, a minta 13%-ban valósul ez meg. Ezek a kötőszavak a következők: *de* (6%), *bár* (1%), *és* (2%), *sőt* (2%), *ezért* (1%), *úgyhogy* (1%). A *de* és a *bár* a beszélőnek a témával, a saját nyelvi tevékenységgel, illetve a más tevékenységével való ellentétes viszonyát jelöli, az *és* és a *sőt* az ezekhez fűződő (kapcsolatos) viszonyát, az *ezért* és az *úgyhogy* pedig oksági viszonyokat jelöl. Kötőszó nélkül is feldolgozható ugyanakkor az újrakonstruálás célja, illetve a beszélőnek a fentebbi lehetőségekhez fűződő viszonya, csak ezekben az esetekben a befogadónak nagyobb mentális erőfeszítéssel kell ezeket létrehoznia.

5. Összegzés

Az 'én'-idézés megalkotásakor a beszélő a saját diskurzusának interpretálójává válva saját megnyilatkozását kiemeli az eredeti kontextusból, illetve kotextusból, és azt új kontextusba vagy kotextusba helyezi át. Az 'én'-idézés során nem csupán egy jelenet konstruálása történik, hanem újrakonstruálás: egy, a feldolgozás, az értelmezés által létező megnyilatkozás idézetként való újraalkotása, újrakontextuálás, illetve -kotextuálás, amelynek során jelentéseltolódás megy végbe a kontextus/kotextus megváltoztatása következtében.

A jelentéseltolódás ugyanakkor fokozat kérdése. Az idézés megalkotása során az aktuális beszélő az idézésre szánt és az adott diskurzussal, valamint a befogadóval diszkurzív viszonyba kerülve folyamatos döntéseket hoz arról, hogy az eredeti megnyilatkozásából mit, hogyan és milyen mértékben ismételi meg, tesz explicitté, és ezt hogyan teszi elérhetővé. Ezáltal eltérő módon válhat explicitté a saját idéző tevékenységére történő reflektálása, de mindemellett az eredeti megnyilatkozás egy részlete vagy annak propozicionális összegzése az eredeti kontextusában vagy kotextusában funkcionáló jelentéséhez képest módosult, de sokkal inkább az adott diskurzusrészhez igazított, adaptált, aktualizált jelentésben jelenik meg. Mindezzel együtt az újrakonstruált megnyilatkozásban az eredeti diskurzus más részére irányul a figyelem, amellyel a beszélő a diskurzus egy eleméhez fűződő viszonyát tudja megjeleníteni.

Mint a fentiekből is látható, ezen, az 'én'-idézés sajátos eseteiben nemcsak az újrakontextualizáció, hanem az újrakotextualizáció is működésbe léphet. Előbbi esetben az újrakonstruálás során előtérbe kerülő megnyilatkozás interszubjektív ellenőrizhetősége – az önidézés prototipikus eseteihez képest, ahol például ezt a hivatkozás feloldásával meg lehet tenni – nem vagy nem feltétlenül végezhető el. Amennyiben az újrakonstruálás az újrakotextuálás műveletével párosul, akkor az eredeti megnyilatkozás az adott diskurzustérben elérhetővé, sőt jelentésképző

elemmé válik, hiszen ehhez képest értelmezhető a beszélő szándéka, ami miatt az 'én'-idézéssel élt.

Az újra kontextuálás/kotextuálás szükségessé teszi a prototipikus idézés során működő intertextualitás (Genette 1996) újraértelmezését is. Az újrakontextuálás során az intertextualitással vagy annak lehetőségével lehet ezt az idézés-típust jellemezni, előtérbe helyezve azt, hogy a fogalom csupán azt jeleníti meg, hogy elképzelhető egy olyan diskurzus, amelyben a beszélő eredeti megnyilatkozása már elhangzott. Az adott diskurzusban érvényre jutó újrakonstruált megnyilatkozás a prototipikus idézéseket valóban jellemző intertextualitáshoz képest inkább a metatextualitás kategóriájába sorolható, hiszen a beszélő saját megnyilatkozását az értelmezés, az interpretáció műveletének domináns érvényesítésén keresztül, illetve az arra történő reflexiók alkalmazásával teszi hozzáférhetővé (és sosem szó szerint), de körülményeit (pl. lelőhelyét) nem jelöli.

Az újrakontextuálás során viszont az intertextualitás helyett az intratextualitás (l. pl. Kulcsár-Szabó 2005) lép működésbe. Ez azt jelenti, hogy az adott diskurzushelyen egy korábbi, de az adott diskurzustérben elhelyezkedő megnyilatkozásra történik reflexió, az idézés nyelvi tevékenységét megvalósítva. Ebben az esetben az intratextualitás megteremtése által létrehozható a MONDÁS interszjektív ellenőrizhetőségéhez felhasználható kapcsolat. Mindemellett az újrakonstruált megnyilatkozás referenciális értelmezése is az intratextualitás során, tehát az adott diskurzustérben nyer vagy nyerhet referenciális értelmezést.

SZAKIRODALOM

- Csontos Nóra 2012. Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely, ELTE, 195–210.
- Csontos Nóra 2016. Az idézés mint újrakonstruálás. *Jelentés és Nyelvhaznátal* 3: 1–19. <http://www.jeny.szte.hu/jeny-2016-csontosn>.
- Csontos Nóra 2019. Kontextualizáció, konstruálás, idézés. Az idéző adaptív tevékenysége a mondadal alkotott idézésekben. In: Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. ELTE Eötvös Collegium, Budapest, 113–36.
- Genette, Gérard 1972. *Figures I–III*. Le Seuil, Paris.
- Genette, Gérard 1980. *Narrative Discours: An Essay in Methode*. Ithaca: Cornell University.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon* 1–2: 82–90.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 664–760.
- Kugler Nóra 2017. Az összetett mondat. In: Tolcsvai nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 806–97.
- Kulcsár Szabó Zoltán 2005. Ismétlés, intratextualitás, inskripció. *Alföld* 56/10: 54–77.
- Langacker, Roland W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 85–112.
- Tátrai Szilárd 2002. *Az 'én' az elbeszélésben*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.

- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Tátrai Szilárd – Csontos Nóra 2009. Perspectivization and modes of quoting in hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56 (4): 441–68.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Verschueren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.

FORRÁSOK

MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nyttud.hu/mnsz2-dev> (2019. 01. 12.)

<i>Csontos Nóra</i>	<i>Dér Csilla Ilona</i>	<i>Furkó Péter</i>
egyetemi adjunktus	habil. egyetemi docens	habil. egyetemi docens
KRE BTK	KRE BTK	KRE BTK

SUMMARY

Csontos, Nóra – Dér, Csilla Ilona – Furkó, Péter

Citation, self-citation, citation from ego: The role of *mondom* ‘I say’ in marking citation

By combining the perspectives of functional cognitive semantics and pragmatics, the study examines the construal of SAYING in relation to the linguistic activity of reporting. In particular, it deals with cases in which speakers’ reflection on their own speech activity can be interpreted as self-citation or, due to the use of the possible realizations of ‘ego’, as ‘citation from ego’. The study focuses on analysing constructs formed by MONDOM ‘I say’ when they are considered as citations from ego, as well as on how the linguistic activity of reporting changes in the course of reports made in the first person singular.

Keywords: construal, citation, self-citation, cognitive linguistics, pragmatic approach.

Bozsik Gabriella – Ludányi Zsófia (szerk.): Szabályzat, oktatás, gyakorlat: helyesírásról sokszínűen. A 2015-ös és a 2017-es Nagy J. Béla helyesírási verseny előadásai, feladatai és egyéb tanulmányok. Eger, Liceum Kiadó, 2019, 288 lap

1987 óta rendezik meg Egerben az egyetemek és főiskolák pedagógusjelöltjeinek helyesírási versenyét. Eleinte minden évben, utóbb két évente került sor erre a nemes versengésre. Az országos megmérettetésen a felsőoktatási intézmények házi versenyének első helyezettjei vesznek részt. 1993-tól a döntő szakmai programmal egészült ki. A szervezők ennek keretében a helyesírás-elmélettel és -történettel, valamint a helyesírás gyakorlati kérdéseivel kapcsolatos előadásokkal kívánták színesebbé és hasznosabbá tenni a rendezvényt a részt vevő hallgatóknak és az őket kísérő szakembereknek. Ugyanettől az évtől számítjuk az előadások, a tollbamondások és a feladatlapok kötetbe rendezését, megkönnyítendő a versenyzők számára a következő évi felkészülést. Időközben a Kárpát-medencei nyelvterület külső régióiban működő, magyar pedagógusképzéssel foglalkozó felsőoktatási intézmények is meghívást kaptak a versenyre. 1994-től Fábián Pál javaslatára Nagy J. Béla emléke előtt tisztelegve a 20. század elismert nyelvészének nevét viseli a rendezvény. Mindezt a 2019-ben megjelentetett kötet előszavából és jubileumi visszatekintéséből tudhatjuk meg az egyik szerkesztő, Bozsik Gabriella jóvoltából.

Az egri Liceum Kiadó gondozásában *Szabályzat, oktatás, gyakorlat: helyesírásról sokszínűen* címmel megjelentetett kötet a 2015-ös és a 2017-es egyetemi-főiskolai helyesírási verseny Kárpát-medencei forduló szakmai anyagát tartalmazza. A szerkesztők a hagyományoknak megfelelően nemcsak előadásokat, hanem mind a két év tollbamondását, valamint feladatlapjait elérhetővé tették a szakmai közönségnek. Külön kiemelendő, hogy a feladatsorokhoz a megoldási kulcsokat is mellékeltek. A 2015-öst Zimányi Árpád, a 2017-est Bozsik Gabriella jegyzi a kötetben.

A 2015-ös évből tizenegy, a 2017-esből kilenc tanulmányt vehet kézbe az olvasó. A szerkesztők alapvetően a szerzők betűrendjéhez igazodva, évenkénti bontásban tették közzé a kötet két nagy fejezetének az előadásait.

***

A 2015-ben elhangzott előadások élén Adamikné Jászó Anna írását olvashatjuk. Az ELTE nyugalmazott tanára egyik fő kutatási területe alapján készített számvetést arról, miként befolyásolja az olvasástanítás módszere az iskoláskorú nemzedékek helyesírásának az alakulását. Úgy véli, „a kezdeti olvasástanítási módszertől függ a helyesírás”. Tételének igazolására részletesen taglalja a 19., majd a 20. századi olvasástanítás történetét. Arra a következtetésre jut, hogy nagyon szoros összefüggés mutatkozik a kezdeti olvasástanítási módszer és a diákok helyesírásának az alakulása között. Adamikné külön kiemeli, hogy a nyelvhez való viszonyulást az első iskolaév alapjaiban határozza meg. Az olvasástanítás módszere az egyéni helyesírási teljesítmények alakulása szempontjából messzebbre mutat a kisiskoláskornál: a középiskolás és egyetemisták körében tapasztalható gondok jelentős része is ott gyökeredzik. A szerző a helyesírás fejlesztésében nagy szerepet tulajdonít a tanító személyiségének és tudásának. Külön hangsúlyozza a hallás fontosságát, amelyet szerinte semmiféle munkafüzet nem tud pótolni.

Bíró János a kötet második tanulmányában *A magyar nyelv nagyszótárának szerkesztése* során felvetődő helyesírási problémákat osztja meg az olvasóval. Előljáróban hangsúlyozza, hogy a szótári szók, lexémák kijelölése, valamint a szókapcsolatok és a szóösszetételek egymástól való elkülönítése szorosan összefügg a helyesírási kérdésekkel. Bíró a tanulmányban felsorakoztatott gazdag példaanyaggal meggyőzően igazolja, hogy az akadémiai helyesírási szabályzat szolgai követése nem minden esetben célravezető, hiszen csak „nyelvi adatok elemzése, jelentéstani vizsgálata,

korpuszbeli előfordulásainak számbavétele után” (62) lehet kompromisszumos megoldást találni a történeti és jelenkori nyelvi forrásokban adatolható írásmódok közötti ellentmondások feloldására.

H. Tóth István *Ismeretek vázlatja és gyakorlatsor az igeekötők tanításához* címmel osztotta meg korábbi, tanítás során szerzett tapasztalatait. Ahogy a cím is jelzi, a szerző a dolgozat első részében összefoglalja az igeekötőkkel kapcsolatos legfontosabb ismereteket, majd a tanításhoz használható gyakorlatsorokat tesz közzé.

Keszler Borbála a kötet negyedik tanulmányában a helyesírási szabályzat 12. kiadásának kulisszatitkait tárja fel az olvasók előtt. Előljáróban megindokolja, miért is volt szükség az AkH.¹¹ felülvizsgálatára. A továbbiakban részletesen szól a 12. kiadás munkálatairól, valamint a szabályzat újdonságairól. Konkrét példákat említ arra, milyen pontosítások, javítások történtek a szabálypontokban, a 11. kiadáshoz képest hol bővítették számottevően a korábbi példaanyagot, miként szerkesztették át didaktikai megfontolásokból a szabálypontokat, milyen szabálypontokat vagy -részeket hagytak ki az AkH.¹²-ből, hol vettek vissza a szabálypontok szigorából, illetőleg milyen esetekben engedélyeztek fakultatívítást, hol bővítették vagy egészítették ki a korábbi szabálypontokat, a helyesírás hagyományos rendszerét milyen változások érintik az AkH.¹²-ben. A szabályzathoz tartozó szótári rész változásainak tüzetes bemutatása után a megváltozott helyesírású szavak jegyzékét tanulmányozhatjuk. Zárásul Keszler leszögezi: „Tökéletes szabályzat természetesen nincsen. Vannak olyan kérdések, amelyekkel a jövőben foglalkozni kell, s a bizottságban is voltak olykor nagy viták egyes szavak írásával kapcsolatban, annak ellenére, hogy állandóan néztük a gyakorisági mutatókat, s döntéseinket teszteltük a hallgatókkal is” (101).

Laczkó Mária a vizuális és a hallási észlelés helyesírásban betöltött szerepéről értekezik a dolgozatában. A bevezetőben Adamikné egyik korábbi írásának gondolatára utalva úgy fogalmaz: „A helyesírás ugyanazokat a metakognitív készségeket feltételezi, mint az olvasás, tehát az tud jól írni helyesen, aki a szóalakat fel tudja bontani összetevő hangjaira, van fogalma a hangok egymásutániságáról, és össze is tudja »rakni« a hangokat szavakká” (103). Hibaanalízisen alapuló kutatásának kiemelt célja volt annak megállapítása, hogy „a tanulók helyesírási problémáinak hátterében hogyan jelenik meg a hallási vagy a vizuális észlelés elégtelensége” (105). A hivatkozott projekt 160 diák középiskolai felvételi feladatlapjainak helyesírási készséget ellenőrző részét elemezte. A tanulóknak hat mondatpárból kellett kiválasztaniuk a helyeset, minden mondatpárban volt egy-egy hibásan írt alak (mássalhangzók időtartama, külön- és egybeírás, a *ly* és *j* jelölése, valamint a százalék jeléhez kapcsolt toldalék rövidítése elleni vétség). A hallási emlékkép működésének vizsgálatát ugyanezekben a példákban keresztül vizsgálták. Arra jutottak, hogy az adatközlők helyesírási hibáinak hátterében a beszédészlelés működése, „köztük a fonetikai szintű észlelés elégtelensége nagyobb mértékben mutatható ki, mint a látási emlékkép felidézésének problémája” (112). A különféle helyesírási elveken alapuló szavakban jelentkező vétségek hátterében „más-más arányban jelentkezik az auditív és a vizuális észlelés működési elégtelensége. A kiejtés elve vagy a kiejtés elvének és a helyesírási szabályoknak a kombinációján alapuló szavak bizonytalan helyesírása mögött a hallási differenciálás nem kielégítő működése áll” (112).

Az MTA Nyelvtudományi Intézete megalakulásától működteti tanácsadó szolgálatát, amely az idősebb nemzedékek körében közönségszolgálatként ivódott be a köztudatba. Régebben a munkatársak telefonon, később e-mailben szolgálták ki a hozzájuk fordulókat. Az érdeklődők többnyire helyesírási kérdésekben kértek útmutatást. 2013 áprilisától az intézet ingyenes hozzáférhető online helyesírási tanácsadó portált működtet. A *helyesiras.mta.hu* webes felületen többféle eszköz (webalkalmazás) is elérhető. Az AkH.¹² megjelenése a portál működtetőitől is megkívánta, hogy a webes felületen elérhető tartalmakat hozzáigazítsák a változásokhoz. Ludányi Zsófia a tanulmány első részében konkrét példákon keresztül mutatja be a *helyesiras.mta.hu* mesterséges intelligenciája segítségével megoldható kérdésköröket, külön is kitérvén arra, mennyire bízhatunk meg a nyelvtechnológia segítségével generált válaszokban. A dolgozat második felében arról értekezik a szerző, miféle segítséget nyújtanak a *helyesiras.mta.hu* online felületén keresztül elérhető segédeszközök a helyesírás tanításában. A dolgozatban külön alfejezet érinti a közoktatásban, valamint a felsőoktatásban kiaknázható lehetőségeket.

Az utóbbi időkben egyre több szó esik a Kárpát-medencei külső régiók írásgyakorlatáról, azon belül is a magyar kisebbség anyanyelvhasználatára gyakorolt többségi hatásról. Misad Katalin tanulmánya a szlovákiai magyar nyelvhasználat négy főbb területét tárgyalja: a szlovákiai toponimák

magyar megnevezésében többségi hatásra jelentkező helyesírási interferenciajelenségeket (közöttük is a domborzati és településneveket); a felvidéki intézménynevek írásának magyar gyakorlatát; a rövidítések és a betűszók írásmódját; az írásjelek használatában szlovák–magyar viszonylatban mutatkozó „átfedéseket”. Az 1994-ben megszületett úgynevezett táblatörvény mellékleteként jegyzett magyar településnév-jegyzék több olyan kötőjeles alakot tesz hivatalossá, amelyeket a magyar szó-kásjog alapján helyesebb lenne egybeírni (pl. szlk. *Dvorníky-Včeláre* → m. *Szádudvarnok-Méhész*; szlk. *Perin-Chym* → m. *Perény-Hím*; stb.). Ugyanígy a szlovákiai magyarban járatos *Dunamenti síkság / Dunamenti alföld* a térfelszíni alakulatok szlovák megnevezésének írásmódmintáját követi, lásd szlk. *Podunajská nížina*). Köztudott, hogy az államnyelv hatása a kisebbségi magyar nyelv minden szintjén és minden színterén (azaz a formális és informális beszédhelyzetekben) egyaránt kimutatható. A szerző hangsúlyozza, hogy az interferenciajelenségek többsége alapvetően a beszélt nyelvre jellemző, jóllehet a hatás az írott nyelvben is tetten érhető. Az általa bemutatott példák alapján arra a következtetésre jut, hogy azok megformálása nagy valószínűséggel a szlovák nyelv hatásától sem mentes.

Nagy Natália tanulmánya a kárpátaljai magyar tanulók helyesírásának néhány jellegzetességét mutatja be. A vizsgálódásához a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny kárpátaljai fordulóján részt vevő 5–8. osztályos tanulóinak a versenyfeladatok megoldása után csapatversenyben kitöltött feladatlapjai szolgáltatták a nyelvi anyagot. A szerző a feladatlapok tanulmányozása alapján a magán- és a mássalhangzók időtartamának jelölését, a mássalhangzók minőségi és mennyiségi változásainak a jelöletlenségét, a hagyományos írásmódot, valamint a külön- és az egybeírás szabályai elleni vétségeket vizsgálja. Az eredményeket táblázatok és diagramok sokaságával teszi áttekinthetővé. Noha a kárpátaljai magyar iskolák tanterve egyetlen órát sem irányoz elő a helyesírási képességek és készségek fejlesztésére, Nagy Natália az adatok elemzése után arra a következtetésre jut, hogy „a versenyen részt vevő fiatalok többsége megfelelő felkészültséggel s ismerettel rendelkezik” (151).

A neologizmusok helyesírásának normatív szabályozása az AkH.¹² kidolgozóinak is komoly kihívást jelentett. Sólyom Réka jó érzékkel állította tanulmánya középpontjába ezeknek az újabb keletű nyelvi alakulatoknak az értelmezését, megértését segítő helyesírási kérdéseket. A fogalom definiálása után számba veszi a különféle szóalkotási technikákkal közelmúltban keletkezett idegen és magyar eredetű neologizmusok helyesírási jellegzetességeit. Ezt követően hat példa segítségével illusztrálja azokat a befogadási, megértési stratégiákat, amelyek a jelenségek helyesírásával hozhatók összefüggésbe. A szerző adaléknak szánja egy 2015-ös, tanárok körében, neologizmusokkal kapcsolatban végzett kérdőíves kutatásuk tapasztalatait.

Szántó Báborka írása a magyar nyelvterület keleti régiójának helyesírás-tanítással kapcsolatos kérdéseit állítja középpontba. Következtetéseit a romániai második osztályos anyanyelvi tanterv és tankönyv részletes elemzése alapján fogalmazza meg. Arra a megállapításra jut, hogy a tanterv kommunikáció- és a szövegközpontúsága, valamint a funkcionalitás elvének túlzott érvényesítése a helyesírási szabályok megértéséhez és alkalmazásához szükséges nyelvtani ismeretek tanításának a rovására történik. Ennek ellenére a tanterv alapján készített tankönyv hangsúlyt fektet a helyesírási ismeretek és készségek fejlesztésére.

Zimányi Árpád tanulmányának első részében rövid összefoglalást találunk arról, miként kezelték a múltban az alakváltozatokat a helyesírási kézikönyvek. Habár az AkH.¹² a legutóbbi szabályzathoz képest e téren is több engedményt tesz, Zimányi szerint mennyiségi szempontból nem nevezhetők számottevőnek a változások. A dolgozat gerincét az új szabályzatba bedolgozott változások részletes bemutatása adja. A szerző az AkH.¹² készítésének folyamatába is betekintést enged, amikor az összegzésben külön is kitér az alakváltozatokkal kapcsolatban előzetesen megfogalmazott eltérő álláspontokra. Sokak szerint a vagylagos írásmódok szaporítása a helyesírás rendszerének megbomlásához vezethet. Mások az egyszerűsítések gyakorlati hasznának azt tartják, hogy a licencciaák által „kevesebb buktató, hibázási lehetőség adódik” (189) a mindennapok írásgyakorlatában.

***

A 2017-ben elhangzott előadások közül H. Tóth István *Helyesírási alapelveink és proverbiumaink együttműködése* című írása került az élre. Ebben a szerző a helyesírási alapelvek vázlatos áttekintése

után gyakorlati feladatok segítségével arra világít rá, hogy a helyesírás hatékony fejlesztése érdekében a szószintű tanítást feltétlenül össze kell kapcsolni a szószerkezetekkel, a mondat szinttel és a bekezdésnyi szövegekkel. Az általa bemutatott gyakorlatok példaanyagához a magyar proverbsok gazdag tárházából merített.

Keszler Borbála tanulmányának már a címe is jelzi (*Ne csak helyesen – kifejezőbben is [használd az írásjeleket]*), hogy az írásjelek alkalmazása az ortográfiai kérdéseken túl a mondanivalónk árnyalására is kiválóan alkalmasak. A dolgozat első felében klasszikusoktól vett példák sokaságával támasztja alá a címben megfogalmazott tételét, miszerint az írásjelek variálása akár a közlés tartalmát is képes módosítani vagy éppen ellenkezőjére változtatni. A továbbiakban a szerző a gondolatjel, a kettőspont alkalmazásában rejlő lehetőségeket tárja az olvasó elé. Külön kitér arra is, miként történik a tartalomadás írásjelek segítségével az alárendelő összetett mondatokban, hogyan tudjuk visszaadni írásjelekkel a beszélt nyelv sajátosságait, illetőleg miként válnak az írásjelek szimbólumokká.

Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila neve szerzőpárosként az úgynevezett Osiris *Helyesírás* által ivódott bele a köztudatba. Az AkH.¹² ennek a kézikönyvnek az aktualizálását is szükségessé tette. A két szerző a dolgozatban alapvetően azt veszi számba, mi mindent kell módosítaniuk az Osiris *Helyesírás* tanácsadó (tehát alapvetően szabálymagyarázó elméleti), valamint szótári részének a felújításakor. Az összegzésben jelzik, hogy a kézikönyv átdolgozása során számukra is kihívást jelent a szaknyelvi helyesírások ügye, jóllehet „azok nagyobb részben függetlenek az alapszabályzat változtatásaitól” (236), hiszen a dolgozatban említett módosítások alig érintik őket.

Ludányi Zsófia oly módon osztja meg gondolatait az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvi tanácsadói gyakorlatáról az olvasóval, hogy eközben három példán keresztül a problémafelvetésekkel kapcsolatos úgynevezett laikus helyesírási gondolkodásmód hátterében megbúvó attitűdöket is igyekszik megfogni. Tanácsadói tapasztalatai alapján arra a következtetésre jut, hogy „a hétköznapi beszélők számára – feltehetően alapvető grammatikai ismeretek hiánya miatt – sokszor már az is gondot okoz, hogy az összetételt alkotó tagok grammatikai-logikai viszonya alapján egyáltalán felismerjék: összetételről van szó” (245).

Minya Károly a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport oszlopos tagjaként a Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodához több mint egy évtizednyi idő alatt eljuttatott 20 123 nyelvhasználati kérdés és az azokra adott válaszok alapján veszi számba, miféle helyesírási kérdések foglalkoztatták a hozzájuk nyelvi tanácsért forduló nagyközönséget. Statisztikai alapján megállapítható, hogy a külön- és az egybeírás minden más helyesírási kérdést maga mögé utasítva toronymagasan vezet a megválaszolandók között. A dolgozatban bemutatott konkrét példák arra is rávilágítanak, hogy a kérdezőknek sokszor jelent gondot a más nyelvekből újonnan átvett szavak írásmódja, illetőleg toldalékolása. Minya a tanulmány végén arra is felhívja a figyelmet, hogy az *Édes Anyanyelvünk* minden száma válogatást közöl a Nyelvi Szolgáltató Irodához forduló kérdéseire adott válaszokból.

Misad Katalin a tanulmányban az államnyelv szlovákiai magyar sajtónyelvre gyakorolt interreferenciajelenségeit tárgyalja, középpontba állítva azoknak a tulajdonneveknek az írását, amelyeknek a használata tapasztalatai szerint nagyfokú ingadozást mutatnak. Az általa bemutatott példákból azt szűri le, hogy a „kodifikált írásmódtól való eltérés az intézménynevek és a földrajzi nevek esetében inkább rendszerszerű folyamatnak, mintsem tudatlanságból fakadó hibának tekinthető” (262). Példái alapján Misad Katalin azt gyanítja, hogy esetenként nemcsak a mintaként szolgáló többségi nyelvi alakulatok szerkezete, hanem azok írásmódja is leképződik a szlovákiai magyar zsurnalisztikában.

Prószéky Gábor tanulmányában abból a közkeletű megállapításból indul ki, hogy a (magyar) helyesírás olyan, mesterségesen megteremtett normarendszer, amely mesterséges képződményként minden írástudó számára elsajátítandó. Mivel manapság a korábbiaknál többször találkozni olyan írott alakokkal, amelyek nem mindenben követik a normát, a helyesírás-tanulási folyamatban mindenképpen felértékelődik az oktatás szerepe. Prószéky a továbbiakban tételesen felsorol olyan változásokat, amelyeket az AkH.¹² az előzményekhez képest másképp rendel írni. Külön szól a helyesírás-ellenőrző programokról, mérlegre téve azok hatékonyságát. Tanulásként megfogalmazza, hogy „mindig lesznek olyan esetek, melyekben a gép nem tud megfelelő támogatást adni. Ilyenkor érdemes eszünkbe juttatni azt az elvet, hogy a számítógép (és nemcsak nyelvhelyességi kérdésekben) csak annak képes segíteni, aki az adott problémára maga is tud megoldást adni” (271). Simon

Szabolcs szlovákiai magyar középiskolások és pedagógusjelöltek körében végzett kutatások tanulságait tárja az olvasók elé. Következtetéseit egy országos szintű próbamérés feladatlapjaira, egy kutatótársával összeállított tollbamondásra, valamint középiskolások és tanárjelöltek helyesírásról megfogalmazott attitűdjeinek a tanulmányozására alapozta. Noha a szlovákiai magyar tannyelvű középiskolák tanterve direkt módon egyetlen órát sem irányoz elő a helyesírási készség fejlesztésére, a vizsgálatba bevont adatközlői hozzávetőlegesen minden csoportban a várakozásoknak megfelelően teljesítettek.

Takács Judit *A finn helyesírásról magyar szemmel* című írásának első részében vázlatos áttekintést nyújt a kortárs finn helyesírásról és annak előzményeiről. Külön is kitér az alapelvekre. Külön fejezetben foglalkozik a finn helyesíráshoz kapcsolódó kiadványokkal. Összegzésében arra a megállapításra jut, hogy a magyarhoz képest a finn megengedőbb. Arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a finn diákok iskolai produktumainak értékelésekor különbséget tesznek „a véletlenül becsúszott hibák, elírások és helyesírási hibák között” (287).

Vörös Ferenc

ELTE BDPK

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Hegedűs Rita: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019. 559 lap

Örvendetes, hogy tizenöt év elteltével a Tinta Könyvkiadó gondozásában ismét megjelent Hegedűs Rita (először 2004-ben kiadott) *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések* című könyvének bővített, átdogozott kiadása. Az első kiadás példányai gyorsan elfogytak a könyvesboltok polcairól. Később mindhiába kerestük a könyvkereskedésekben, éveken keresztül nem lehetett hozzájutni ehhez a – különösen a magyar mint idegen nyelv tanárok számára – pótolhatatlannak tűnő, újszerű szemléletű, pedagógiai célú nyelvreíráshoz. Keresettségére, népszerűségére mi sem utal jobban, mint az a – magától a szerzőtől származó – információ, hogy időközben már a könyvtárakban sem igen lehet megtalálni az első kiadás példányait, mert a buzgó érdeklődők már a könyvtári példányokat is eltulajdonították...

A 2004-ben kiadott kötet a Tinta Könyvkiadó „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” című sorozatának XXIX. részeként látott napvilágot, az újabb, 2019-es nyelvtan pedig „A magyar nyelv kézikönyvei” sorozat XXXI. tagjaként jelent meg. Máris engedtessek meg egy rövid kritikai megjegyzés a recenzenstől: az azonos című, azonos tartalmú nagy fejezetekből (1. Formák, 2. Funkciók, 3. Összefüggések) álló, hasonló formátumú és színű kötetek megkülönböztetése, illetőleg a rájuk való hivatkozás kissé nehézkesnek tűnik, a 2019-es újabb kötet címében – megítélésem szerint – indokolt lett volna némi változtatást végrehajtani.

A szerző, Hegedűs Rita az idegen anyanyelvűek magyar nyelvre tanításának jól ismert és elismert szakembere. Sok évtizedes tanári gyakorlattal rendelkezik a magyar mint idegen nyelv (MID) oktatásának a területén: közel harminc évig oktatott az ELTE Magyar Nyelvi Lektorátusán, egyrészt MID-tanárként, másrészt a MID-tanárképzés nyelvésztanáráként, emellett tanított a Pécsi Tudományegyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen és a berlini Humboldt Egyetemen is. Ma a nyelviskolákban, egyetemi oktatóhelyeken itthon és külföldön oktató MID-tanárok tekintélyes részét ő vezette be a szakma elméletébe és gyakorlatába.

A *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések* (2019) című új grammatika egyrészt a legújabb nyelvelméleti modellek és módszerek figyelembevételével íródott, másrészt okos és érdeklődő diákokkal folytatott három évtizedes együttműködés, együttgondolkodás eredményeként született meg. Hegedűs Rita – gyakran a magyart idegen nyelvként tanuló diákok inspiráló kérdéseiből, esetenkénti hibás írásbeli vagy szóbeli megnyilatkozásaiból kiindulva – arra törekszik, hogy a nem anyanyelvi beszélő külső perspektívájából írja le a magyar nyelv állandóan mozgásban lévő, a világot sajátos nyelvi eszközökkel leképező rendszerét és annak működését. Kissé meglepőnek tűnik, hogy a szerző – a külső (nem anyanyelvi) szemléletmód hangsúlyozása ellenére – nyelvtanát nemcsak magyar mint idegen nyelv tanároknak, hanem anyanyelvi magyartanároknak, magyar anyanyelvű idegennyelv-szakos tanároknak, valamint fordítóknak is ajánlja (8), ugyanis a magyar nyelvtan taní-

Szabolcs szlovákiai magyar középiskolások és pedagógusjelöltek körében végzett kutatások tanulságait tárja az olvasók elé. Következtetéseit egy országos szintű próbamérés feladatlapjaira, egy kutatótársával összeállított tollbamondásra, valamint középiskolások és tanárjelöltek helyesírásról megfogalmazott attitűdjeinek a tanulmányozására alapozta. Noha a szlovákiai magyar tannyelvű középiskolák tanterve direkt módon egyetlen órát sem irányoz elő a helyesírási készség fejlesztésére, a vizsgálatba bevont adatközlői hozzávetőlegesen minden csoportban a várakozásoknak megfelelően teljesítettek.

Takács Judit *A finn helyesírásról magyar szemmel* című írásának első részében vázlatos áttekintést nyújt a kortárs finn helyesírásról és annak előzményeiről. Külön is kitér az alapelvekre. Külön fejezetben foglalkozik a finn helyesíráshoz kapcsolódó kiadványokkal. Összegzésében arra a megállapításra jut, hogy a magyarhoz képest a finn megengedőbb. Arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a finn diákok iskolai produktumainak értékelésekor különbséget tesznek „a véletlenül becsúszott hibák, elírások és helyesírási hibák között” (287).

Vörös Ferenc

ELTE BDPK

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Hegedűs Rita: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019. 559 lap

Örvendetes, hogy tizenöt év elteltével a Tinta Könyvkiadó gondozásában ismét megjelent Hegedűs Rita (először 2004-ben kiadott) *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések* című könyvének bővített, átdogozott kiadása. Az első kiadás példányai gyorsan elfogytak a könyvesboltok polcairól. Később mindhiába kerestük a könyvkereskedésekben, éveken keresztül nem lehetett hozzájutni ehhez a – különösen a magyar mint idegen nyelv tanárok számára – pótolhatatlannak tűnő, újszerű szemléletű, pedagógiai célú nyelvreíráshoz. Keresettségére, népszerűségére mi sem utal jobban, mint az a – magától a szerzőtől származó – információ, hogy időközben már a könyvtárakban sem igen lehet megtalálni az első kiadás példányait, mert a buzgó érdeklődők már a könyvtári példányokat is eltulajdonították...

A 2004-ben kiadott kötet a Tinta Könyvkiadó „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” című sorozatának XXIX. részeként látott napvilágot, az újabb, 2019-es nyelvtan pedig „A magyar nyelv kézikönyvei” sorozat XXXI. tagjaként jelent meg. Máris engedtessek meg egy rövid kritikai megjegyzés a recenzenstől: az azonos című, azonos tartalmú nagy fejezetekből (1. Formák, 2. Funkciók, 3. Összefüggések) álló, hasonló formátumú és színű kötetek megkülönböztetése, illetőleg a rájuk való hivatkozás kissé nehézkesnek tűnik, a 2019-es újabb kötet címében – megítélésem szerint – indokolt lett volna némi változtatást végrehajtani.

A szerző, Hegedűs Rita az idegen anyanyelvűek magyar nyelvre tanításának jól ismert és elismert szakembere. Sok évtizedes tanári gyakorlattal rendelkezik a magyar mint idegen nyelv (MID) oktatásának a területén: közel harminc évig oktatott az ELTE Magyar Nyelvi Lektorátusán, egyrészt MID-tanárként, másrészt a MID-tanárképzés nyelvésztanáráként, emellett tanított a Pécsi Tudományegyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen és a berlini Humboldt Egyetemen is. Ma a nyelvviskolákban, egyetemi oktatóhelyeken itthon és külföldön oktató MID-tanárok tekintélyes részét ő vezette be a szakma elméletébe és gyakorlatába.

A *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések* (2019) című új grammatika egyrészt a legújabb nyelvelméleti modellek és módszerek figyelembevételével íródott, másrészt okos és érdeklődő diákokkal folytatott három évtizedes együttműködés, együttgondolkodás eredményeként született meg. Hegedűs Rita – gyakran a magyart idegen nyelvként tanuló diákok inspiráló kérdéseiből, esetenkénti hibás írásbeli vagy szóbeli megnyilatkozásaiból kiindulva – arra törekszik, hogy a nem anyanyelvi beszélő külső perspektívájából írja le a magyar nyelv állandóan mozgásban lévő, a világot sajátos nyelvi eszközökkel leképező rendszerét és annak működését. Késsé meglepőnek tűnik, hogy a szerző – a külső (nem anyanyelvi) szemléletmód hangsúlyozása ellenére – nyelvtanát nemcsak magyar mint idegen nyelv tanároknak, hanem anyanyelvi magyartanároknak, magyar anyanyelvű idegennyelv-szakos tanároknak, valamint fordítóknak is ajánlja (8), ugyanis a magyar nyelvtan taní-

tásának szempontjai a magyarnak idegen nyelvként való tanításában (részben) eltérő, de legalábbis sajátos követelményeket támasztanak a nyelveirással szemben: a mondat- és szövegalkotásra készülő nyelvtanulók egzakt szabályokat, pontos listákat, egyértelmű útbaigazításokat várnak el nyelvünk működésének rejtett összefüggéseivel kapcsolatban. Egy MID-oktatásban használandó grammatikának elsősorban valóban azokra a problémákra kell kitérnie, amelyek a magyart idegen nyelvként tanuló hallgatók számára a legfőbb nehézséget jelentik. A MID-ben például a lexémák hatékony elsajátításához valóban hasznos információ (egyszeresmind követendő módszer) a főnevek és az igék alapalakjainak (az egyes számú alany- és tárgy esetnek, a többes számú alanyesetnek és az E/3. birtokos személyjeles formának, illetve a kijelentő mód, a jelen idő E/3., a múlt idő E/1. és E/3., valamint a kötőmód E/2. alakjának) a bevétele (28). A településnevek toldalékolásával kapcsolatos táblázat (282) ugyancsak fontos tudnivalókat közöl egy magyarul tanuló külföldi számára, hiszen a településnevek toldalékolása sem egyszerű a magyarban (vö. *Debrecen-ben*, *Eger-ben*, de *Pest-en*, *Hajdúszoboszló-n*, illetve *Pécs-ett* ~ *Pécs-en* és *Kolozsvár-t* ~ *Kolozsvár-ott* ~ *Kolozsvár-on*), a magyar anyanyelvűek számára mindezek az információk azonban feleslegesnek tűnhetnek, hiszen számunkra a nyelv működése evidens, anyanyelvi kompetenciánk, grammatikai tudásunk birtokában létre tudjuk hozni a megfelelő (grammatikus) formákat. Természetesen a *Magyar nyelvtan* új-fajta megközelítésmódja, friss szemléletmódja termékenyítőleg hathat az anyanyelvtanítás (sokszor) unalmas, normatív gyakorlatára is. Hegedűs elfogadhatatlannak tartja a hagyományos, kizárólag anyanyelvi szempontokat figyelembe vevő nyelvi kategorizálást, amely figyelmen kívül hagyja a nyelvek közötti funkcionális egyezéseket (és különbségeket), így nem tudja láttatni az univerzális jelenségeket. A *Magyar nyelvtan* (2019) éppen azért (is) számít újszerűnek, mert átjárást kíván teremteni az anyanyelv és az idegen nyelvek között, leírásaiban, elemzéseiben lehetővé kívánja tenni az egybevetést a sajátos szerkezetű magyar és a tőle tipológiailag sok tekintetben (nagyon) eltérő indoeurópai idegen nyelvek között, és természetesen az is célja, hogy az anyanyelvi beszélőket is tudatos nyelvhasználóvá formálja.

Minden tudományos kutatás valamilyen talány megfejtésére irányul. A nyelv működésének feltárása, a tudományos probléma megoldásának folyamata közben tapasztalt izgalom Hegedűst is leginkább a rejtvényfejtésre, a társasjátékokra emlékezteti: „egyrészt meg kell fejteni, hogy az adott nyelvi megnyilatkozás elemei milyen információt hordoznak – azaz mi a jelentésük, funkciójuk –, másrészt fel kell ismerni az adott részrendszer formális szabályait” (17). Hegedűs a nyelvi formákat mindig funkciójukra való tekintettel és a nyelvhasználatra vonatkoztatva igyekszik meghatározni. Szembefordul a magyar mint anyanyelv- és a magyar mint idegennyelv-oktatás korábbi gyakorlatával, amely a nyelvtani formát részesítette előnyben a funkcióval szemben, és egy formát többnyire egy (tipikus) funkcióval társított. Ehelyett a nyelvi jelenségek funkcióit, pragmatikai, szemantikai összetevőit állítja előtérbe, hogy a grammatikai kategóriák formális, atomizált rendszere helyett a nyelvhasználat, a nyelvi funkciók szerves egységét alakítsa ki. A vizsgálódás kiindulópontja a tartalom, amelynek a nyelvben valamilyen (egy vagy többféle) formát lehet találni. A funkcionális nyelveírásban a grammatikai szabályok (amelyeket a megfigyelt tendenciák alapján mindig utólag állítanak fel a tényleges nyelvhasználatból kiindulva) csak irányt mutatnak, tendenciákat jelölnek ki az adott nyelv működésének a megértéséhez; az állandó változásban lévő nyelvtani kategóriák létrehozása sohasem célja, inkább csak segédeszköze a nyelveírásnak. Hegedűs krédója: a száraz, sokszor idejétmúlt normatív szabályok befűlázítása helyett érdekesebb nyelvi felfedezőutakra indulni a diákokkal, hogy megismerjék a rendszer elemeit és azok összefüggéseit, valamint a használat szabályait. Mindebből nyilvánvalónak tűnik, hogy az újabb *Magyar nyelvtan* is alapvetően funkcionális hátterű, a gyakorlati szempontokat, az érthetőséget és a taníthatóságot előtérbe helyező grammatika, jóllehet a szerző – bevallottan – esetenként más nyelvészeti irányzat eredményeit is igyekszik felhasználni, ha azokkal előbbre jut a nyelv megismerésében, vállalva az eklektizmus lehetséges vádját is (7).

A 2004-es és a 2019-es kiadást kézben tartva első látásra az tűnik szembe, hogy a 332 oldalas első kiadás terjedelme több mint másfélszeresére (168%-ra, 559 oldalra) duzzadt: a *I. Formák* fejezet 146 oldalról 247 oldalra (101 oldalal), a *II. Funkciók* fejezet 64 oldalról 140 oldalra (76 oldalal), a *III. Összefüggések* rész pedig 92 oldalról 126 oldalra (34 oldalal) gyarapodott.

1. A hagyományos grammatikai leírásokhoz legközelebb álló *Formák* című I. részben (17–264) a magyar nyelv formái jellegzetességeinek explicit leírását kapjuk. A lexikai és a grammatikai eszközöket természetesen le lehet írni a forma oldaláról, de egy funkcionális szemléletű grammatikában mindez elégtelennek tűnik, hiszen nagyon kevés információt ad magának a nyelvnek a működésről. A fejezet tárgyalásának újszerűségét abban látom, hogy Hegedűs itt sem választja el a formát és a funkciót, nem különíti el a rendszer egyes szintjeit, nála a leírás sohasem „statikus, hanem dinamikus: a súlypont átkerül az állapotról a változásra, az eredmény explicit leírásáról a folyamat explicit megragadására” (17).

Ebben a fejezetben (az I.1. Bevezetőt követően) a következő témákról olvashatunk: I.2. A nyelv elemei. Szavak, szófajok, beszédrészek, I.3. Szókincsbővítés, I.4. A változások melegágya: a nyelv hangzóoldala, I.5. Egy kis morfofonológia, I.6. A névszók alaktana, I.7. Az ige alaktana, I.8. Mit takarnak a formák? Dióhéjban a szerkezetéről, I.9. Az igenevek, I.10. A határozói funkciójú elemek, I.11. A névmások, I.12. A viszonyjelölő szófajok: a viszonszó, I.13. A mondat alaktana, I.14. Mit állít az állítmány, mit jelez a jelző?, I.15. Az összetett mondatok. A szerző tehát tárgyal benne fonológiai, morfológiai, morfofonológiai, lexikológiai, szófajtani és mondattani kérdéseket, ám mintha a fejezet nélkülöznél a logikai megfontolást, a megszerkesztettséget: véletlenszerűnek tűnő, szokatlan sorrendben kerülnek elő ezek az egyébként szépen egymásra épülő és egymásból építkező grammatikai részrendszerek. Nem szabad elhallgatnom, hogy meglehetősen sok tévedést találtam ebben a fejezetben, különösen a szóképzés rendszerének a leírásában: a névszó- és az ige-képzők és funkcióik bemutatása ötletszerűnek tűnik, nem különülnek el egymástól a MID-tanításban fontosnak számító produktív és gyakori képzők az improduktív és ritka képzőktől. A szóképzés rendszerét is hasznos lett volna táblázat(ok)ban összegezni és bemutatásukban tudatosan törekedni az alaki és funkcionális összefüggések láttatására. A képzők tárgyalásának elméleti szempontrendszerét (35) jónak tartom, de nem minden esetben sikerült megvalósítani a képzőknek a leírt szempontok szerinti következetes és precíz bemutatását. A toldalékmorféma-változatok értelmezésében sem mindenben értek egyet a szerzővel, például a középfok jelének – ismereteim szerint – nincs *-ább/-ébb* variánsa, aztán az *-ék* toldalékmorfémát az általam ismert leíró grammatikák a jelmorfémák között tartják számon (a heterogén/asszociatív többes szám jele), a felszólító mód kötőmódként való értelmezése is félrevezető (nonszensz: mit köt és mihez?): célszerűbb lenne talán a *-j* jeles igealakok funkcióit értelmezni.

Az az érzésem, mintha ez a fejezet tényleg „kinkeserves rabszolgamunka” eredményeként született volna meg (maga a szerző nyilatkozott így a *Könyv7* című folyóirat oldalán megjelent, a Tinta Könyvkiadó igazgatójával folytatott beszélgetésben, www.konyv7.hu). Itt érzem leginkább hátrányát annak, hogy Hegedűs Rita egyedüli szerzőként (kutatóközösség, alkotótársak nélkül) vállalkozott ennek a nagy terjedelmű, átfogó grammatikának a megírására. Kétségtelen, hogy az egy-személyes vállalkozásoknak vannak előnyei, de egy ilyen grandiózus vállalkozás esetén nagyobb az esetleges tévedés kockázata. Ebben az esetben – a leíró grammatika különböző részterületeiben jártas – szerzőtársakkal való szoros szakmai együttműködés sok tekintetben hasznos lett volna.

2. A II. rész (*Funkciók*) a leíró nyelvészeti tudást és a leíró nyelvészet eszköztárát felhasználva a nyelv dinamikus rendszerét igyekszik megragadni: a szerző a nyelvhasználat funkcionális kategóriáit úgy igyekszik megfogalmazni, hogy „azok segítségével a nyelvhasználatban megnyilvánuló nyelvi logika, a rendszerszerűség világossá váljék; együttáll összemerthető, összevethető legyen más nyelvek hasonló rendszerével” (271). Mivel elsősorban arra kíváncsi, hogy a magyar nyelv hogyan ragadja meg, és hogyan önti formába a valóságot, ezért azoknak a – nyelv különböző szintjeihez tartozó – formáknak, nyelvi (lexikai és grammatikai) eszközöknek az összegyűjtésére és bemutatására vállalkozik, amelyek egy-egy grammatikai, szemantikai, logikai és pragmatikai funkció megjelenítésére alkalmasak, lehetőséget nyújtva a valóság minél árnyaltabb kifejezésére. Újszerű a különböző funkcionális kategóriáknak a bühleri háromdimenziós kommunikációs modellben (ábrázolás, kifejezés felhívás) történő csoportosítása és értelmezése.

A szerző a 2004-es kiadásban tizennégy grammatikai, pragmatikai funkciót mutat be és elemez, ehhez képest a 2019-es grammatika hat új funkció bevezetésével bővült (tehát összesen húsz funkció bemutatására kerül sort). Az új témák a következők: az egzisztencia kifejezése a magyarban (II.5.), a megszólítás (II.11.), a pragmatikai tudatosság (II.15.), a függő beszéd (II.17.) a deikti-

kus funkció (II.20.) és a kapcsolattartó elemek (II.21.). Elsősorban tehát a bühleri felhíváscsoport bővült újabb elemekkel (pl. függő beszéd), illetőleg a kommunikációs funkciók, elsősorban a társalgás fenntartását szolgáló nyelvi kifejezőeszközök (pl. megszólítás, kapcsolattartó elemek) vizsgálata került a szerző érdeklődésének a középpontjába. Az alfejezetek címéül választott, népdalokból, közmondásokból, slágerszövegekből, szépirodalmi alkotásokból stb. vett sorok hatásosan vezetik be az olvasót a vizsgálandó témába/jelenségbe. A fejezetek nagy része mintaszerűen, rendkívül aprólékosan, a legapróbb részletekre is kiterjedő precizitással lett feldolgozva. Ez a fejezet igazán a MID oktatóinak és diákjainak készült. A bemutatott funkciók (pl. 'hely', 'idő', 'birtoklás', 'összehasonlítás', 'ellentét') általában sokszínűek, különféle nyelvi síkokon jelennek meg, a nyelvi rendszer különböző szintjein reprezentálódnak. A fejezetek bemutatják a gazdag formai eszköztárat, rámutatnak a diskurzusban kulcsszerepet játszó árnyalatok közötti különbségekre, megfogalmazzák a szabályokat, és bemutatják a hibaanalízis eredményeképpen feltárt buktatókat is. A tényeket és összefüggéseket tanító szándékkal, érthető nyelven, lényegre törően közvetíti. A száraznak egyáltalán nem nevezhető tényszerű leírásokba a szerző gyakran csempész bele humort, például humoros példákon keresztül mutat rá az úriember megszólítás tarthatatlanságára bizonyos szituációkban (*A képen látható úriember három baltacsapással megölte feleségét* [361]).

A *Figyelem* kezdetű rovat nyelvtanárok és nyelvtanulók számára írt megjegyzéseit nagyon hasznos útbaigazításoknak tartom, amelyek rámutatnak a gyakori, tipikusnak számító hibák okára, forrására, és a grammatikus formák létrehozását megkönnyítő okos magyarázatokkal szolgálnak. A szerzőnek általam fenntartással kezelt kijelentései általában grammatikai felfogásbeli különbségekre vezethetők vissza (az én értelmezésemben például a személytelenségnek semmiképpen nem szinonimája a passzivitás, a kötőmód, a segédige), de ezek talán részletkérdések.

3. A grammatika III. része (*Összefüggések*) – a szerző megítélése szerint – „a legelvontabb, legéletibb és látszólag a legkevesebb »azonnal hasznosítható« szabályt és fogást tartalmazza” (419). Ez a fejezet elsősorban a magyar cél-, forrás- vagy anyanyelvként oktató tanárok számára készült, és azokra a szélesebb összefüggésekre, sajátosságokra kíván rámutatni (pl. a mód, idő, aspektus kategóriái közötti szoros összefüggésre vagy a tematikus szerepek és a grammatikai esetek közötti összefüggésekre), amelyek egyrészt a magyar nyelvet különlegessé tehetik (az idegen ajkúak számára), másrészt elengedhetetlenül fontos információkkal látják el a nyelv teljességét megismerni akaró és a magyar nyelvet hitelesen és magabiztosan oktatni kívánó tanárokat.

Ebben a fejezetben 14 olyan témát találunk, amelyek már mind belekerültek a 2004-es kiadásba, csak hogy a 2019-es kiadásban kissé más sorrendben, másféle csoportosításban és kidolgozottabbban (és nagyobb terjedelemben) szerepelnek. Az ígéről írt fejezetben (III.3.) meggyőzően mutatja be, hogy a világ nyelvi leképezése során hogyan alkotunk kategóriákat, amelyeknek határai a nyelv dinamizmusából adódóan folyamatosan mozgásban, fellazulóban vannak.

A mondat grammatikai központját jelentő igei predikátumról szólva rámutat egyrészt az igei jelentéstartalom lehetséges módosulásaira, például a lexikalizálódásra (pl. *jóttáll vkiért, itatja az egereket*), illetve az igei jelentés kiüresedésének különböző fokozataira, amelynek végső fázisa a funkcióigévé, majd segédigévé válás (pl. *megállapodást köt vkivel, főzni fogok*), másrészt hangsúlyozza az ige bővítmenykörébe tartozó (kötött vagy szabad) nyelvi elemek grammatikai státusának változékonyságát is. A nyelvi változásokat nyomon követve, kizárólag a jelen nyelvválapot figyelembevételével tekinti az igemódosítók egy részét önálló mondatrésznek (pl. *Pista levelet ír*), más részüket pedig az állítmány részének (pl. *A gyerek orvos lesz*), megengedve, hogy egy később megszülető grammatika e határvonalat máshol húzza meg (vö. 436).

A többi funkció (pl. vonzatok, aspektuskategóriák, akcióminőség, modalitás) tárgyalását is általában megnehezíti a kategóriahatárok életlensége, ugyanakkor éppen a rugalmas kategóriahatárok képzetének köszönhető, hogy kapcsolat teremthető a hagyományos nyelvelírások által egymástól elzárt kategóriák és nyelvi szintek között, elevenné válnak a szigorú elmélet által megmervített megközelítések, és ennek köszönhetően a leíró nyelvészet elmélete és az alkalmazott nyelvészet módszerei között keletkezett szakadék is lassan-lassan leküzdhetővé, átjárhatóvá válik.

Izgalmasnak tűnik a tematikus szerepeket is figyelembe vevő elemzéseket bemutató fejezet is (III.5.), amelyben a szerző a valóságot szemantikai jegyek segítségével leképező kategóriákat (Ágens, Goal, Recipients, Beneficiens, Páciens, Instrumental, Locativ, Tempus) előtérbe állítva ele-

mez mondatokat (Dik 1989 alapján). Meggyőződése, hogy a tematikus szerepek a grammatikai indíttatású mondatrészeknél pontosabban jellemzik az (igei) predikátum kiegészítőit, annál inkább, mert a tematikus szerep mindig az adott (konkrét) szituációt jellemzi. Attól függően, hogy a közlő milyen perspektívából kívánja láttatni az eseményeket, egyik vagy másik tematikus szerep kerül alanyi pozícióba, és ez nagymértékben befolyásolja a szituáció leírását: „ugyanaz a mondatrész – grammatikai káuzus – más szituációban más tematikus szerepet hordoz, s ugyanaz az ige más-más szituációban más-más tematikus szerepű bővítményeket vehet magához, s ezek más-más mondatrészként jelenhetnek meg” (448). A tematikus szerepek és a grammatikai esetek egymáshoz rendelése is megtörténik a III.7. fejezetben.

A könyvben található világos szerkezetű ábrák, táblázatok, táblázatos összefoglalások nagy segítséget jelentenek az olvasó számára. A szövegben lévő gyakori előre- és visszautalások, finom átkötések, a szakirodalmi hivatkozások, a sok lábjegyzet, valamint a legfontosabb információkat áttekintő fejezet végi összefoglalások lehetővé teszik a nyelvi rendszer minél teljesebb megismerését, illetve a részrendszerek közötti összefüggések szemléltetését. A kötet végén lévő tárgymutató a gyors visszakeresést biztosítja.

„A nyelvtanok általában nem tartoznak a sikerkönyvek közé” (7). Hegedűs Rita ezzel a negatív felütéssel indította újjára nyelvleírásának megújított változatát. Én nem vagyok ennyire pesszimista: mivel a szerző *Magyar nyelvtan*ában a hétköznapi értelemben definiált nyelvtant (= a megmegegyezett, leegyszerűsített nyelvi formák leírása az őket működtető bonyolultnak tűnő szabályokkal) igyekezett a nyelvhasználat leírásává tágítani, a holt formákból kibontakoztatott funkciók bemutatásával életszerűbbé, izgalmasabbá tette grammatikáját. Ez a megközelítés adhat reményt arra, hogy megváltozik/megváltozhat a nyelvhez, nyelv tanuláshoz való jelenleg tapasztalható általános (negatív) hozzáállás. Az új felismerések, az újabb összefüggések felfedezése egyébként igazi örömet jelentett számomra is, sokat tanultam Hegedűs Rita régi-új nyelvтанából.

SZAKIRODALOM

Dik, Simon C. 1989. *The Theory of Functional Grammar*. Foris Publications, Dordrecht.

H. Varga Márta

egyetemi docens

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Kiss Gábor (főszerk.): **Nagy magyar tájszótár**. Tinta Kiadó, Budapest, 2019. 1001 lap

Az eltűnt szakmaiság nyomában

A tudományos közvélemény értékítéleteiben és a tudományometriában – még a nyelvtudomány berkeiben is – gyakorta találkozni azzal a felfogással, amely a lexicográfiát nem tekinti „igazi” tudománynak. E mögött minden bizonnyal nem csupán az húzódik meg, hogy még számos nyelvész sem ismeri a szótári metanyelvet – vagyis nem tudja olvasni a szótárt –, hogy nincs tisztában azzal az aprólékos szemantikai, grammatikai, szóhasználati stb. elemző munkával, amelynek esszenciális eredményeit egy-egy szócikk a maga sajátos lexicográfiai eszközeivel felmutatja, hanem az olyan kötetek is, mint a Tinta Könyvkiadó gondozásában nemrég komoly sajtóvisszhanggal megjelent *Nagy magyar tájszótár*. A Tinta, amely ma a nyelvészeti szakkönyvek fő kiadójának számít, eredetileg egynyelvű szótárak kiadására jött létre. Ezek közé tartozik ez az új kiadvány, amelyről szomorúan kell megállapítanunk, hogy szerkesztési elveit és gyakorlatát tekintve is par excellence Tinta-opusz. Vagyis nem az első olyan sajtó szerkesztésű, Kiss Gábor főszerkesztő által jegyzett szótára a kiadónak, amellyel kapcsolatban a lexicográfiában jártasoknak komoly szakmai – és valljuk be: etikai – fenntartásai fogalmazódnak meg. És a kettő elválaszthatatlan egymástól.

mez mondatokat (Dik 1989 alapján). Meggyőződése, hogy a tematikus szerepek a grammatikai indíttatású mondatrészeknél pontosabban jellemzik az (igei) predikátum kiegészítőit, annál is inkább, mert a tematikus szerep mindig az adott (konkrét) situációt jellemzi. Attól függően, hogy a közlő milyen perspektívából kívánja láttatni az eseményeket, egyik vagy másik tematikus szerep kerül alanyi pozícióba, és ez nagymértékben befolyásolja a situáció leírását: „ugyanaz a mondatrész – grammatikai káuzus – más situációban más tematikus szerepet hordoz, s ugyanaz az ige más-más situációban más-más tematikus szerepű bővítőményeket vehet magához, s ezek más-más mondatrészként jelenhetnek meg” (448). A tematikus szerepek és a grammatikai esetek egymáshoz rendelése is megtörténik a III.7. fejezetben.

A könyvben található világos szerkezetű ábrák, táblázatok, táblázatos összefoglalások nagy segítséget jelentenek az olvasó számára. A szövegben lévő gyakori előre- és visszautalások, finom átkötések, a szakirodalmi hivatkozások, a sok lábjegyzet, valamint a legfontosabb információkat áttekintő fejezet végi összefoglalások lehetővé teszik a nyelvi rendszer minél teljesebb megismerését, illetve a részrendszerek közötti összefüggések szemléltetését. A kötet végén lévő tárgymutató a gyors visszakeresést biztosítja.

„A nyelvtanok általában nem tartoznak a sikerkönyvek közé” (7). Hegedűs Rita ezzel a negatív felütéssel indította újjára nyelvleírásának megújított változatát. Én nem vagyok ennyire pesszimista: mivel a szerző *Magyar nyelvtanában* a hétköznapi értelemben definiált nyelvtant (= a megme-revített, leegyszerűsített nyelvi formák leírása az őket működtető bonyolultnak tűnő szabályokkal) igyekezett a nyelvhasználat leírásává tágítani, a holt formákból kibontakoztatott funkciók bemutatásával életszerűbbé, izgalmasabbá tette grammatikáját. Ez a megközelítés adhat reményt arra, hogy megváltozik/megváltozhat a nyelvhez, nyelvtanuláshoz való jelenleg tapasztalható általános (negatív) hozzáállás. Az új felismerések, az újabb összefüggések felfedezése egyébként igazi örömet jelentett számomra is, sokat tanultam Hegedűs Rita régi-új nyelvтанából.

SZAKIRODALOM

Dik, Simon C. 1989. *The Theory of Functional Grammar*. Foris Publications, Dordrecht.

H. Varga Márta

egyetemi docens

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Kiss Gábor (főszerk.): **Nagy magyar tájszótár**. Tinta Kiadó, Budapest, 2019. 1001 lap

Az eltűnt szakmaiság nyomában

A tudományos közvélemény értékítéleteiben és a tudományometriában – még a nyelvtudomány berkeiben is – gyakorta találkozni azzal a felfogással, amely a lexicográfiát nem tekinti „igazi” tudománynak. E mögött minden bizonnyal nem csupán az húzódik meg, hogy még számos nyelvész sem ismeri a szótári metanyelvet – vagyis nem tudja olvasni a szótárt –, hogy nincs tisztában azzal az aprólékos szemantikai, grammatikai, szóhasználati stb. elemző munkával, amelynek esszenciális eredményeit egy-egy szócikk a maga sajátos lexicográfiai eszközeivel felmutatja, hanem az olyan kötetek is, mint a Tinta Könyvkiadó gondozásában nemrég komoly sajtóvisszhanggal megjelent *Nagy magyar tájszótár*. A Tinta, amely ma a nyelvészeti szakkönyvek fő kiadójának számít, eredetileg egynyelvű szótárak kiadására jött létre. Ezek közé tartozik ez az új kiadvány, amelyről szomorúan kell megállapítanunk, hogy szerkesztési elveit és gyakorlatát tekintve is par excellence Tinta-opusz. Vagyis nem az első olyan sajtó szerkesztésű, Kiss Gábor főszerkesztő által jegyzett szótára a kiadónak, amellyel kapcsolatban a lexicográfiában jártasoknak komoly szakmai – és valljuk be: etikai – fenntartásai fogalmazódnak meg. És a kettő elválaszthatatlan egymástól.

A módszeről

A Tinta ez esetben is a jól bevált módszerhez folyamodott: „A NMTSz [!] nyersanyagának összegyűjtése több mint két évtizede, az 1990-es évek közepén kezdődött, amikor a Magyar szókincstár – Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára készítése közben rokon értelmű szópárokat, szinonimasorokat gyűjtöttünk a már megjelent szótárakból.” (Kiss 2019: 9)¹ A gyűjtéshez az előszó 5. fejezete szerint 22 tájszótárt (az MTsz.-t², az ÚMTsz.-t és regionális szótárakat), valamint A magyar nyelvjárások atlaszát³, a hétkötetes ÉrtSz.-t, valamint az ÉKsz²-t⁴ használták, az utóbbiakból népi(es) és tájnyelvi minősítésű adatokat válogattak. Az ÚMTsz. adatainak legfrissebb rétege 1960-as, valóban nem volna haszontalan az azóta összegyűjtött tájszókincset egy szótárban hozzáférhetővé tenni. Mintha ez a szándék is meghúzódna a Tinta szótára mögött, az előzményeket számba vevő áttekintés végén Kiss Gábor ugyanis így fogalmaz: „Az Új magyar tájszótár és az elmúlt évtizedekben kiadott regionális tájszótárak megjelenése után eljött a tájszavak újabb rendszerezésének és a magyar nyelvjárásai szókincs új leltározásának ideje. Ezt az összegző feladatot látja el a Tinta Könyvkiadó által most útjára bocsátott NMTSz.” (Kiss 2019: 7) Ez a cél azonban nehezen értelmezhető két tény fényében. Az egyik: a gyűjtés „szubjektív »szemelgető« jellegéből adódóan” (Kiss 2019: 11) a forrásszótárak tájszóanyagának csak nagyon szűk része került be az NMTSz-be.⁵ A másik ok az az alapvető különbség – amelyet egyébként az előszó elfelejt megemlíteni –, hogy szemben az NMTSz-szel, a nyersanyagként használt kiadványok maguk gyűjtötték össze az általuk feldolgozott tényleges nyelvi adatokat vagy írásos forrásokból, mint például az MTsz. és az ÚMTsz., vagy terepen történő élőnyelvi gyűjtéssel, mint az MNyA. és a regionális szótárak többsége. Az NMTSz szerkesztése során nem történt tényleges nyelvi anyag gyűjtése adatközlőktől vagy elsődleges nyelvjárásai, népköltésai, néprajzi stb. forrásokból, kizárólag más szótárak lexikográfiai munkájának felhasználása, más szótárakból kicédulázott „tájszó–köznyelvi szó rokon értelmű szópárok” (Kiss 2019: 9) szócikké formálása. Ebből következően nincs adatokra, vagyis szóelőfordulásokra támaszkodó valóságos nyelvi elemzés, sőt ellenőrzés sem. A lexikográfiában természetesen nem feltétlenül ördögtől való más szótárak eredményeire támaszkodni, az elsődleges nyelvi adatok ily mértékű figyelmen kívül hagyása azonban kiiktatja a munkafolyamatból a kontrollt, ezáltal könnyen torzulhat a leírt nyelvi valóság képe. Magyarán: a szótár félrevezeti (potenciális) olvasóját, nem egyszerűen a magáról kialakított hamis képpel – hiszen a korábbiakhoz képest gyakorlatilag semmiféle lexikográfiai újdonsággal nem rendelkező szótárt újnak hirdet –, hanem a nyelvi rendszerről adott téves információkkal is. Azokat a tényezőket – részben az NMTSz előszavának bizonyos állításait, részben a szótári rész jellemzőit – veszem számba, amelyek miatt a szótár nem tekinthető sem „összegző” műnek, sem a tájnyelvi szókészlet „újabb rendszerezésének”.

¹ A szótár előszavából és törzsszövegéből idézett részeket a betűfajtatól (kurzív, csupa nagybetűs stb.) eltekintve betűhíven, annak helyesírását megőrizve közlöm.

² Kiss Gábor az előszóban kizárólag a kritikám tárgyául szolgáló szótár címét rövidíti, a forrásszótárak rövidítése csak a szócikkekben szerepel. Az általa használt rövidítések eltérnek a nyelvészeti szakirodalomban szokásos, gyakran az adott forrásszótár által deklarált hivatalos rövidítéstől: kizárólag a kezdőbetűt írja nagybetűvel, a rövidítések végéről hiányzik a pont, s több esetben a betűsor sem egyezik a bevett rövidítéssel. Az MTsz. rövidítése példaként egyszer előfordul az előszóban, alakja azonban sem az NMTSz által egyébként használt [MTsz], sem a bevett rövidítéssel nem egyezik, s nem felel meg sem a betűszók helyesírására vonatkozó szabálynak, sem a kiejtéshez igazodó névelőzési és toldalékolási szokásnak, ahogy a szótár saját rövidítésének használata sem.

³ Második forrásként az előszó a MNyA.-t jelöli meg, de valójában nem a Nyelvatlasz a forrás, hanem az abból a mostanihoz hasonló módszerekkel készült *Tájszavak* című 2012-es Tinta-kiadvány, amely az atlasz térképlapjainak anyagát köznyelvi(esített) címszavakhoz rendelve szótári formában mutatja be, magyarázatként többnyire a térképlap kérdését megadva, esetleg képpel segítve az adott szó fogalmi azonosítását (vö. Kiss–Bató szerk. 2012).

⁴ Kiss Gábor kiírja a címet, és nem utal a kiadásra, de feltehetőleg az ÉKsz²-ről lehet szó, hiszen elektronikus adatbázisként a második kiadás jelent meg.

⁵ Az ÚMTsz. utáni korszakot képviselő újabb kiadású, általam elérhető 11 regionális szótár többsége esetében 5-10-20 százalék körül mozog ez a szám, kettőnél eléri 50 százalékot.

Az előszóról, a műfajról és számokról

Ez a meglehetősen nagy betűméretet használó, szelős tördelésű ismeretterjesztő szöveg a köszönetnyilvánítás mellett **1.** összefoglalja „a nép nyelve felé fordulás” történetét, beszél **2.** a nyelv területi változatosságáról, **3.** a szótár előzményeiről, a korábbi tájszótárakról, **4.** a tájszó fogalmáról, **5.** az anyaggyűjtés menetéről és a szótár forrásairól, **6.** a szerkesztésről, **7.** a szótár felépítéséről, statisztikai adatairól, **8.** magyarázatot ad az „olvasáshoz”, valamint **9.** információkat közöl a szótár jellegéről és céljáról. Mindezt szűk 15 oldalon. Hogy szükség van-e egy ennyire leegyszerűsített és több ponton közhelyes megfogalmazású („A magyar nyelv iránt érdeklődők korán felismerték, hogy a magyar nyelv területi változatokra tagolódik.” „Minden nyelv folyton-folyvást változik.”) áttekintésre, azon lehet vitatkozni. Az azonban vitathatatlan: ha az elnagyoltság pontatlanságokkal, tévedésekkel társul, sőt szakszerűtlenségbe csúszik át, az legföljebb félismeret- vagy álismeret-terjesztésnek, helyenként kifejezetten félrevezetésnek tekinthető. Az alábbiakban ezekből pontatlanságokból, szakmai tévedésekből, hibákból mutatok példákat, a teljesség igénye nélkül.

1. „Imre Sándor, a nagy pedagógus fogalmazza meg, hogy...” (Kiss 2019: 5), majd az idézet után Kiss Gábor megjelöli a forrást: „Imre Sándor: Nyelvtörténeti tanulások a nyelvújításra nézve 73. o.” Imre Sándor, a „nagy pedagógus” azonban 1877-ben született, munkásságáról hosszú szócikk található a Pedagógiai lexikonban (vö. Pukánszky 1997: 35–36), a hivatkozott írás keletkezési éve viszont 1876. Szerzője tehát nem a pedagógiai szakíró, hanem 1820-ban született nagyapja, aki az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, a magyar irodalom és nyelvészet kolozsvári egyetemi tanára volt (vö. Szinyei 1897: 92–97. hasáb).

2. „A magyar nyelv területenkénti szókészletbeli változatosságát közel kétszáz éve rögzítik szorgos gyűjtők tájszótárakban. Tájnylevi atlaszok szemléletes módon térképlapokra vetítve jelenítik meg az egyes területeken használatos kiejtést és szóhasználatot” (Kiss 2019: 6). Hogy mit jelent a területenkénti (és nem területi) szókészletbeli változatosság, hogy lehet-e a változatosságot gyűjtők által rögzíteni, vagy csak a változatos(ságot tükröző) adatokat lehet gyűjteni és rögzíteni, azzal most ne foglalkozunk, hiszen ezek még tekinthetők fogalmazásbeli sutaságnak. A második mondat azonban már egyértelműen félrevezető, hiszen a térképlapok nem az egyes területeken használatos szókészletbeli és fonetikai sajátosságokat mutatják – ezt a funkciót éppen a regionális szótárak vagy egy-egy nyelvjárás leírására vállalkozó monográfiák töltik be –, hanem ugyanazon fogalom vagy grammatikai funkció jelölésének területi eltéréseit.

3. „Az Új magyar tájszótár lassú megjelentetése közben [ti. az első kötet 1979-ben, az utolsó 2010-ben jelent meg] azért szerencsére megszületett közel két tucatnyi úgynevezett regionális népnyelvi szótár, amely egy-egy tájegység különleges szavait leltározza. Véletlenszerűen kiragadva közülük néhányat: Bálint Sándor Szegedi szótár I–II., 1957; Balogh Lajos Büki tájszótár, 2004; [...] Imre Samu Felsőöri tájszótár, 1973; Kiss Géza Ormánsági szótár, 1952⁶ [...]” (Kiss 2019: 7) Az évszámok mutatják: az itt „véletlenszerűen kiragadott” szótárak egy része nem az ÚMTsz. elhúzódo megjelenése közben jelent meg, hanem már első kötetének kiadása előtt, sőt ezeket – akárcsak az 1979 előtt kiadott többi regionális szótár, a CsángSz., a SzamSz. és a SzlavSz, valamint az MNyA. anyagát – tulajdonképpen fel is dolgozta a szótár. Az ÚMTsz. ugyanis vagy adott szócikkeknek végén elhelyezett utalásban, vagy utaló szócikkekben hivatkozott is ezekre a művekre, sokkal korrektebbül, mint ahogy az NMTsz használja forrásszótárait, hiszen nem alakította a maga képére, adott esetben módosítva, leegyszerűsítve, az azokban fellelhető információt.

4. „A nyelvvel tudatosan foglalkozókat mindig is érdekelték a tájszavak, a nép nyelvének e különleges elemei” (Kiss 2019: 5). A „különleges elem” kifejezés nemigen tekinthető nyelvészeti kategóriának, s ha a „nép nyelve” olvastán az egyes dialektusokra vagy azok összességére kell gondolnunk, akkor még kevésbé értelmezhető e megfogalmazás, hiszen a nyelvjárásoknak teljesen „természetes”, hétköznapi eleme a tájszó. Ezen a ponton meg kell említenem még egy fontos, sőt

⁶ Meg kell jegyezni, hogy az OrmSz. Kiss Géza hagyatéka alapján készült, de szótárrá Keresztes Kálmán szerkesztette.

koncepcionális jelentőségű kérdést: mi lehet a nyelvjárási szókészletet feldolgozó szótárak nyersanyaga, vagyis mi kerülhet be az ilyen szótárakba, és mit mutat ehhez képest a tájszótári hagyomány. A már címében is területhez kötött első regionális szótár, a későbbi regionális szótárak mintájának is tekinthető Szamosháti szótár⁷ szerzője, Csűry Bálint így fogalmaz az előszóban: „A szótár anyagának gyűjtésében az volt a vezető szempontom, hogy a szamosháti népnyelv egész szókincsére kiterjedjen. Eddigi népnyelvi szógyűjtéseink inkább szoros értelemben vett tájszógyűjtemények voltak. A közszo és tájszo éles megkülönböztetésével csupán egy teljes magyar szótár kiegészítői kívántak lenni. Az illető terület nyelvét nem önálló nyelvi egységként vizsgálták. E miatt nem is adhattak valódi képet a tanulmányozott nyelvterület teljes szó- és képzetkincséről. Ez az oka annak, hogy a magyar nép szó- és képzetkincséről a mai napig sincs igazi képünk. A nem szakembereknek pedig sokszor egészen ferde fogalmuk van a népi szókincséről” (Csűry 1935: 4). Nem evidencia tehát, hogy egy nyelvjárási szókészletet feldolgozó szótár kizárólag a szigorúan vett tájszavakat – Kiss Gábor szóhasználatá szerint: a nép nyelvének különleges elemeit – tekintse gyűjtőkörébe tartozónak, vagy az adott nyelvjárás azon lexémáit is, amelyek hangalakjukban és jelentésükben a köznyelvi szavak körébe tartozónak (is) minősülnek, vagy legfőljebb a nyelvjárásra rendszerszerűen jellemző fonetikai sajátosságokban térnek el azoktól. Hogy a kisebb terület vagy egyetlen település szókincsével foglalkozó regionális szótárak között kevesebb a – Csűry kifejezésével élve – „megközelítőleg teljes gyűjtemény” (Csűry 1935: 4), annak oka rendszerint a gyakorlati nehézségekben, elsősorban a helyszíni gyűjtés időigényes voltában keresendő. A teljes nyelvterületről származó lexémákat feldolgozó szótárak pedig – mint az MTsz., az ÚMTsz. vagy az NMTSz – szükségszerűen szigorúan vett tájszógyűjtemények, hiszen a teljes szókincsre, vagyis a köznyelvi, a nyelvjárási és egyéb szó-készletre egyaránt kiterjedő szótári feldolgozás, amely egy szűk dialektus esetében Csűry szándéka volt, a teljes nyelvterület vonatkozásában még az értelmező szótárak közé sorolható úgynevezett nagyszótáraktól sem várható.

5. Az NMTSz jellegéről és céljáról szólva azt írja Kiss Gábor: „A NMTSz egyik jellemzője, hogy több nyelvjárási terület tájszavait – a Kárpát-medencét szinte teljesen lefedve – egybeszerkesztve tárja eléink” (Kiss 2019: 18). Más helyütt pedig így fogalmaz: „A feldolgozandó regionális szótárakat úgy választottuk meg, hogy a Kárpát-medencei magyar nyelvterület jelentős részét lefedjék” (Kiss 2019: 9). A szótár anyaga valóban lefedi a Kárpát-medence nyelvjárásait, de nem azért, mert a helyi vagy regionális gyűjtések anyagát egybeszerkeszti, ehhez ugyanis a feldolgozott hús regionális szótár, amelynek többsége egyetlen település vagy egy viszonylag szűk nyelvjáróterület szótára, édeskevés. Hanem azért, mert a két általános tájszótárt, az MTsz.-t, az ÚMTsz.-t, valamint az MNyA. alapján készült saját kiadású Tájszavak című szótárt is felveszi forrásszótárai közé. Csak hogy világosak legyenek az arányok: az ÚMTsz. földrajzi neveinek listájában 4200-4300 tétel szerepel, köztük azok a települések, tájegységek is, amelyeknek tájszavait feldolgozza az NMTSz listájában megtalálható 22 regionális szótár.

6. A szótár felépítéséről és statisztikai adatairól szóló fejezetben „A források megadása – a címszó területi jelzése” (Kiss 2019: 15) alcím alatti szöveg a források szócikkbeli feltüntetését illusztrálja néhány példával, valamint felhasználásuk statisztikájáról közöl különféle kimutatásokat, viszont semmiféle információ nincs benne arról, hogy a szótár milyen módon jelvi az adott tájszó területi elterjedtségét. Kénytelenek vagyunk ezért magát az alcímet szűkszavú közlésnek tekinteni: az NMTSz a forrásműként felhasznált szótár rövidítését területjelzésként kezeli. De mi van azokkal a szócikkkel, jelentésekkel, amelyekben egyetlen regionális szótárt sem ad meg a szócikk, kizárólag a köznyelvi értelmező vagy az általános tájszótárakat? S mivel az adatoknak (adatnak tekintve ugyanannak a szónak minden egyes előfordulását valamelyik feldolgozott szótárban) csak körülbelül egynegyede (21 112) származik regionális szótárakból, szükségszerűen többségben vannak azok a jelentések, amelyekben kizárólag a másik öt szótárt tüntetik föl forrásként,⁸ vagyis amelyek-

⁷ Yrjö Wichmann a Wörterbuch des ungarischen nordcsángó- und hétfaluer Csángódialektes (CsángóSz.) anyagát ugyan a század első évtizedében gyűjtötte, de a kötetet csak 1936-ban, egy évvel a SzamSz. után jelentette meg Csűry Bálint és Artturi Kannisto.

⁸ Ez az öt mű természetesen nem ugyanúgy viselkedik helyjelölés tekintetében. Az értelmező szótárak egyáltalán nem utalnak a területi elterjedtségre, ahogy a Tinta Könyvkiadó Tájszavak című kiadványa sem, jóllehet ez utóbbi az MNyA. alapján

ben közvetett területjelzés sincs. De ha éppen van is területjelzőként értelmezhető forrásrövidítés, akkor is könnyedén előfordulhat, hogy az megtévesztő. A fenti alcím megfogalmazása ugyanis azt sugallja, hogy az adott szót vagy jelentést csak a regionális szótár gyűjtőhelyén használják. A *nyakra-főre* 'gyorsan, sietve; lóhalálában' mellett a Szam és a Szeg forrásjelzés számosháti és szegedi elterjedtségre utal, az ÚMTsz. adata azonban (amelyre nem hivatkozik az NMTSsz) székellyföldi használatot igazol; a *velebeli* 'vele egykorú (személy)' szót kizárólagosan tallósinak jelzi az NMTSsz, ezzel szemben az ÚMTsz. szócikke meglehetősen tág használatot mutat a szlovákiai Komáromszentpétertől a Balaton-melléki Fonyódon át a Hajdúságig. Tekinthető-e tájszótárnak egy olyan mű, amelyben gyakorlatilag nincs területmegjelölés?

7. Egy szótár esetében nyilvánvalóan súlyponti kérdés, hogy a szókészlet mely elemeit tekinti gyűjtőkörébe tartozónak (ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek mindegyike be is kerül a szótárba), tájszótáraknak, tájszógyűjteményeknek ehhez valóban nem árt tisztázni a tájszó fogalmát. Kiss Gábor Szinnyeihez fordul segítségért: „Szinnyei József már 1893-ban megfogalmazta a Magyar tájszótár bevezetőjében a tájszó fogalmát [...]: »1. Tulajdonképpeni tájszavak [...]. 2. Jelentésbeli tájszavak [...]. 3. Alak szerinti tájszavak, vagyis a köznyelvi szavaknak olyan hangalaki változatai, a melyek az illető nyelvjárásnak rendes és szabályba foglalható hangalaki eltérésén és sajátosságain kívül állanak« (III–IV. o.). Ma a fenti tájszótípusokat a következő terminussal nevezzük meg: 1. valódi tájszó, 2. jelentésbeli tájszó, 3. alakú tájszó” (Kiss 2019: 7). Majd következnek a szócikkpéldák az egyes típusokra. Az első gond abban áll, hogy Szinnyei nem a tájszó fogalmát adja meg, hanem azt fogalmazza meg, mit tekint a gyűjtőkörébe tartozónak: „Hogy a Tájszótár-ba mit vegyek föl, mit ne, azt a nyelvtudományi bizottságnak az én közreműködésemmel készített utasításai határozták meg. Ezek szerint a szótár tartalma a következő...” (Szinnyei 1893: III), és következnek a Kiss Gábor által idézett passzus. Szinnyei megfogalmazásából azonban nem lehet kiderítenni, hogy ne lennének alak szerinti tájszavak azok a szavak, amelyek egy-egy nyelvjárás „rendes és szabályba foglalható hangalaki eltérését” (Szinnyei 1893: IV) mutatják – például a szegedi *embör*; a mezősegi *abranacs*, a hetési–örségi *erdü* –, csupán annyit, hogy ezek felvételét a szótárba épp rendszerszerűségük miatt nem tartotta szükségesnek sem Szinnyei, sem a módszereit követő ÚMTsz. Súlyosabb, sőt kardinális problémára utal – amelyre majd a lexikográfiai visszasságok összefüggésében térek ki részletesebben – az a tény, hogy hiába a fenti Szinnyei-féle meghatározás, a példák némelyike komoly fogalmi zavart vagy ismerethiányt tükröz, és egyúttal szemléletesen illusztrálja a Tinta-féle szerkesztési módszer egyik gyengeségét is: a kiadó arra sem vette a fáradságot, hogy kicédulázott adatait és a szerkesztői döntéseket legalább a többi forrásszótárból kinyerhető információk alapján mérlegelje, ellenőrizze. A *kagylló* 'meztelen csiga' Mnya-hivatkozással a valódi tájszavak között szerepel, jóllehet elegendő lett volna ellenőrizni az ÚMTsz.-ben, amely gondos utalásával eligazít, hogy itt valójában a *kagyló* hangalaki változatról, vagyis egy jelentésbeli tájszó hangalakváltozatról van szó. De a fordítottjával is találkozhatunk: az alakváltozati példaként felvett *hangyál* szó nem a *hangya* lexéma alakváltozata (alaki tájszóként említése ezt sugallja), még akkor sem, ha jelentése megegyezik a köznyelvi szóéval, hangalakja pedig hasonlít rá, hiszen a *hangyál* szóvégi *-l-*je ősi kicsinyítő képző (vö. TESz. *hangya*).

8. „Terjedelme szerint nagyszótár” – írja a kötetről Kiss Gábor. A „nagyszótár” megjelölés az egy nyelvű szótárak körében kötött fogalom, nem vagy csak másodlagosan a terjedeleme, sokkal inkább a feldolgozott szókészlet réteg gazdagságára, a nyelvi-lexikográfiai leírás árnyaltságára és mélységére utaló kifejezés, amely alatt az értelmező szótárak egy típusát értjük. Egészen mást, mint a Kiss Gábor szerkesztette szótár. De illendő-e nagyszótárnak mondani – akár csak terjedelmi szempontból – egy olyan művet, amelynek adatszám (86 010, vö. Kiss 2019: 16) alig haladja meg az MTsz. adatszámát („Ezekből került ki az új Tájszótár anyaga, a mely 80,000-nél több adatból áll”, vö. Szinnyei 1893: III), vagy amelynek címszám (51 405 szócikkben 55 050, vö. Kiss 2019: 12) a felét sem éri el az ÚMTsz. öt kötete mintegy 120 ezer címszavának és tizedét sem a cédula-

adhatott volna területjelölést. A két általános tájszótár természetesen minden adata mellett pontosan feltünteti az azt közlő nyomtatott vagy kézirat forrást (helyette az MTsz. időnként a gyűjtőt) és a földrajzi helyet.

állomány nagysága alapján számítható közel 600 ezres adatszámának, vagy amelynek lapszáma az ÚMTsz. tipográfiája szerinti⁹ szedéssel jó egyharmadával csökkenne?

9. És fel kell tennünk a kérdést: mi végre az előszó 15 oldalából összességében többoldalnyit kitevő, helyenként tételek felsorolással dúsított statisztikai adat? Találunk kimutatást nemcsak a már említett címszó- és adatszámokról vagy arról, hány adatot gyűjtöttek ki az egyes forrásokból, és hogyan oszlik meg a jelentések száma a hivatkozott forrásszótárak között, hanem arról is, hogy a szótár puritán szófaji rendszerének 11 kategóriájához külön-külön hány címszó sorolható, illetve hány szócikkben található egy vagy több stilisztikai minősítés, és milyen e négy minősítési kategória megoszlása címszószerint, stb. A stilisztikai minősítésnek mondott kategóriákkal kapcsolatban érdemes szövegként tenni nemcsak azt, hogy a gyerny, vagyis gyermeknyelvi megjelölés rétegnyelvi és nem stilisztikai kategóriát jelöl, hanem azt is, hogy az ún. lexikai – a szókészleti elterjedtségre, használati körre, stilisztikai értékre utaló – minősítések valójában jelentésekhez, és nem címszavakhoz köthetők. De vissza a kérdéshez: mi a célja ennek a sok statisztikának? Megkísérti az embert a gondolat: valahogyan igazolni kell a szótár címének „nagy” jelzőjét és a szótár „piackomfortságát”. De hogy mit érnek és használhatók-e bármily következtetés levonására a statisztikai adatok fogalmi pontosság és világos lexicográfiai koncepció nélkül, az már kritikám következő részének témájához kapcsolódik.

Szótári szóról, címszóról és egyéb lexicográfiai finomságokról

Az NMTsz makrostruktúrája – az a rend, amely megszabja a címszavak elrendezését – meglehetősen puritán. A szótár egyetlen típusú szócikkkel – ebből következően egyetlen címszótípussal – dolgozik, utalásokat nem alkalmaz, a „hagyományokon, illetve közmegegyezésen alapuló írásmódot” követő, „a fonetikus leírásban használt mellékeles írásmódot” kerülő (vö. Kiss 2019: 11) címszavak „szoros betűrendben követik egymást”. Ez utóbbi kijelentést kissé túl is magyarázza: a hagyományoknak megfelelően nem tesz különbséget az *a-á*, *e-é*, *i-í* stb. betűpárok között (vö. Kiss 2019: 12). A szoros betűrendre utaló kijelentés annak fényében azonban érdekes, hogy a szócikk élén időnként egymástól vesszővel elválasztva több címszót is fölvesz a szótár. Ezek ugyan önmagukban rendszerint szoros betűrendben állnak, s első elemük is szoros betűrendbe sorolódik a többi szócikk (első) címszavával, de az összes címszó szoros betűrendje már nem feltétlenül valósul meg, ami az utalások hiánya miatt veszélyeztetheti vagy legalábbis nehezítheti a megtalálhatóságot (pl. **angyalfaszika**, **angyalpöcse** fn – **angyalfia** fn – **angyali** mn – **angyalpicili**, **angyaltészta** fn; **habica**, **habikt**, **habita**, **habócsa** fn – **habickol** ige).

De mikor is alkalmaz „többszörös” címszót a szótár? „Amennyiben a címszónak több, egymáshoz közel álló alakváltozata is létezik, azokat vesszővel elválasztva egy sorban vittük fel. Ezen megoldással akkor is éltünk, ha a címszók sorában a vesszővel elválasztott két vagy több címszó jelentései teljesen megegyeznek és az ábécérendben nem állnának egymástól távol, illetve egymásnak csak kis mértékben eltérő alakváltozatai volnának” (Kiss 2019: 12). Ha nehéz is megfejtetni, mire vonatkozik a második mondat *is* szava, és mi a különbség az első mondat „egymáshoz közel álló”, illetve a második „kis mértékben eltérő” alakváltozatok kifejezése között, az utóbbi mondat legalább gyengíti az első terminológiai tévedését. Az egy címszósorban felvett szavak többsége ugyanis nem alakváltozat, hanem morfematikus különbséget mutató, de ugyanabba a szócsaládba tartozó másik lexéma, vagyis ezeket a címszósorokat többnyire valamely szó és annak összetételei, származékai alkotják, és csak ritkábban fonematikus különbséget mutató hangalaki változatok (az előszóban megadott négy példából csak az egyébként a betűrendi hagyományokhoz nem igazodó **kötél**, **kötél** tartozik ide).

Az a fogalmi-terminológiai zavar, amely ebből a két mondatból vagy a tájszótípusokra adott rossz példából is látszik, nagymértékben hozzájárul ahhoz – bár nem az egyetlen oka annak –, hogy az NMTsz nem ad hiteles leírást a tájnyelvi szókészletről. E tekintetben kisebb, bár nem elhanyagolható probléma a már említett tény, ti. hogy „a válogatás vállaltan szubjektív volt” (Kiss 2019:

⁹ *Aj* és az *sz* kezdetű anyagból vett azonos oldalszámú mintában az NMTsz karakterszáma 64-65%-a az ÚMTsz.-ének.

10), hogy szemelgetve gyűjtötték a szótárba kerülő tájszavakat (vö. Kiss 2019: 11), és hogy azok kicédulázása, illetve címszóvá emelése mögött inkább kultúrtörténeti, mint nyelvi megfontolások álltak, sőt talán megkockáztatható, hogy jelentős részben egyéni ízlés alapján döntöttek, vagyis sem a gyakoriság, sem a területi elterjedtség, sem az adott tájszó beszívargása a szépirodalomba, sem az nem befolyásolta a válogatást, hogy minél több szócsalád legyen reprezentálva a szótárban. Nem véletlen, hogy a címszavak között igen magas arányban fordulnak elő olyanok, amelyek csak a két általános tájszótárból – az NMTSz messze magasan a legtöbb adatot szolgáltató forrásaiból – származnak, még hozzá olyan szócikkekből, amelyekben csupán egyetlen adat található.¹⁰

Az igazán komoly gondot az okozza, hogy az NMTSz, nem tisztázza a szótári szó (lexéma) mint elvont nyelvi egység fogalmát – miközben elvileg lexémák válhatnak címszóvá egy szótárban –, s hiába a tájszó Szinnyeitől idézett fogalmi magyarázata, összemossa a három tájszótípust. A valódi, a jelentésbeli, valamint az alaki tájszavak a valóságban bonyolult mintázatban jelennek meg, hiszen egy valódi vagy jelentésbeli tájszó, illetve kizárólag köznyelvi jelentésekkel bíró szó is különféle hangalaki vagy írásbeli reprezentációkban fordulhat elő, s fordítva: azonos hangalakok lehetnek különböző szótári szavak előfordulásai. Ha a valódi, jelentésbeli és alaki tájszavakat egy szótár – ahogy a Kiss Gábor által szerkesztett – ugyanolyan típusú szócikkek ugyanolyan rangú címszavává emeli, akkor a szókészletről helytelen információkat ad. Miért feltételezzük a felhasználórol, hogy semmi másra használja a szótárt, mint egy önmagában álló hangsor jelentésének nagyjából megfajtására? Miért jó neki, ha nem lát(hat)ja a nyelvi összefüggéseket, ha nem (lehet) világos számára, hogy a *maszkura* a *maskara*, a *maszto* a *maszato*, a *matring* a *motring* lexéma hangalakváltozata, hogy a *válu* nem valódi tájszó, amelynek jelentése 'vályú' (ilyen megközelítéssel akár az előző három példa esetében is elegendő lenne, ha a köznyelvi alak állna értelmezésként), hanem az NMTSz-ben 'vajat' jelentéssel fölvet *vályú* címszó köznyelvi jelentése realizálódik ilyen hangalakkal,¹¹ ha elrejtja a szótár, hogy a *rapsic* a *rabsic* kiejtést tükröző változata, tehát még csak nem is hangalak-, hanem írásváltozat, ahogy a két címszóként szereplő *fántom-fánt* és a *fántom-fánt* is írásváltozatok (ráadásul ez utóbbi határozószói minősítésű szó 1. jelentésében melléknévi az értelmezés: 'ugyanolyan').

A lexikalizálódott szótári szó és hangalaki változatainak szétválasztása külön szócikkbe sajátos hiányt idéz elő az összetételek esetében is, mert nem teszi világossá a szótár használója számára, hogy egy összetétel elő- vagy utótagja azonos valamelyik önálló címszóval. Az előszó büszkélkedik azzal, hogy a szótár egy-egy fogalom, tárgy, élőlény stb. megnevezésének területi sokféleségét is tükrözi, s példaként említi a *sündisznót*. Tekintsünk most el a területjelzés hiányának korábban már említett problematikus voltától. A felsorolásban szereplő *disznószőcs* a szócikkben csupán MTsz-hivatkozással szerepel, az MTsz.-ben azonban maga az adat *disznószőgy*. Az utótag rövid magánhangzóval – *szögy* –, szintén 'sündisznó' értelmezéssel és Mtsz-hivatkozással címszava az NMTSz-nek. amely azonban az összetételt sem a *disznó*, sem a *szöcs* – *szögy* ~ *szögy* szóval nem hozza összefüggésbe. Azt már csak érdekességként és a lexikográfiai munka aprólékosságának illusztrálásául érdemes megjegyezni, hogy az ÚMTsz.-ben is megtalálható a szó (amelyre nem hivatkozik az NMTSz), épp fordított megoldással: a *cs-s* adatot *gy-s* címszóval veszi föl, s ezt a *disznószőcs* adatot 'nöstény sündisznó'-ként értelmezi, a *kutyaszöcs* adatot (amelynek címszava is *cs-s* változatú, tehát ez esetben az ÚMTsz. sem volt körültekintő) 'sündisznó hímje' értelmezéssel, s mindkettőt ugyanarról a helyről és ugyanabból a forrásból adatolja.

Hogy a szótári szó, hangalakváltozat, ejtészváltozat, írásváltozat fogalmak – legalább a szótár szerkesztői számára történő – tisztázásának hiánya milyen komoly következményekkel járhat, azt jól illusztrálja az NMTSz egyik abszurd megoldása is. Azt írja Kiss Gábor az előszóban: „Forrásaink különbözőképpen oldották meg a címszókban található *j* – *ly* hang jelölését. A legtöbb esetben az eredeti írásmódon nem változtattunk, ezért a következő 26 szópár tagjai *j*-vel és *ly*-nal írva is megtalálhatók a NMTSz-ban: ámbojog – ámbolyog; aszaj – aszaly; bojgatagos, – bolygatagos; [...] *tajiga* – *talyiga*; *tarogja* – *taroglya*; *vakjos* – *vaklyos*” (Kiss 2019: 11). Nem világos Kiss Gábor

¹⁰ A *haj*-, *háj*- kezdetű anyag első másfél hasábjának 43 címszava között 20 olyan címszó, illetve jelentés fordul elő, amelyben a szótár kizárólag vagy az MTsz.-re, vagy az ÚMTsz.-re hivatkozik, s a forrásszótárban az adott szócikknek vagy jelentésnek csupán egyetlen adata van. Az MTsz.-ből pl. *hajaskapu*, *hajaspecsenye*, *hajbuzszi hajszakól*, *hajdóka*, az ÚMTsz.-ből *hajascsillag*, *hajbol*, *hajaskodik*, *hájaz*, *hajdogál* stb.

¹¹ Nota bene, a *ly* helyett *l* olyan hangtani változat, amely miatt nemigen kerül be tájszótárba alaki tájszó.

megfogalmazásából, hogy ugyanazon beszédhang kétféle betűvel való jelölésének tekinti-e a *j*-t és az *ly*-t, esetleg figyelembe veszi, hogy bizonyos nyelvjárásokban él(t) az *ly* fonéma, az azonban bizonyos, hogy ezeknek a szópároknek a tagjai nem különböző szótári szavak – márpedig e megoldással ezt sugallja az NMTSz –, sőt az esetek döntő többségében még csak arról sincs szó, hogy egy lexémának *j*-vel, illetve *ly*-nal ejtett változata is élne a forrásszótárak által dokumentált nyelvjárásokban. Sokkal inkább arról, hogy a hagyományos köznyelvi *ly*-os írásmódú címszóhoz is besorolható adatot némelyik szótár címszóként is a kiejtés szerinti *j*-vel rögzíti. Valódi tájszó esetében előfordulhat persze, hogy az adott szótár szerkesztője valamilyen etimologizáló megfontolás alapján dönt az *ly*-os írásmód mellett, s akad a sorban a köznyelvi helyesírásban *l*-es alakban rögzült címszó kétféle lejegyzésű adata is (*tajiga* – *talyiga*), de ez esetben is a hagyományos írásmód megjelenésének, nem a kiejtést tükröző változatnak kell tekintenünk az *ly*-os változatot. Ez a szópársor jól mutatja, hogy általában is mennyire félrevezető, ha a hangalak- és írásváltozatok nem sorolódnak be a valódi vagy jelentésbeli tájszavak szócikkeibe, illetve a kizárólag alaki tájszóként fölvetett adatok sincsenek legalább tipográfiaileg megkülönböztetve az előbbi két tájszótípustól, mintha önálló szótári szavak, lexémák lennének. Az *ly*-os címszavak hivatkozott szótárai közül ugyanis több olyan is akad, ahol a szócikkben csak *j*-s írásmódú adat található (pl. az ÚMTsz. ámbolyog és *bolygatagos* szócikkében), de előfordul az is, hogy az adott regionális szótárban mind a *j*-s, mind az *ly*-os változat az egyébként köznyelvi formában fölvetett címszóhoz utal: a SzamSz.-ban a *tajiga* és *talyiga* egyaránt utaló szócikk címszava, ráadásul a *talyiga* szócikkben nincs is *ly*-os adat.

Az NMTSz címszóadásával kapcsolatban ki kell térni a homonimák kérdésére is. A Tinta Könyvkiadó szótáraiban a Magyar szókincstár megjelenése óta bevett gyakorlat, hogy a szófajváltással több szófajúvá vált szavak különböző szófajait tipográfiaileg és formailag önálló szótári egységekben dolgozzák föl. A Szókincstár ezeket a címszavakat szótártechnikailag még megkülönbözteti a csupán alakilag azonos homonimáktól, illetve az etimológiailag összetartozó, szétfejlődéses jelentésváltozással létrejött ún. álhomonimáktól: több szófajú szavak esetén a címszó részévé váló római számot használja, a valódi, illetve álhomonimák címszavában pedig a magyar lexikográfiában szokásos módon indexszámot alkalmaz.¹² Ez a distinkció később eltűnik a kiadó szótáraiból, ugyanannak a szótári szónak a lexikalizálódott szófajait külön-külön szócikkben dolgozzák föl, homonimaindexszel megkülönböztetve címszavukat. Szófajok önálló szócikkben való földolgozása lehetséges eljárás, akár még védhető is, bár magam a nyelvi rendszer lexikográfiai ábrázolása szempontjából nem tartom szerencsésnek¹³, és a magyar egynyelvű lexikográfiában csak a nomen-verbumokra jellemző, hiszen az igék és a velük azonos alakú más szófajú szavak hagyományosan külön szócikkbe kerülnek, függetlenül esetleges etimológiai kapcsolatuktól. Nem helytálló tehát az NMTSz előszavának ezt a megoldást minden szófajra kiterjesztő megfogalmazása: „A magyar szótártani [!] hagyományoknak megfelelően az olyan szavakat, melyek azonos alakúak, de szófajuk különböző, homonimaindexszel – kisebb felső számmal – különböztetjük meg egymástól” (Kiss 2019: 12). Ha az igéktől (*szeg*¹, *koboz*¹) és az azonos alakúságot mutató, de etimológiailag össze nem függő valódi homonimáktól (*szeg*²⁻³), valamint a bizonytalan eredetük miatt más szótárakban is külön kezelt címszavaktól (*csempe*¹⁻²) eltekintünk, a forrásszótárak közül az általam ellenőrzött köznyelvi értelmező szótárak és általános tájszótárak egy szócikkben dolgozzák föl a példaszavakat: az *ákovita* az ÚMTsz.-ben mutat két szófajúságot, a *monyas* mind a négy szótárban, egyik címszó sem homonima.

Ha elfogadjuk is legitimnek az NMTSz álláspontját – ti. hogy a különböző szófajokat önálló szócikkben dolgozza föl –, az mindenképp zavart okoz, hogy nem tartja magát következetesen ehhez az elvhez. „Azonban 136 esetben nem bontottuk fel két homonimára a melléknévi és a főnévi jelentést – akkor, ha a melléknévi jelentés valamely személy tulajdonságát, a főnévi pedig a személyt, a tulajdonságot viselőt jelöli.” (Kiss 2019: 13) De vajon miben különbözik a 'valamely

¹² A Szókincstár előszava némileg ellentmondásos: egyrészt többszörös szófajú címszavak – és nem szófajok – megkülönböztetéséről beszél, másrészt arról, hogy a címszót a jelölt szófaj előtt kiírják, bár ezeket nem tekintik önálló lexikai egységnek (vö. Kiss 1998: VII).

¹³ A poliszémia-homonímia kérdésről és lexikográfiai vonatkozásairól írtam a Hessky Regina tiszteletére kiadott *Das Wort – ein weites Feld* című kötetben (Ittész 2014: 40–6), ütköztetve Antal László felfogását – ti. hogy csak egyalakúság, homonímia van (vö. Antal: 1978: 104) – a nyelvtörténész és lexikográfus Bárczi Géza álláspontjával, aki nem engedi meg a homonimiát abban az esetben, ha a jelentések, legyenek akármilyen eltérőek, levezethetők egy alapjelentésből (Bárczi: 1958: 50).

tulajdonság' és a 'valamely tulajdonsággal ellátott személy' szemantikai kapcsolata a 'valamely tulajdonság' és 'valamely tulajdonsággal ellátott dolog, állat stb.' szemantikai kapcsolattól (ld. az NMTS *abajdoc*¹⁻², *sik*¹⁻², *senye*¹⁻² szócikkeit)? És miért két szócikk a *buckó*¹⁻² vagy a *bumfordi*¹⁻², amelyekben megjelenik a 'valamely tulajdonság' és az 'azzal ellátott személy' jelentés? Feltehetőleg kimaradt az előző idézett mondatából, hogy csak egyszerű szemantikai mintázatu szavak esetén él ezzel a lehetőséggel a szótár, hiszen a bonyolultabb jelentésszerkezet ábrázolása ily módon már nehézségekbe ütközik.

Még súlyosabb következményekkel jár a szótárnak egy másik, a túlzott széttagolással éppen ellentétes eljárása: „A korábbi magyar szótárak egy része homonimaindexszel különböztette meg az olyan azonos alakú és azonos szófajú szavakat is, amelyek jelentése távol áll egymástól, és az egyes szavak jelentései között nem mutatható ki etimológiai kapcsolat, mint pl. az ár szó esetében. Az NMTS szerkesztése során eltekintettünk az ilyenfajta – azonos szófajú, de – különböző eredetű szavak homonimaként való jelölésétől, mert hiányoznak ehhez a tájszavak eredetét, etimológiáját feltáró széles körű kutatások” (Kiss 2019: 13). Hogy az ötleten vagy magyarázatán ütközik-e meg jobban valaki, ízlés dolga, de az kétségtelen, hogy a megoldás lexikográfiai szempontból igencsak megkérdőjelezhető, s a magyarázata is álságos. Bizonyára akad jó néhány olyan valódi tájszó, amelynek etimológiája valóban tisztázatlan, de akár jelentésbeli vagy alakú is, hiszen találkozzunk tisztázatlan etimológiájú köznyelvi szavakkal is. Ez esetben még elfogadható is lehet a különböző jelentések egy szócikkben való kezelése. Ilyen például az NMTS 'fér' – 'elfér, belefér, megfér stb.' –, illetve 'megy; halad' jelentésű *tér*¹ igéje, amelyet a TESz. és az EWUng. két szócikkben tárgyal ugyan, de a 'fér' jelentésű szó egyik lehetséges etimológiája megengedi a kettő közötti összefüggést. Ugyanakkor annak, hogy valamit homonimaként dolgoz-e föl egy szótár, nemcsak etimológiai, hanem jelentésfejlődésbeli vagy éppen grammatikai motivációja is lehet – nem véletlenül használja a lexikográfia az álhomonímia fogalmát¹⁴ –, a jelentésfejlődés fölfedezésének szándéka azonban nem motíválja az NMTS-t. És nagyvonalúan eltekint attól is, hogy szép számmal találni olyan valódi vagy jelentésbeli tájszavakat, amelyeknek az eredetét egyértelműen tisztázzák az etimológiai szótárak, vagy amelyeknek más táj- vagy köznyelvi szótárakbeli földolgozása tekinthető egyfajta állásfoglalásnak is homonimiájuk mellett, sőt időnként még az ösztönös nyelvérzékre is lehet támaszkodni. Például a *bujt* ('borít; ráborít' – 'ingerel; uszít') vagy a *csobán* ('dob alakú, lapos fa hordóska [...]'; csobolyó' – 'hegyipásztor' – 'juhászkutya') etimológiáját tisztázzák a szótárak, s maguk is homonimaként kezelik e tájszavakat. Más esetekben nem az adott tájszónak, hanem hanem alapszavának feltárt etimológiája segít a homonimák elkülönítésében. A *cankózik* jelentései például egyértelműen szétválaszthatók lennének a TESz. *cankó*¹ és az EWUng. *cankó* címszavai, illetve a mindkettőben megtalálható, hangfestő eredetűnek mondott *cankózik* alapján: a 'cankót, vagyis egyszerű, savanyú bort iszik' jelentés a főnévi alapszóból vezethető le, a járással összefüggő onomatopoeitikus jelentések pedig ugyanahhoz a lexémához tartoznak, mint ami az etimológiai szótárak igei címszava. A *duga* 'kis gát; töltés; árokfeltöltés' vagy 'dugó' jelentésében nyilván a *dug* ige származéka, 'faedény oldala; donga' jelentésében pedig a *donga* – a köznyelvi *dugába dől* frazéma által is örözt – alakváltozata, a szó szláv eredetéről írnak az etimológiai szótárak. És természetesen nincs kapcsolata a *bukti* szó bukással kapcsolatos jelentéseinek a szláv eredetű *bukta* szóéval azonos jelentéssel. Óhatatlanul felmerül az emberben: ha a Kiss Gábor szerkesztette szótár ily könnyedén eltekint a homonimiától, mi az oka, hogy külön szócikkbe kerülnek a lexikális szófajváltással létrejött új szófajok? Tán a statisztikai mutatók kozmetikázása, a szócikkszám növelése? Vagy az, hogy mégis, miként festene egy szótár homonimák nélkül?

A szócikkszerkezet, az úgynevezett szótári mikrostruktúra is erősen visszametszett az NMTS-ben (vö. Kiss 2019: 14–6): a címszó után a szófaji minősítés áll – mint egyetlen grammatikai információ a szóról –, majd (több jelentés esetén arab számmal elkülönítve) a jelentések következnek, hierarchikus tagolás nélkül és megfosztva a forrásszótárak gazdag példamondatanyagától. A jelentéseket a forrásszótárak már fentebb bemutatott rövidítése zárja. A szótár a frazeológiát is figyelmen kívül hagyja. A szófaji minősítésekben az NMTS általában nem különböztet meg alkategóriákat (pl. hiányzik az igék tranzitivitásának vagy a névmástípusoknak a jelölése), bár a mondatzóval azonos szintű minősítésként feltünteteti annak alkategóriáját, az indulatszót. Lexikai (általa

¹⁴ Hivatkozott tanulmányában részletesen tárgyalja e jelenségeket Bárczi (1958: 48–9).

stiliztikainak mondott) minősítésként a gúnyos (*gúny*), a tréfás (*tréf*), illetve a gyermeknyelvi (*gyermny*) szerepel. (Érdekes módon a minősítések használatát mutató statisztika külön jelzi a „tréfás, gúnyos” együttállást, a példaszó alapján ezek azok az esetek, ahol több forrásszótár eltérő minősítést alkalmaz.)

Bonyolultabb minősítési rendszerre vagy bővebb grammatikai és lexikai információkra ebben a szótárban talán nincs is szükség, annál inkább maradhat hiányérzet vagy bizonytalanság az emberben a jelentésstruktúra és a szótári értelmezés („A címszó jelentésének, illetve jelentéseinek megadása”, Kiss 2019: 15) vonatkozásában. Azt írja az előszóban Kiss Gábor: „Egyetlen jelentéssé vontuk össze a különböző forrásokból gyűjtött azonos vagy nagyon közel álló jelentéseket, definíciókat. Gondos mérlegelés után külön-külön jelentésbe vettük fel a forrásadatok alapján megkülönböztethető jelentéseket” (Kiss 2019: 15). Az első mondat összemosza a jelentést és a definíciót, a második pedig – ti. hogy különböző jelentések külön jelentésbe kerülnek – tautologikus. Az a tény, hogy nemcsak az előző nem igazít el az előbbi mondatnál bővebben, hanem a szótár anyagából sem rajzolódik ki semmiféle elvi megfontolás arra vonatkozóan, hogy e „megkülönböztetésben”, illetve „összevonásban”, a forrásszótárak értelmezésének esetleges felülírásában, módosításában, illetve a jelentésszerkezet kialakításában milyen szemantikai megfontolások, elvek irányítják a lexicográfust, alapvetően problematikusá teszi a szótár használatát. Ismét csak néhány példa, messze nem a teljesség igényével. Az értelmezésekben (definíciókban) gyakori a szinonimikus(nak tűnő)¹⁵ szavak felsorolása, hol vesszővel, hol pontosvesszővel elválasztva egymástól. Egy és több forrásszótár feltüntetése esetén is találkozni mindkét variációval. Az előző semmit nem említ e kétféle írásjelhasználatról, a lehetséges magyarázatokat (mondjuk, ha több szótárban más-más értelmezéssel szerepel a szerkesztő által azonosnak tartott jelentés, akkor azokat pontosvesszővel elválasztva sorolják föl; vagy pontosvesszőt használnak akkor, ha nem ugyanarról, csak rokon jelentésről van szó, viszont vesszőt, ha szinonimikusról) a példák nem igazolják. A **bugóságban** például egyetlen hivatkozásként az ÚMTsz. szerepel (értelmezésétől csak annyiban tér el az NMTSz, hogy pontosvesszőt tesz az ÚMTsz.-ben vesszővel elválasztott szavak közé), a **büdöskő** vesszőt használó ’kén, kénkő’ – nyilvánvalóan nem szinonimákat felsoroló – értelmezése után viszont négy szótár rövidítését is föltünteti, a **bü²** pontosvesszős ’mocskos; rendetlen; takarítatlan; piszkos’ értelmezése után pedig három forrásszótár rövidítése szerepel. Időnként a többjelentésű szavak jelentéseinek sorrendje is esetlegesnek tűnik. A **vágó** főnév nyolc jelentéséből háromban a fő szemantikai mozzanatot a ’valamit vágó személy’. Nincs magyarázat arra, hogy az 1. ’az a halász, aki a lékeket vágja’ és a 2. ’az a személy, aki a sertést vágva szállítja eladásra v. boltja nem lévén a piacon vágószéken árulja’ jelentések után miért ékelődik öt olyan jelentés a 8. ’(burgonyavetésnél) az a személy, aki a földbe kapával gödröket csinál’ elé, amelyekben a szemantikai főelem az ’eszköz, amellyel vágnak’, illetve a ’vágás eredménye’. Vagy mit keres a **külü** 2. ’konyha talpgerendájába vésett kerek, homorú fenekű lyuk, amiben fejcsenyéllal paprikát törtek’ és 4. ’(nagy só-, paprika- v. máktörő) famoszár’ jelentése között a 3. ’kolomp’ jelentés. Ha pedig azt is tekintetbe vesszük, hogy többszörös címszavakat is alkalmaz az NMTSz, akkor még bonyolultabb mintázat rajzolódik ki, még maszatolósabbá válik a lexicográfiai leírás.

A fenti anomáliák jól rávilágítanak arra, hogy a különböző szótárak anyagának az NMTSz által alkalmazott összefésülése sokkal erősebb, a használó számára is egyértelműen megfogalmazott szabályozottságot kívánt volna, s annak érdekében, hogy az adott szókör kirajzolódó szemantikai térkép hiteles és helytálló legyen, szükség lett volna a különböző lexikográfiai elveken nyugvó, különböző lexicográfiai módszerekkel dolgozó forrásszótárak eredményeinek kritikai vizsgálatára, összehangolására és természetesen a kicédulázott anyag ellenőrzésére. Ez utóbbi azért is fontos lett volna, mert nem csúsztak volna bele egyes értelmezésekbe olyan apró hibák is, amelyek még gyanakvóbbá teszik az embert a szótár szemantikai elemzéseivel kapcsolatban. Kettős címszava a szótárnak például a **bebádogodik**, **bebádogosodik** ige ’(szem) megüvegesül, elhomályosodik’ értelmezéssel. Ha a használó visszakeresi a forrásszótárként megjelölt ÚMTsz.-ben, a **bebádogosodik** szócikkben (a haldokló szeme) alany szerepel, amely máris új árnyalattal színezi az értelmezést. Egy tárgy megnevezése és egy nomen actionis kerül egymás mellé pl. az *angyalvetés* ’karácsonyi

¹⁵ A szinonimitás lexicográfiai vonatkozásait és az ezzel kapcsolatos problémákat nem akarom most tárgyalni, de a Magyar szókincstár megjelenése óta tudjuk, hogy a Tinta Könyvkiadó sokkal lazábban kezeli a kérdést, mint ahogy – legalább is a tudományos lexicográfiában – elvárható.

ajándék, ajándékozás’ értelmezésében, mintha szinonimák lennének, az ugyancsak egyadatos forrásszótár ÚMTsz.-ben azonban világos megkülönböztetést jelez a két szó közötti „ill.” (= illetve).

Az általam tárgyalt jelenségek is tűnhetnek „szemelgető jellegűnek”, ugyanakkor egy irányba mutatnak. A valódi homonimák egy szócikkben tartása bizonyos értelemben teljes összhangban van az alaki tájszavaknak és a valódi svagy jelentésbeli tájszavak hangalakváltozatainak teljes rangú címszóvá emelésével. Látszólag mindegyik megoldás szükségtelenné teszi a címszóvá válás nyelvi (etimológiai, grammatikai, szemantikai stb.) szempontjainak tisztázását, s még inkább a konkrét nyelvi adatok idő- és erőforrás-igényes elemzését, ahogy a puritán jelentésszerkezet és a készen kapott értelmezések alapján is fölöslegesnek tűnhet a szemantikai szempontok tisztázása és elegendőnek az ad hoc belenyúlás az értelmezésekbe. A végeredmény alapján azonban egyértelműnek látszik, hogy az NMTsz nem csupán a világos lexikográfiai elvek kidolgozását és az elsődleges adatok feldolgozását hátrította el magától, de még a rendelkezésére álló szótárak adta lehetőségeket sem használta ki: nem mérte egymáshoz eredményeiket, a szerkesztés során nem ellenőrizte a forrásszótárban vagy más szótárban a cédulázás esetleges baklövéseit, hiányosságait. Magyarán: a legkevesebb munkával akarta a mennyiségileg legmutatósabb végterméket létrehozni. Vagy inkább a szakmai felkészültség és hozzáértés hiányzott?

Akármi is az ok, a következmény súlyos, talán nem is annyira a szakma, mint az „érdeklődő nagyközönség” számára: a gyűjtés szubjektivitásának, a lexikográfiai koncepció hiányosságainak, a nyelvi rendszert és tényeket figyelmen kívül hagyó megoldásokból szükségszerűen következik, hogy nemcsak a magáról, de a tájszókészletről kialakított kép is hamis. Ennek felelőssége alól az sem menti föl egy magát „tudományos igényességgel egy kötetbe szerkesztett, az érdeklődők széles rétege számára készült, forrásjelölő egynyelvű szótár”-nak (Kiss 2019: 18) mondó művet, hogy azt ígéri (vö. Kiss 2019: 19), haszonnal forgatható az egyéni szókincs gazdagítására vagy itt-ott felbukkanó tájszavak jelentésének megfejtésére.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1978. *A jelentés világa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1958. A szótári homonímia kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 54: 43–52.
- Csűry Bálint 1935. *Szamosháti szótár 1*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 2019. *Nagy magyar tájszótár. 55 000 népies, tájnyelvi és archaikus szó magyarázata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 1998. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Gábor–Bató Margit (szerk.) 2012. *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MTsz. = Szinnyei József 1893. *Magyar Tájszótár*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- Pukánszky Béla 1997. Imre Sándor. In: Báthory Zoltán–Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai lexikon. 2. I–Ny*. Keraban Könyvkiadó. Budapest. 35–36.
- Szinnyei József 1897. Imre Sándor. *Magyar írók élete és munkái. 5. Iczés–Kempner*. Hornyánszky, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = Lőrinczy Éva (szerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár 1–5*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ittész Nóra
Nyelvtudományi Intézet